

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF.

Ára 1 kor. 50 fill.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA.

1902.

TARTALOM.

	Lap
PAASONEN H. Votják-török szögyeztetések	257
MUNKÁCSI BERNÁT. Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez. (I.)	271
MELICH JÁNOS. Szláv jövevényszavaink. (III.)	303
KALMÁR ELEK. A határozókról. (III.)	343

Kisebb közlések.

ÁSBÓTH OSZKÁR. Zabola	361
-----------------------------	-----

Folyóiratunk negyedévenként jelenik meg, mégpedig márczius, június, szeptember és deczember hóban. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s ára 6 korona. Az előfizetés a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó-hivatalához czímezendő.

Kérelem: *Kérjük a nyelvészeti munkák s különösen programm-értekezések szerzőit, szíveskedjenek ismertetés végett munkájuknak egy-egy példányát beküldeni a szerkesztőnek: Budapest, VIII., József-körút 17.*

Votják-török szógyeztetések.

Nagy gondossággal összeállította már a votják nyelvben levő törökeredetű szavakat MUNKÁCSI «Votják Nyelvtanulmányok» című érdeemes munkájában (= Ugor füzetek 5. szám. Különnyomat a Nyelvtud. Közlemények XVII. és XVIII. kötetéből) az akkor rendelkezésére álló nyelvanyag alapján, kimutatván mindössze 608 olyan szót. Később a Votják Szótárban még azonkívül néhány, részben előbb nem ismert votják szót török (tatár vagy csuvas) eredetűnek jelez. Ismeretes dolog, hogy az ilyenféle föladatnál egyszerre lehetetlen a teljességet elérni, hogy az ilyen munkát rendszeren új meg új pótlékok követik. Ebben az esetben még hozzá járul azon körülmény, hogy a török szókincs terén ismereteink az utolsó évtized alatt megjelent munkák által valamivel bővültek. Miután minden tekintetben kívánatos, hogy tisztában legyünk a finnugor nyelvekbe behatolt török szavakkal, legyen szabad nekem, jóllehet nem is vagyok specialista a votják nyelv terén, a NyK.-ben közölni azon új adalékokat, a melyeket a Votják Szótár használata közben magamnak följegyeztem. Szükségtelen mondanom, hogy a szóban forgó anyagot ezzel nem tartom kimerítettnek, annál kevésbé, mert nem is nagyon törekedtem arra.

Az alant következő jegyzékbe fölvettem néhány olyan szót is, a melyet előbb, az én nézetem szerint hibásan, török eredetűnek tartottak, illetőleg az átadó török nyelv mivoltát nem állapították meg helyesen, valamint néhány olyant is, a melynek megmagyarázásához valamely új adatot közölhetek.

Ha másképen nincs jelezve a kirkiz és baskir szavakat (rövidítve «kirk.», «bask.») ezen munkákból idéztem: КАТАРИНСКИЙ, Киргизско-русский словарь, Orenburg 1897, Русско-киргизский словарь. 2-е издание. Orenburg 1900, Башкирско-русский словарь. Orenburg 1900, az altaji-török szavak (rövid. «alt.») forrásául

pedig szolgál: VERBICZKI, Словарь Алтайскаго и Аладагскаго нарѣчій тюркскаго языка, Kazán 1884.

A *csuv* szavaknál az egyszerű «*csuv.*» azt jelenti, hogy az illető szó a saját (még kiadatlan) szógyűjteményemből való, a mely a szamarai kormányzóság Buguruszlán nevű kerületéből, Novoje Jakuszkino és más szomszédfalvakból származik, a melynek *csuvas* lakosai az anatri- vagy alsó nyelvjárást beszélik; «*csuv. (Spasz)*» azt, hogy az illető szóalakat a kazáni kormányzóság Spasz névű kerületének délnyugati részében lakó *csuvasok*nál jegyeztem föl. A kiknek nyelve szintén ugyanazon főnyelvjáráshoz tartozik; «*Učebn.*» ezen című orosz kiadványra utal: Первоначальный учебникъ русскаго языка для Чувашъ, 5. kiadás, Kazán 1898.

A másik főnyelvjárásból, a felső vagy *vir-jalnak* nevezett nyelvjárásból a szavak *ZOLOTNITZKI* után vannak idézve (Корневой Чувашско-русскій словарь, Kazán 1875), rövidítve «*ZOLOTN.*»

A kazáni-tatár szavakat az ismert *BÁLINT*-, *OSZTROUMOV*-, *VOŠKRESZENSZKI*- és *RADLOFF*-féle szótárak szerint idézem. A szamarai kormányzóság Bugulyma nevű kerületének északnyugati részében lakó *misár-tatároknál* följegyzett szavaim mellé «*mis.-tat.*» jelzés van írva.

alama (Jel. Uf.) rossz, hitvány (худой, плохой). — *tat.* (OSZTR.) *alama*, *älämä* rossz, tisztátalan (дрянной, неопрятный). Előfordul a tatár evangéliumfordításban is, pl. Máté 11,21, Luk. 10,3. — V. ö. *csuv. älämät* id.

argamat poroszka ló. — *tat. arġamak* (RADL.) arabisches vollblutpferd turkmenischer zucht; überhaupt jedes gute pferd; *mis.-tat. arġamak* jó, tüzes (zabolátlan) ló, *kirg. arġamak* «*аргамакъ*», csag. *argamak* guter renner, edles pferd (VÁMBÉRY). V. ö. *csuv. urġamaġ** jó, tüzes ló, felső-*csuv. orġamak* áldozatul hozott állatalakú mézeskalács (пряникъ съ изображеніемъ животныхъ), 1. МАГНИЦКИ, Матеріалы къ объясненію старой чувашской вѣры, Kazán 1881, 253. l. — Megvan ezen szó a cseremis és a mordvin nyelvben is: keleti-cser. *orkamak* (GENETZ) sehr gutes ross, (Uf)

*) *u*-val azt a nyílt *u*-hangot jelzem, mely az anatri-nyelvjárársban a felső-*csuvas o*-nak felel meg, kivéve *j* és *s* előtt, midőn zárt *u*-hang hallatszik. Ezt a két *u*-t *ASMARIN* *csuvas* nyelvtanában nem különbözteti meg, jöllehet máskülönben a hangjelölése elég pontos.

orramak id. (I. Keleti Szemle 1901, 124., 126. l.), mordE. *argumak*, *arguma* (részint átvitt értelemben). A *votj.* -*t* a *tat.* -*k* helyett úgy mint ebben : *votj.* *kakit* ~ *tat.* *akék*.

barak (Sar.) szeméremtest idősb nőknél. V. ö. keleti cser. (Birszk, Krasznoufimszk) *parak* női szeméremtest (a BUDENZ-féle szótárban is), hegyi-cser. (RAMSTEDT) *päräk* id. Miután az eltatarosodott karataj-mordvinok nyelvében is megvan ezen szó : *päräkä* id., átvétel lehet valamely török nyelvből.

basma (WIED. *basna*) kartonvászon (КАТТУНЪ, СИТЕЦЪ). — *tat.* (OSZTR.) *basma* id. (НАБОЙЧАТЫЙ ХОЛЕТЪ, ПЕСТРЯДЪ), *bask.* *basma* НАБОЙЧАТЫЙ ХОЛЕТЪ, ВЫБОЙКА; *csuv.* *pasma* id. (СИТЕЦЪ). V. ö. keleti-cser. *pasma* id.

bič : *bičäez potä* csiklandik, *bičat-* csiklandoztatni (WIED. *bič*, *byč* : *b.-potyš* kitzlig, *bičal-*, *byčal-* kitzeln). — V. ö. *csuv.* (ZOLOTN.) *pěca* viszketés (ВОЦА).

berno garatfiók | mühltrichter (WICHMANN, Zur gesch. des vokal. 78. l., 147), zürj. *burna* brunneneimer; ständer (?). — V. ö. *csuv.* *pěrnä* hársból készített magas kosár, Učebn. 52. l. КУЗОВЪ, Мát. 15,⁸⁷ КОРЗИНА. A jelentés elég eltérő ugyan, de szint' ilyen jelentésváltozás mutatkozik a következő *votj.* szóban : *muško* fonott nyírhéj-kosár; garatfiók.

buzara görény (ХОРЕКЪ). — *csuv.* *pězara* (SPASZK) *pěsara* id. (ХОРЕКЪ), (ZOLOTN.) *psara* marmota (СУРОКЪ).

čagěr (Jel.) lazúrkék (ГОЛУБОЙ). — *csuv.* *čagěr* sárgásbarna (csak a szemről mondva; «mint a füles bagoly nál (КАКЪ У ФИЛИНА)» | ZOLOTN. КОСОЙ (kancsal), szintúgy МАГНИЦКИЯ 197. l. : *čagěr* *koš* КОСОЙ ГЛАЗЪ, kirg. *čagěr* szürkeshemű (ló) ИМѢЮЩИЙ СЪРЬЕ ГЛАЗА (лошадь); v. ö. alt. *čokur*, *čokěr* tarka (пестрый, полосатый, чубарый, цвѣтный); alt. *čaykěr* голубой; *csag.* *čakil* hellblau (nur von augen) ВАМБ. — Rátaláltam erre a szóra a cseremiszbén és a mordvinban is : *kel.-cser.* (Birszk) *čakěr* szürke (csak a szemről mondva), mordM. (Pšenevo) *čagěr-sel'mä* (mondják olyan emberről, a ki a mit lát, mindent magának akar), mordE. (АНДQVIST kéziratában) *čagoro* szürkeshemű, *čago* id. Habár ezen szó nincs kimutatva a kazáni-tatárban, mégis bizonyosnak vehető, hogy onnan került az említett finnugor nyelvekbe, valamint a hangalak után ítélve a *csuvasba* is. МУНКАСИ (Votj. Szót.) orosz jövevényszónak jelzi, összeállítván a következő alakilag lényegesen eltérő orosz szóval : чарпавый aschgrau, dunkelgrau, a mely természetesen szintén

török eredetű (DAL szerint csak keleti Oroszországban fordul elő).

čibor, čėbor, čubor tarka (пестрый). — tat. (BÁL.) *čiuar*, (Nytan 10. §) *čubar* foltos, pettyes, (OSZTR.) *čuar, čiuar* пестрый, miš.-tat. *čobar* pettyes, kirk. *šubar* чубарый (масть животных), bask. *sėbar* id., csuv. *čėbar* (ZOLOTNICZKIJ-nél is) id. — Az orosz nyelv is átvette e török szót: or. чубарый getieget (von hunden und pferden), a melyet MUNKÁCSI a votják szó eredetijének tart.

čigənal-, čignal- (Kaz.), Sar. *čignal-*, Glaz. *čidnal-* hátrálni; megmakacsolni magát (снятаться). — tat. *čigən-* hátrálni, пятиться VOŠKZK., v. ö. Luk. 14,18; BÁLINT és OSZTROUMOV-nál csak a *čik-* alapszó található), bask. *sigən* пятиться назадъ, kirk. *šegin-* id.; v. ö. csuv. *čėgəmla-* makacsodni (a lóról mondva). Néhány mokšamordvin nyelvjárásban is található az idézett tatár alapszó melléknévi származéka: *čigən* csökönös (ló), valamint a cseremiszen is: keleti-cser. (Birszk) *čėgən* id., ТРОИЦКИJ-nál: *čėgən* csökönöség (норовъ у животных), *čėgəntem* csökönösnek lenni, hegyi-cser. *tsəgə'näs* (RAMSTEDT) id.

čija (Jel. Kaz.) meggy; cseresznye. MUNKÁCSI egyenesen csuvas eredetűnek jelzi, valószínűleg csak azért, mert jobban látszik illeni a csuv. *čija* alakhoz (a mint a ZOLOTNICZKIJ-nál előforduló *čija* szót átírja), mint a szintén idézett tat. *čijä, čejä* alakhoz. A csuvas szó pedig *čijä*-nek hangzik és valószínűleg a tatárból ered; v. ö. kirk. *šije*, bask. *sejü* id.

čumon (Sar.) nyírfakéregből készült edény. — csuv. *čyman* hársból készült hosszas, alacsony edény, melyben malátát csiráztatnak. V. ö. cser. (ТРОИЦКИJ) *čoman* schlitten mit einem kasten, worin man mist, schnee etc. hinausführt (Sz.), keleti-cser. (Birszk) *čoman* egy nagy, hársból készült edény, melyben lisztet, gabonát tartogatnak és melyet gyakran fuvarozó szánra állítanak. ТРОИЦКИJ szótárában egy tatár *čuman* szóra utal. Megvan ezen szó az oroszban is, világosan mint kölcsönszó, чумань, DAL szerint keleti és északi Oroszországban fordul elő. A ZOLOTNICZKIJ-féle csuv. *čikmən* *кузовъ* világosan ama szó mellékalakja, v. ö. csuv. *sočman, suman* (mord. *suman*) ~ tat. *šikmən* kaftán, l. a *sukman* czikk alatt.

čup, Kaz. *čub, čup, čup*: *čup karini* megcsókolni. — csuv. *čup* csók; *äbė č. turəm ana* megcsókoltam őt; ZOLOTN. *čöp* csók, *čöp tu-* csókolni.

šuei (Sar.), Kaz. *čuće* (M.), *čuće* bőrkiütés (проказы); zabola az ajak szélén; tetvesedésből származó kelések a fejen; vérkelés. — Valószínűleg összeállítandó a tat. *čęcö* szóval, valamely bőrbetegség, melyet egy a nizsnij-novgorodi kormányzóságból való misärtatártól hallottam; ugyanazon szó a mordM. *šučä*, mordE. *čuće* id., (WIED.) *čuču* rák (krebs), cser. *čuči*, *čuču* rák (Tr.). V. ö. csuv. (ZOLOTN.) чечу ,почечуй, ракъ болѣзнь', a melynél ZOLOTN. egy tatár тече szóra utal.

dalaj (Kaz.) elég ideje már, meglehetősen régen. — kurg. *talaj* néhány; *bir t. ksi* нѣсколько человекъ, *talajdan bermen съ нѣкоторого времени*, keleti-tör. *talaj* viel, zahlreich, ZENK. 247,3, csag. (VÁMBÉRY, Wbuch 162. l.) *talai* viel, reich, gross; v. ö. RADLOFF, Phon. 201. §. Megvan a mordvinban is: *talaj* genug, hinlänglich, ziemlich; vor einiger zeit, l. JSFOu. XV, 2, 53. l.

dēm (Kaz.) éppenséggel, teljesen, tökéletesen, tisztán. — tat. (OSZTR.) *dēm* tökéletesen (совершенно), *d. kazañęe* совершенно темный, bask. *döm* id., kurg. *dēm* совершенно; *d. kalmadē* совсѣмъ ничего не осталось, *d. žaksē* вполне хорошиi, csuv. *tēm* : *t. çura* egészen fekete. A mordvinban is: *dum*, *tum* egészen (csak a színről mondva).

eptäs (Uf.) csupán egy textusban fordul elő: *piniez* — *šuoñ eptäsezli* kutyája elmondotta ebtársának (разказала другоi собацѣ). MUNKÁCSI ezen szónál a tatár *et* 'kutya' és *daš* 'társ' szavakra utal, de kétségtől a tat. (OSZTR., VOSZKR.) *iptäs* (miš.-tat. *ibdäs*) 'társ' (товарищъ) szó átvétele.

iži, Kaz. *ižē*, ГАВР. *iži* báránybőr-sapka. Ezen szót MUNKÁCSI a csuv. *islek*, *silek* (ZOLOTN.) szóval összefüggőnek véli, a Votj. Szótárban mégis megkérdőjelezve. Azt hiszem, nincs semmi közük egymáshoz; a votják szó talán összefügg a mokša-mordvin *vaš* 'sapka' szóval.

jam (Kaz.) dísz, szépség, jó állapot; (WIEDEM.) herrlich, *janlik* pracht, herrlichkeit. Vnyt. 357 össze van állítva az alt. *jamē* szóval 'rang, állás', mely BUDAGOV szerint a mongolból való. Aligha helyesen, — közelebb áll a következő tatár szó, melynek valószínűleg nincs semmi köze az előbbihez: tat. (BÁL., OSZTR.) *ejäm* ékesség, dísz, szépség, miš.-tat. *jām* (az ufai kormányzóságban is így hallottam); bask. *ejäm* красота, верхъ совершенства.

jum : *äm-jum* (Sar.) orvosság. — csuv. *jum* : *im-jum* gyógyító varázsigék (*im-jum kala-* varázsolni). Ezen csuvas szó az ismert

jumés, (Spasz) *juméze*, (ZOLOTN.) *jomés*, *jomé* 'varázsló' szónak alapszava és megfelel az alt., tel., kojb., ujb. stb. *kam* szónak, melynek jelentése 'varázsló, samán'. MUNKÁCSI a votják szót NYK. XX, 473. l. ezzel a csuvas szóval állítja össze: *em-šom* (*em-šom*) 'füvekből készült orvosság', ZOLOTNICZKIJ-nél *imšom* лекарство изъ тpyхи, megjegyezvén, hogy a votják *em-jum* igen érdekes nyelvemlék a csuvasra nézve, a mely nézetet az előbbivel szemben nem lehet fönntartani. Ugyanabban a csuvas nyelvjárásban, melyből az *im-jum* szót följegyeztem, megvan *im-šam*, 'mindenféle orvosság', v. ö. AŠMARIN, 115. l.: *im-šam* (*im-jam*) eszköz, orvosság (средство, лекарство), a mely összetételnek a utórészét a szerző csak az előrész puszta változatának tartja, sok olyan összetélt idézvén a csuvas nyelvből. A ZOLOTNICZKIJ-féle *-šom* (e h. *-šam*) ebben: *im-šom* népetymológián is alapulhat (*šom* 'gyom').

kabači, Glaz. *kabači* női mellrevaló. — V. ö. oszm. (RADL.) *kabažča* ein kurzer rock, eine art weste, *kaba* (perzsa eredetű) das oberkleid, das die perser über dem hemde tragen. Ugyanolyan jelentésbeli változás mutatkozik a következő finn szóban: észt. *sõba* brustlatz stb., finn *sopa* hemd, kleidungstück.

kakit karneolkő (сердоликъ); drágagyöngy. — tat.-ar. *akék* karneolkő, csuv. *axax* id. Votj. *-t* a tat. *-k* helyett mint a fennt idézett *argamat* szóban.

kalta kis bőrtáska (сумочка), melyet a férfiak az övön, elül viselnek. — bask. *kalta* bőrtáska (сумка), kirg. *kalta* zseb (карманъ); v. ö. Orosz-kirg. Szót. s. v. Сума: киргизская калта, которую привязываютъ кожанымъ поясомъ снаружи платя, alt. *kalta* кисеть; кожаный кошелекъ для табаку; карманъ. — V. ö. cser. *kalta*, *kalda* bőrzacsó, melyet az övön hordanak.

kaptırna (Jel.), *kattırma* (Kaz.) ruhakarócs (крючекъ на одеждѣ). — tat. (RADL.) *kaptırma* haken und oesen (zum zuhaken), bask. *kaptırma* крючекъ, застежка у одежды, kirg. *kaptırma* id. Előfordul a keleti cseremiszen is: *kaptırma* (Birszk) ruhakarócs.

kaudan egy fűnek neve, mely gyökerén szárad. MUNKÁCSI ráutal ezen szavakra: kirg. *kau* altes, verdorrtes gras, *kaudak*, *kaulak* avarfű BUD. II, 29. Található teljesen megfelelő alakja is RADLOFF-nál: *kaudan* (Kür. Krm.) 1. (Krm.) dűres gras, 2. ein mit trockenem grase bedecktes land (im herbeste), sőt a n.-novgorodi kormányzóságból való mišar-tatártól is hallottam: *kaudan* száraz fű. —

Megvan a mordvinoknál is: mordE. *gavdan*, mordM. *gavdan*, *gal-dan*, *kaldan* száraz (tavalyi) fű stb.

ken, *keñ* meny; menyecske, if'asszony. — csuv. *kin* (ZOLOTNICZKIJ-nél is s. v. *kil* ,небѣта, младшая сноха') id. V. ö. tat. *kilén* id., alt. *kelin* (ab.) *kilin* id. (небѣтка; сноха), oszm. *gelin* id. V. ö. ASMARIN XIX. 1.

kis, *kiś* (Kaz. Sar.) szövőborda, zürj. *kiś*, perm. *kiś* id. MUNKÁCSI helyesen csuvas eredetűnek tartja: csuv. *χis* szövőborda; kard (ZOLOTN.; az anatri nyelvjárásban *χés*), azonban Vnyt 172. l. tévedésből «olyan egyező csuvas-votják szók» közé sorozza, «melyeknek a törökség egyéb részeiben nem ismerjük megfelelőit», jól lehet BUDENZ már NYK. X, 1, 135. l. a csuvas szót a tat. *kéléc* szóval állította össze: tat. *kéléc* kard, szövőborda, kimg. *kélés* id. сабля; деревянный ножикъ, которымъ ткуть, (Orosz-kimg. szót.) бердо, bask. *kélés* kard (сабля, мечъ), alt. *kéléc*, *kélés*, *kélés* kard stb.

kokérok, *kokrok* (Kaz.) kakastaraj. — V. ö. tat. *kikrek* (VOSZKR. s. v. гребень) id., *kikiriki* (BÁL.) id., miś. Bug. *kikérik*, csuv. *kigirik*, (Spasz) *kikerigük* id., ZOLOTNICZKIJ szerint (s. v. терека) az alsó csuvasoknál *kikrik*. Hangutánzó szónak látszik, a hasonlatosság azonban aligha véletlen.

kolzó zablisztból készült tészta különféle gyümölestöltelékkel. — tat. *kölü* (OSZTR., VOSZKR.) süteményféle, лепешка, куличъ, bask. *kölsä* лепешки.

kudi, Kaz. *kudé*, WIED. *kudu*, Kaz. Mát. 14,²⁰ коды kisebb fajta kosár; *kudo* (Sar.) nagyobb fajta kosár; zürj. *kud* geflochtener korb; tsethetvert; keleti-permi (GENETZ) *kud* korb. Található még a cseremiszen és mordvinban: erdei- és keleti cser. *komdo* gömbölyű doboz hárshejből, keleti-cser. (Birszk) *komdo*, Učebn. 37. l. *komdo* hársból készült kosár, лукошко, hegyi-cser. *komde* (RAMSTEDT) ein korb (für getreide); mordM. *kunda* (é-) id. (лукошко).

V. ö. bask. *kumta* koporsó, hosszas szekrény v. láda (гробъ, ящикъ продолговатый, csuv. *kundé* nagy hársból készült kosár, лукошко, Učebn. 52. l. *kumét* id., ZOLOTN. *konda*, *kondék* id. (лукошко); böleső (дѣтское ложе, колыбель); (ASMARIN, Mater. 51. l.) *kondék* (fölső-csuv.) лукошко; RADLOFF-nál: *komda* (kojb. leb.): 1. (leb.) kasten, 2. (kojb.) sarg, grab; tob. *kumta* ein schächtelchen; alt. *komda*, *komde* ящикъ; гробъ.

Nagyon érdekes török jövevényszó. Részt vett az ismert a

permi nyelvekben (mint a magyarban) történt hangváltozásban $nd > d$ (v. ö. pl. votj. *tod-*, zürj. *töd-* (magy. *tud-*), finn *tunte-*). A mostani csuvas alak *kundē* stb. aligha tekinthető ezen nyelv régi szókinéséhez tartozónak (a *k* miatt, e h. χ). V. ö. ASMARIN XVIII. 1.

kukej, *kuko* (Jel.) tojás. — tat. *kükäj* tojás (BÁL.), яйцо куриное (въ разговорѣ съ дѣтьми) (OSZTR.), miš.-tat. *kukaj* id., bask. *kükäj* tojás (яйцо). Sok mordvin nyelvjárásban is található: mordÉ. *koko*, mordM. *koka*(*é-*), *koku*, *kuku* tojás (mint gyermekszó). Legalább az előbbi votják alak a tatárból valónak látszik.

kulo (Sar.), *kélo* fakó, világosbarna (ló) [v. ö. Y. WICHMANN, Zur gesch. des vokalismus d. erst. silbe im votj. 16. l.]. — tat. *kola* id., bask. *kola* id., kirk. *kula* id., csuv. *çela*, (ZOLOTN.) *çula* id., alt. *kula* id.

kwan- (Kaz.) gyönyörködni, örvendeni, jó hangulatban lenni. — tat. *küwan-* (*kuwan-*) örülni, vigadni, kirk. *kuan-* id. (радоваться). bask. *küwan-* id. (веселиться, быть въ хорошемъ настроеніи), — alt. *kubat-*, *kubuj-* öröm, *kubuksu* vig; vigadni.

güj, *kırçın-güj* (Uf.) ének, nóta, dal. — V. ö. tat. *köj* dallam, széphangzat, kirk. *küj* id. (напѣвъ, голосъ, мотивъ пѣсни на какомъ нибудь музыкальномъ инструментѣ), bask. *köj* id. (напѣвъ, голосъ; *miñä ber köj äjtse* скажи (спой) миñе хоть одну пѣсню), alt. *kög*, *küü* звукъ, гуль; голосъ громкій; напѣвъ, мотивъ; csuv. *kévé* id.

mukša (Kaz.) mordvin. — tat. *mukšé* mordvin (akár *mokša*, akár *erza*).

muško (Sar.), Glaz. *mučko* fonott nyírhéjkosár; garatfiók. — miš.-tat. (Ufai korm., Birszki ker.) *müškü* garatfiók (a saját hallowásom szerint). Az ottani cseremiszeknél is: *müška* garatfiók.

miž (Sar.), Glaz. *miž* halikra. Lehetne arra gondolni, hogy talán átvétel valamely régi, csuvas-féle nyelvből, v. ö. csuv. *vélž'ě*, (ZOLOTN.) *vélča* halikra. A hangalakra nézve v. ö. csuv. *çés* szövöborda, tat. *kélčé*; csuv. *pižän*, bot., tat. *bilčän*; csuv. (ZOLOTN.) *šalča*, *šalča*, *šoča* rúd, csuv. *viš-* mérni, tat. *ülčä-* id.; csuv. *vélzam*, *vélzám* ök; *ilzä*, *izä* vévén; *pélž'ěra*, *pěčra* pénzesláncz (ASMARIN 52. l.) és csuv. *végēr* ökör, Učebn. 45. l. *mégēr*; *val*, *mal* előresz; *väsärlä*, *mäsärlä* hátra, ASMARIN 48. l.

pagža (Kaz.), Sar. Mal. *padža*, Jel. *pagža* létra, lépesőzet

(лѣстница). — V. ö. (?) alt. *pakēs* лѣстница ebből: *pak-* hágni (лѣзть вверх [на гору, на дерево]).

partea, parca (Sar.) szőnyeg. Bizonyosan a tatárból való átvétel: tat. (OSZTR.) *parca* rajzminták, virágok a kartonvásznon, kárpiton (узоръ, цвѣты на ситцѣ, обояхъ). A tatár szónak a jelentése OSZTROUMOV szerint ugyan épp annyira vagy még inkább eltérő, mint az orosz szóé: or. парча ,arany- v. ezüstszövet, az aranynyal vagy ezüsttel átszövött selyemszövet', de a baskirban már jobban hasonló jelentéssel fordul elő e szó: bask. *pärzä* függöny, terítő (занавѣсъ, попрывало). Eredetije a perzsa *pārce*.

pisäj (Jel.), Glaz. *pišaj* macska. Jóllehet hangutánzó szó, még sem lehet véletlen a hasonlatossága ezzel: bask. *bsäj* macska.

purt kés, zürj. *purt* kés, kard, perm. *purt* kés. V. ö. csuv. *purdē*, (ZOLOTN.) *porda* fejsze.

sandal (Sar.) durva kék festőszer. — tat. (OSZTR.) *sandal* szantálfa-festék (сандаля), *sandalga buja-* красить сандаломъ. Valószínűbb, hogy a votják nyelv ezen araberedetű szót a tatárból vette át, mint az oroszból.

sarana (Kaz.) liliom (лилія). A Votj. Szótár oroszeredetűnek jelzi. Megvan a volgai török nyelvekben is: tat. (OSZTR.) *sarana* лилія цвѣтокъ; csuv. *sarana* valamely növény «szép, halványvörös virágokkal, melynek sárgaszínű gyökerét eszik», «луковица».

šénék (Kaz.), *šénik* (Amin. mes. 10) félszer, szín. — A Votj. Szót. szerint tatár eredetű.* A tatár *sinnék* fészker, kocsiszín (BÁL.) pedig maga orosz eredetű (OSZTROUMOV is arra utal szótárában), or. сѣнникъ, és hogy a votják szó egyenesen az oroszból vétetett át, arra a lágyított *ń* (ill. *ś* is) szolgálhat bizonyítékul.

sukiri (Sar.), *sükēri* (GAVRILOV), *sukuri* (WIED.) egész kenyér. Helyesen van összeállítva (Vnyt. 422.) a csuv. (ZOLOTN.) *šukkur*, *šugur* szóval (alsó-csuv. *šégér*), de az idevont zürj. *sukař* ,zwieback' szónak nincs hozzá semmi köze, mert ennek eredetije az orosz сухарь ,zwieback' szó.

sukman hátul ránczos téli zubbony. — csuv. *šęzman*, (Spaszsk) *sozman*, (ZOLOTN.) *suzman* kaftán. V. ö. tat. *cikmān* id. csag. (VÁMB.) *čekmen* ein weites winterkleid, tob.-tat. *sükmän* kaftán. Előfordúl

* A tatárból átvett szónak tartja WICHMANN is (Zur Gesch. 25. 1.).

a mordvinban is: mordE. *sumai*, mordM. *sumai*, *sëmai* (JSFOu. XV, 2, 50. l.).

sur (Sar. Glaz.), Uf. Kaz. *sür* szürkés (ló v. macska). — tat. (OSZTR.) *sqro* szürkés («сѣрый», miš.-tat. «саврасый»), kirk. *sur* сѣрый, голубой (масть лошади), alt. *sur-at* голубой конь, csuv. *sêrê*, (Zolotn.) *suru* szürkés (сѣрый, голубой). — V. ö. cser. *sur*, *suru* szürke; feketebarna.

zur-muš hereméh | drohne WIED., *zuri* bögöly; hereméh | bremse (oestrus); drohne WIED. — V. ö. csuv. *sêrê-çurt*, (Spasz) *sq-çurt*, (Učebn. 88. l.) *sar-çurt* hereméh (трутень), (Zolotn.) *suru-çort* трутень, сѣрая пчела, tat. (Zolotn.) *sqro-kort*; mordM. (Penza) *sar-mëš*, (Saratov) *sar-ñëškä*, (Tambov) *sarëm*, (Kazan) *anëk-sarks*, mordE. *sarks*, *sařks* hereméh, keleti-cser. *šurij*, *šure*, Učebn. 59. *šure*, Троицкij-nál *sure*, *šure*, *šure* id.

zurod, WIED. *zuröd* boglya, széna- v. kenderrakás (сгогъ), zürj. *zoröd*, *zaröd* schober, heuschober. — tat. *zurat* kéverakás (Бэл.), продолговатая кладушка сноповъ въ полѣ, miš.-tat. *zurat* id., csuv. *šurat* id., bask. *ğurat* снопы сложенные въ скирды. Megvan a mordvinban, nyilván mint tatár jövevényyszó: mordM. *sorat* (Penza), *zorat* (Tambov) nagy kéverakás, valamint a csere-miszben: keleti-cser. (Birszk) *sorat* id.

sám (i; instr. *sámän*) szokás, tulajdonság; mód, természet, minőség (нравъ, привычка, свойство); *sámän*, Sar. *-sëän*, Jel. *sain* 1. (módhatározó) szerint, módjára, hasonlóan, mint; 2. (időhatározó) vmi közben, alkalmával, vminek ideje alatt, a mint; v. ö. zürj. *sam* verständnis, einsicht, geschicklichkeit; art, *as-š*. eigensinn; keleti-permi *sam* kraft, stärke. — V. ö. csuv. *sämmën* képest, szerint: *lažëna vëjê sämmën tijä* rakj fuvart a lónak erejéhez képest, (ASMARIN, 218. l.) *sämën*, *säm* képest, szerint (сообразно съ —, по); *çëvačë sämën* az ő erejéhez képest (смотря по его силѣ); ebből: *sämë* способъ; мотивъ, напѣвъ. A csere-miszben is található: keleti-cser. *sem*, *šem* dallam, hegyi-cser. *sem* id., kel.-cser. *semon*, *semon* szerint, módjára; *toj tudon semon* te ő vele egyenlő vagy; *nomq semonat šten om çert* semmiképen se tehetem; (kel. és erd.-cser.) közben (während); *užmožo semonak palen* als er ihn erblickte, erkannte er ihn, hegyi-cser. *semün* in übereinstimmung (РАМСТ.). — MUNKÁCSI a votják szót (Votj. Nyelvt. 197. l.) eredetinek tartja (valamint ANDERSON, Wandlungen 42. l.) és a csere-misz *semon* szót

a votj. szó átvételének magyarázza, de valószínűbbnek látszik, hogy mind a kettő csuvas eredetű. Meglehet azonban, hogy a permi nyelvekben volt egy oly hangzású eredeti szó is, melylyel az új jövevény összevegyült. (Lehetne talán arra gondolni, hogy a csuvas szó = alt. *süme*, melynek jelentései között VERBICZKIJNÉL található ez is: способъ, средство).

šéri (Sar. Glaz.), Kaz. *šire* csév, csörlő cséve (цѣвка, пшудька). MUNKÁCSI tatár eredetűnek jelzi: tat. *šüre* cső, csév; nádsíp. A szókezdő *š* pedig a csuvasra vall: csuv. *šere* csév. Más csuvasoknál *š*-vel kezdő alakok találhatók: (Učebn. 38. l.) *šurē*, *šüre* (az utóbbit egy a tetyusi kerületből való csuvasról hallottam), melyek valószínűleg átvételek a tatárból.

šuan az utolsó lakodalmi szertartás a nyári ünnepen (свадьба); lakodalmi nép; *šuanēi*, *šuanēi* (Glaz.), Kaz. *šuanši* lakodalmias ember, lakodalmi vendég. V. ö. erdei-cser. *šuan* lakodalom, nász, keleti-cser. (Birszk) *šujan* id., *kužo šujan* azon halotti ünnep, melyhez a cseremisiz hit szerint az előbb meghalt rokonok a negyvenedik napon a halálest után összegyűlnek véglegesen elkisérni a halottat («*nellože počes kolšem kužo-šujan dene nalēn rajat*»); akkor fölkérik a «halottak főnökeit» (*kijamat-törä*, *kijamat-saus*), hogy meg-, ill. kiházasítsák az új halottat, ha t. i. nőtelen vagy hajadon volt, hegyi-cser. (RAMSTEDT) *šüan* das hochzeitsfest; die ehe; mordM. *šemēncä* (Penza), *šufēncä* (Penza, csembári ker.), *šuvēncä* (Kazán) örömhír; *šimēncä* (-e) (Szaratov) azon ajándékok neve, melyek gyermekszülés alkalmával rokonoknak küldetnek, mordE. *šuvonžej*, *šuvončej* örömhír (különösen gyermekszülés alkalmával); ama férfi, a ki a negyvenedik napon a halálest után megjelenik a rokonoknál és meghívja őket a megtartandó halotti ünnepre.

V. ö. tat. *šöjñn-*, *šöjñn-* örvendezni, *šöjñnös*, *šöjñnöč* öröm, örvendezés, *šöjñnče* örömpénz (hírhozónak, találónak), kirg. *šöjñn-örvendezni*, *šöjñnšü* öröm; örömpénz (радость; вознаграждение за сообщение какой либо радости), csag. (VAMBÉRY) *šöjñnš* freudenbotschaft, *šöjñnšülük* ein geschenk, das für die freudenbotschaft gegeben wird, alt. *šögünčei* öröm («радость; въ древне-тюркскомъ нарѣчїи *šögünčei* назывался вѣстникъ, посланный съ радостною вѣстїю; отсюда слово, ветрѣчающееся въ рускихъ лѣтописяхъ: сіунчи»).

Aligha lehet kétségbe vonni, hogy a mordvin szó, melynek alakjai és jelentései is a külön nyelvjárásokban oly szembetűnben térnek el, átvétel valamely régi török nyelvből. Az idézett votják és cseremisiz szavak is valamiképen össze látszanak függni vele, jóllehet a viszony egészen homályos.

šur mostoha, *šur aji* mostoha apa, *šur mumi* mostoha anyja. zürj. (P.) *šor* mostoha. — csuv. *šuri*, (Spaszki) *šur* fél; mostoha; *aša šurri* mostoha apa, *ama šurri* mostoha anyja, *ivél šurri* mostoha fiú, *χer šurri* mostoha leány (v. ö. finn *puoli* fél, *isä-puoli* mostoha apa sat.), (ZOLOTN.) *šora* fél (половина). V. ö. tat. *jarēm*, *jartē* fél, kurg. *žarēm*, *žartē* stb. V. ö. ASMARIN, XIX. 1.

šadra himlőhelyes, ragulás (рябый), permi *šadra* (WIED., Ros.) id. — at. *šadra* ragulás. V. ö. bask. *šažra* рябой, alt. *šadralu* корявый, рябой (о лицах), csuv. *šatra* valamely bőrküütés, Učebn. 102. l. himlő (оспа); (ZOLOTN.) *šatra* himlőhelyes; himlő, pattanás, pörsenés (рябой; оспа, угри), hegyi-cser. *šad^ora* (РАМСТЕДТ) die pocken, blattern, keleti-cser. *šedra* himlő, Učebn. 71. l. *šadra* рябой. MUNKÁCSI ezen votják szót orosz eredetűnek tartja, valamint BÁLINT a tatár megfelelőjét szótárában ρ-val jelölte meg. Azonban ellenkezőleg az orosz nyelvbe kétségkívül a tatárból került (v. ö. МИКЛОСИЧ, Етым. Wb. s. v. *šadra*), a jelentése is valamivel eltérő, legalább DAL szerint *šадра* természetes himlő (природная оспа), *šедра* himlőhely (оспинка, рябинка, знакъ отъ оспы).

šajir, Kaz. *šajēr* tájék, vidék; idegen. — tat. (π) *šägär* város (МАШМУДОВ *šayr* id.), miš.-tat. *šäžär* id., csuv. *šäžär*: *šäžärdä virdan* valamely szellem, (ZOLOTN.) шерерь «губернскій городъ». Található a cseremisiz és mordvin nyelvben is: keleti-cser. *šar*, *šar* (Birszk) vidék, ország, mordM. (Penza) *šäžär*, mordE. (Szamara) *šayar* világ, ország (v. ö. JSFOU. XV, 2, 51. l.). Perzsa eredetű szó: *šeyr*, *šeyir* stadt, ZENK. 553, 3, v. ö. HORN, Grundr. 797. sz. — A votjában *j* a tatár *g* helyett, mint ebben: votj. *zajät* óra < tat. *sağat*, *säğät* id.

šipkon (Jel.) tövisalj-galócza (рыжикъ, *agaricus deliciosus*). — A Votj. Szótár szerint csuvas eredetű (csuv. *šēpkan* «рыжикъ» (úgy Učebnikban is), ZOLOTN. рыжикъ-грибъ, a mint nekem megmagyarázták, nem a *рыжикъ* nevű *gomba*, hanem egy más növény, v. ö. DAL s. v. *рыжикъ*: «грибъ *agaricus deliciosus*; растение *camelina sativa*), azonban aligha kell a tatáron túl keresnünk az

eredetét: tat. *šepkän* tövisalj-galócza, *agaricus deliciosus* (BÁLINT), «рыжикъ (грибъ)» (OSZTROUMOV), miš.-tat. *šepkän* valamely növény (nem gomba; v. ö. VOSZKRESENSZKIJ s. v. рыжикъ: *šepkän* «сбмянное растение»). Vajjon nem alapszik-e a gomba-féle fordítás az orosz рыжикъ szó félreértésén, a mely először ZOLOTNICZKIJ-nél fordul elő, a kitől azután a többi fent említett szótárírók talán átvették? v. ö. hegyi-cser. *šipkän* «konkoly | lolium» (BUD.), *šepkän* knöterich (RAMSTEDT).

takmak bizonyos dalfajnak az elnevezése; v. ö. csuv. *tokmak*, tat. *tukmak* bunkó, mozsártörő; az illető dalfajnak a *rhythmusa* hasonlítható a kalapáláshoz, Votj. Szótár. Ezen magyarázat nem helyeselhető, nyilván egy más török (tatár) szóval van dolgunk: miš.-tat. *takmak* gyors tactusban éneklendő dal, bask. *takmak* tánczdal (пѣсня подъ пляску), csuv. *takmak* egy lakodalmi dal (етишекъ), MAGNICZKIJ (Материалы 209. l.). A keleti cseremiszek is átvették e szót: *takmak* (Birszk) gyors tactusban éneklendő dal, (GENETZ) tánczdal, tanzlied («mit vielen worten»).

tärki (Sar.), Jel. *tärki*, Kaz. *tärka*, *tärkē* tányér; csésze, WIED. *terki*, *terky* schüssel, schale (MUNK. a Votj. Szótárban orosz eredetűnek jelzi, talán az orosz тарелка, (népies) талерка szóra gondolva). — V. ö. csuv. *tirék*, Učebn. *tirgē* tál, tányér, блюдо, (ZOLOTN.) *tirik* блюдо, alt. *tergi* күзовъ, въ который собирають кандыкъ; берестяный коробъ. A cseremiszenben szintén megvan: *terke*, *tereke* tányér, hegyi-cser. -*der*: *äta-der* die fässer, das geschirr (RAMSTEDT). — V. ö. ASMARIN, XVIII. l.

tégeli (Kaz.) kerek (круглый), *tégellan*, *tégëlan*, *tigëlan* (Kaz.) kerék, *tégëlt-* (Kaz.) gurítani, hengeríteni (покатать), *tégëllal-*, *tigëllal-* (Kar.) hengeregni, gurulni. — V. ö. kirk. *döngelek* kerek; kerék (круглый; колесо [az orosz-kirk. szótárban: круглый = *dönölek*, колесо = *döngelek*]), alt. *tegelek* кольцо, (abak.) *tegilik* id., *tegilék*, *teglek* кружокъ, маленькая монета, *tegilën-* катиться (кубаремъ), *tegitet-* катить.

tugim (Jel.) keréktalp (ободъ). — tat. *tugēm* (BÁL., VOSZKR.), *duğēm* (OSZTR.) id., bask. *tugën* id., kirk. *toğën* id., csuv. *tuğun* id.

tuj sárgaréz. Valamint cser. *toj* azonos a hasonló értelmű csuv. *toj* szóval (ZOLOTN.; az anatri dialektusban csak ebben: *tuj-sëlän* vak kigyó, мѣдница), mely azonban a többi török nyelvekben nem található.

turkkico (Sar.) szénvonó, azsag (коцера). Úgy látszik, metathesis által ebből: csuv. *turž'ęga*, felső-csuv. (ASMARIN, Mater. 33. l.) *torčka* id., v. ö. tat. (OSZTR.) *tärtöškä* id., miš.-tat. *tärtěškä*.

A Votj. Nyelvtanulmányokban a következő számok alatt levő szóegyeztetéseket aligha lehet fönntartani: 151, 198, 350, 384, 420, 437, 441. — Néhány más összeállítást a szerző maga későbbi munkáiban visszavont, másképpen magyarázván meg.

Magától érthető, hogy olyan esetben, midőn valamely szó csak a votjákban (illetőleg zürjénben is) és csuvasban található és török eredete mellett semmiféle külön bizonyítékok nem hozhatók föl, lehetetlen teljes bizonyossággal eldönteni, melyik az átadó nyelv. Sőt azon körülmény, hogy valamely szó a csuvason kívül előfordul a tatárban is, nem eléggé bizonyítja az átmenet irányát. MUNKÁCSI Votj. Nytan. 197. l., úgy látszik, helyesen utal rá egy olyan csuvas szóra, mely alakjához képest *permi* eredetűnek bizonyúl: csuv. *pogan* (anatri *pučan*) fatuskó, melyen ülnek; pad (ЗОЛОТН. СТУЛЬ) < votj. *pukon* szék, ülőhely ebből: votj. zürj. *puk*- ülni. Megjegyzem, hogy az illető szó megtalálható a tatárban is: *bükän* tuskó, tőke (magashangú alakban, mint a cser. *püken* szék), és azt hiszem, hogy nem az egyetlen ilyenféle jövevényszó az utóbbi nyelvben.

PAASONEN H.

Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez.

(Első közlemény.)

Ács (*alē* MünchC., *alch* Schlägli Szój. 1311. sz., Besztercei Szój. 746. sz., *álch* Telegdi; *áts* Calepinus, Pázmán; *ács* Gömör-m.) «faber lignarius; zimmermann», *ácsság* «ars fabri; zimmermannshandwerk»; *ácsol-* «fabrico, fabrefacio; zimmern» (NySz., MTsz.).

< Török *ācēi*, *aḡacēi*: taranči *jaḡašči* «der holzarbeiter, zimmermann» (плотникъ; *jaḡaščilik* «die holzarbeit, zimmerarbeit, das gewerbe des zimmermannes»; RADL. III: 40.) a taranči *jaḡač* = köztör. *aḡač*, ozm. *a'ac*, *āc*, csagat. *jīḡač*, csuvas *jīwēš*, *jēwēš* «baum, holz» szó képzése.

Már FÁBIÁN ISTVÁN említi, hogy a magy. *ács*, *ács* szó végzetében ép úgy mint a *szatács*, *szücs* és *bölcs* szavakéban a török *-ci* nomen actoris képző rejlik (NyK. 2: 2.), ujabban pedig VÁMBÉRY írja (Magy. Ered. 300.), hogy *ács* szavunkban «összevonást sejt a török alakból: *agašči*, *aačči* ,a fás ember, a faműves, a gerendás ember' (ebből: *agač*, *aač* ,élő és kivágott fa, gerenda')». Bár VÁMBÉRY utal arra is, hogy «hasonló alakulás van a török *temirži* ,kovács' szóban (ebből: *temir* ,vas')», a tőle idézett török *agašči*, *aačči* ,faműves' mégis csak föltevéses adat, melyről csak most derül ki RALLOFF szótára alapján, hogy valahol tényleg használatos a törökségben. Megjegyzendő, hogy ép olyan kifejezés, mint a taranči *jaḡašči* a mongol és kalmuk *modoči* «der holzarbeiter, zimmermann od. tischler» (SCHMIDT 220; kalmuk Učebn. 11.) ettől: *modon* «baum, holz» (v. ö. kirgiz *agaš ustasi* «плотникъ»; «zimmermann» БУКИН 118. és jakut *mas-ūsa* «zimmermann» = *mas* «baum» + *ūs* «handwerker» + *-a* suffix. person. 3.). Ezek szerint a régi s a palóczban ma is dívó *ács* alak *l* járulékmássalhangzóval bővült

úgy mint a *bölcső*, *gyümölcs*, *erkölcs*, *bulcsú*, *bolesát* (ma: *búcsú*, *bocsát*) s több más ily hangalkatú török eredetű szavunk.

acsari (Heves-m.) «fanyar; sauer, herb»: *acsari bor* «sauerer wein». — **icsar** (Hegyalja) «lőre, csiger; sauerer wein, tresterwein» (MTsz.).

< Csagataj, azerbajdsán *ačar* (آچار) «sauer, säure; sauer eingemacht; in essig eingemachte fruchte und gemüse» (اكشيله تربييه اولمش ميوه و سبزوات, ترشی, SEJKH SZULEJMAN 6; RADL. Wb. I : 503.), mely az ozm., krimi-tatár *ači* = volgai-tatár *äčē*, altaji-tatár *ačū*, jakut *asi*, csuvas *jüžē* «sauer, bitter, salzig, herb», krimi-tatár, teleut *ači-* «säuern; sauer werden» és csagataj *ačamlı* «ein saueres zugericht» szavak családjába tartozik (RADL. Wb. I : 503, 511.).

Az *acsar-i* alaprésze s a vele azonos *icsar* e szerint voltakép «sauer, herb» jelentésű, e jelzőt különösen a borra alkalmazva. Megjegyzendő, hogy az utóbbi változat esetleg török alapú is lehet úgy mint a *csipa* (= tör. *čapak*), *tinó* (= tör. *tana*), *tiló* = volgai-tat. *talkē*) stb. török eredetű szavakban. Tekintve a magyar szónak földrajzi elterjedését, ez esetben palócz-kún hatásra is gondolhatunk.

ár-ik (Moldva) «romlik, rothad, poshad (főtt étel, málé, víz); verderben (intr.), faulen, schlecht werden (gekochte speise, wasser); MTsz.); **árt-** «noceo, officio; schaden» (*ártalom* «nocumentum; schaden, schädigung», *ártatlan* «innocens; unschuldig»; NySz.).

< Kirg., taranči, volgai-tat. *az-* «verdorben werden, schlecht werden, sich verschlimmern; (krimi-tat., kirg.) «sich abhärmen, abmagern» (volgai-tat. *žarasi azγan* «die wunde hat sich verschlimmert», kirg. *žaram azdı* «meine wunde hat sich verschlimmert»; RADL. I : 557; OSZTROUM. 5.), csag., ozm. *az-* id. (*it turganča aznajiz* «je länger das fleisch steht, desto mehr verderbt es sich»; BUDAG. I. 37.); innen: *az-dır-* (causat.) «schlecht machen, verderben; mager machen, verursachen dass jemand mager wird, abnimmt» (RADL. I : 580—1.).

A magy. *ár-ik* igével s *árt-* causativum képzésével BUDENZTŐL egybevetett rokon nyelvekbeli adatoknak, jelesen az ÉV. *ūr-* «ab-

mager» (*ürém* «mager» = ÉO. *ōrēm* id.), *ārt-* (KV. *ōrt-*, KLV. *oart-*, TV. *art-*) «müde, matt werden» és zürj. *or-* «matt werden, ermatten; vergehen, hinschwinden, schaden leiden» igéknek (MUGSz. 754.) alakilag és jelentésben szorosán egyező másai: volgai-tat., kún, csagat., ujj. *ar-* «matt, müde werden», köztörök *ari-* «abmagern, mager werden; mager, krank, siech, hinfallig sein; ermatten, müde werden, schlaff, abgestumpft werden» (innen: *arik* «mager, abgemagert, schwach, matt, siech» = taranëi, keleti török *oruk* id.; RADL. I: 244, 266, 268, 1057.), minélfogva azok régi török jövevényszóknak tekintendők (v. ö. a zürj. *o*, vogul *ū*, osztj. *ō* hangzóra nézve: ÉV. *ūp* «tante; ältere schwester» = ÉO. *ōpi* «ältere schwester; tante, schwester des vaters» = zürj. *ob* «tante» = csuv. *appa*, kirk., volgai-tatár, csagat. *apa* «ältere schwester», tobolszki tat. *aba*, *ābe* id.; vog. *sun* «schlitten» = magy. *szán* = csuv. *šonā*, *šunā*, volgai-tat. *čana*). Jobban megfelel a magy. *ár-ik* általánosabb «verdorben werden» jelentésének a török *az-* ugyanilyen értelme, melyet e szerint a gyakori tör. *z* = magy. *r* hangmegfeleléssel a magy. szó mintaképeének is vehetünk. Megjegyzendő, hogy VÁMBÉRYnak ujjur *arta-* «ártani, károsítani» (a Kudatku Bilik-ben: «schaden, böses tun») adatát (NyK. 8:128.), melynek alapján BUDENZ (NyK. 10:77.) e szót a magy. *árt-* igével «ösrokonnak» minősítette, RADLOFF (I:319.) *arda-* alakban «zu grunde gehen, umkommen, verderben» fordítással adja, a mint e szó ma is él a szagaj, kojbal, kaacsincz és *arta-* alakkal a teleut nyelvjárásokban (u. o. 309; портиться VERBICZKI). Az ekkép intransitivumnak bizonyuló ujjur, altaji *arda-*, *arta-* a transitivum magy. *árt-* igével nem egyeztethető; ellenben jól felfogható ez az *ár-ik* mellett mint magyar képzés, úgy mint a szintén török eredetű *gyül-* alapszó mellett a *gyült-*.

arat- «meto; ernten» (*aratás* «messio; ernte»; *arató* «messer; messis; falx; schnitter; ernte; sense»; NySz.).

< Csag. *ora* (اورامق) «mähen, ernten; auf einen haufen zusammenbringen» (اورامق, اورامق; SEJKH SZULEJMÁN 29; RADL. I:1408.), ozm. *ora-* «moissonner, couper le blé avec la faucille» (BARB. DE MEYNARD I:148.), mely mellett köztörök alak: *or-* «mähen, ernten, schneiden» = csuv. *vir-* «ernten» (innen: kojbal, szagaj, kirk. *orak*, csag., ozm., krimi tatár *orak*, volgai-tatár *orak*, baskir *urak* «sichel; ernte»; RADL. Wb. I:1047, 1049, 1061.).

Számon kívül hagyhatjuk BUDENZnek ama nézetét (MUGSz. 75f.), mely a török eredetű *tarló* (= kirk. *tarlau*) és *sarló* (= csuv.

şorlâ) névszókból csak újabban elvont s nyelvtörténetileg nem igazolható *tarol-* és *sarol-* igékre támaszkodva a cserem. *tured-*, *türed-* «ernten» igével véli társíthatónak *arat-* szavunkat annál is inkább, minthogy magyar magánhangzós szókezdet egyáltalában nem felelhet meg cserem. *t* szókezdőnek. Kétségtől egybefügg azonban a magy. *arat-* szóval a votják *aral-* «ernten» (*aras* «schnitter»). *aram kuro* «stoppel»); de tekintve hogy ez utóbbi szó már a zürjénben sem ismeretes, legalkalmasabban úgy magyarázhatjuk a két adat kapcsolatát, hogy mindakettő a török *ora-* «ernten» szó átvétele egy olyan régi nyelvjárásból, melyben az első szótag *o*-jának *a*-féle ejtése lehetett, a mint ez a *kancsó*, *apró*, *apol*-féle (magy. *a* = tör. *o* hangmegfelelést mutató) adatokból is következtethető. Újabb átvétele a tatár *or-*, *ur-* szónak a vog.: PV. *ur-l* (*tép vur-láşw*) «ernten», KV. *vor-laxt*-, TV. *urql-* id., mely mellett átjött a «sarló» *urak* neve is a KV. *voréş*, PV. *uréş* alakban.

Különös magyarázatra szorul az *arat-* képzője. Nem gondolhatunk ennél a *vezet-*, *szeret-* igék intensív képzőjére (MUGSz.); mert ilyen, csak kevés adatban fenmaradt s a magyar-török érintkezések korában élnek alig gondolható képző török eredetű alapszóhoz nem csatlakozik. Tetszetősnek látszik a *szánt*, *vet. gyűjt* fogalmilag kapcsolatos igék analogiai hatásának fölvétele, de még inkább jöhet itt figyelembe a csuvas *-at-*, *-ad-* præsensképző, melylyel személyragozva pl. a *pol-* (infin. *pol-as*, imper. sing. 2. *pol*) «sein» és *kala-* (infin. *kala-s*, imper. sing. 2. *kala*) «reden» igék így alakúlnak: *poládép*, *poládén*, *polát* (dial. *poládé*, *polát*); *polátpér*, *poláttér* (dial. *poládér*), *polássé* (dial. *polátté*); *kaládép*, *koládén*, *kalát* (dial. *kaládé*, *kalát*); *kalátpér*, *kaláttér* (dial. *kaládér*), *kalássé* (dial. *kalátté*); I. BUDENZ: NyK. 1: 355. és ASMARIN: 291, 318.). Ha oly törökségből került az *arat-* szó nyelvünkbe, melynek præsensképzése egynemű volt a mai csuvaséval — s ezt, tapasztalva a magyar nyelv török elemeinek jó részén mutatkozó csuvaszerű vonásokat, bizvást föltehetjük — igen alkalmasan volt elvonható az *-ad-* (illet. *-at-*) képzővel jelentkező alakokból a magy. *arat-* tő, mely ezzel magyaros alakot is nyert.

árkány (Kis-Kún-Halas) «félig lószőrből, félig kenderből font s a végén hurkos kötél, a melylyel a szilaj lovat a ménesből kifogják; strick aus pferdehaar und hanf mit einer schlinge am ende zum pferdefangen» (MTsz.).

< Csagataj, kirgiz, volgai-, krimi-tatár *arkan* «dicker strick, strick aus pferdehaar» (RADL. I: 288.) = ozm. *oryan* «ein dicker strick, tau, seil» (u. o. 1061.). — V. ö. altaji-tatár, teleut *arşamçi* «strick aus pferdehaar», tarançi *arşamçi* «falle, schlinge»

(u. o. 299.) = mongol *arγamči* «strick» (SCHMIDT 16.), burjät *argamđi*, *argamđe* id. (CASTRÉN).

Előfordulásának földrajzi helyénél fogva a magy. tájszó kún eredetűnek gondolható. Ugyane török szó átvétele a lengyel, kis- orosz és bolgár *arkan* «tau, strick, schlinge zum pferdefangen» (MIKLOSICH: EtWb. 4.), de fogalmi természeténél fogva bajosan gondolható, hogy a lótenyésztő kúnsági nép e szót a hegylakó ruthénektől kapta volna, kikkel különben a közvetlen területi kapcsolat is hiányzik.

ártány (*artan* 1247-iki oklevélben) «verres, majalis; exsecta sus; verschnittener eber» (NySz.); «kiherélt disznó» (Soprony-m., Balaton-vid.; Tsz.).

< Török **artān*: altaji-tat. (šor) *arlān* «castrirt» (*arlān at castrirtes pferd, wallach*) ettől: *arla-* «castriren» (RADL. I: 304.).

Az *ártány* valódi értelme e szerint: «herélt». A benne fölvetett *rl* > *rt* hangváltozás olyan mint a kirgiz *ertä-*, altaji-tat., lebed., teleut *ärtä-* «satteln» = tuba-tat. *ärlä-* id. (ettől: kirg. *er*, altaji *är* «sattel» a *-lä-* denominativummal) szóban s változata a keleti törökségben (pl. kazak-kirgizben, szagajban s jakutban) ismeretes *rl* > *rd* hangváltozásnak, mely tövégi *r* és képzőbeli *l* csatlakozása esetén szokott beállani (pl. kazak-kirg. *žar-dä* «bettler», *žar-dik* «befehl» = kirg. *žarlı*, *žarlık*; jakut *samir-dä-* «regen», *žār-dä-* «schneien» a *samir* «regen» és *žār* «schnee» szókból a *-lä* denominativummal; I. LAPTYEV: 122; MELIORANSZKIJ: 26; BÖHTLINGK: 293.). Ha RADLOFF nézete helyes, mely szerint a šor *arla-* «castriren» az egyéb altajságban ismert *arla-* «reinigen, säubern, rein machen» szóval azonos, meg is találjuk e szónak *arda-* változatát a kojbalban és szagajban (RADL. I: 320.).

baka (Heves-m.) «marha lábszár bőre, a melyből bocs-kort készítenek; schienbeinhaut des viehes, von welchem man riemenschuhe macht» (MTsz.).

< Csagat. *bakaj* «das schienbein des schafes» (VÁMB. Stud. 245; *bakaj*, *bokaj* «wade»; u. o. 248.) = kirgiz *bakaj* «hufknöchel» (КОЗОНКИ ВЪ КОПЫТЪ; БУДАГОВ I: 234; КАТАРИНСZKIJ). — V. ö. kirgiz *bakalsak* «kleine hufknöchel, die letzten finger-gelenke» (маленькіе козонки въ копытѣ, послѣдніе суставы въ пальцахъ; u. o.), mandsu *bakalzi* «knochen beim pferde oberhalb des hufes und unter den köthaaren, huf- u. köthaare,

köthaare beim pferde» «кость выше копыта и ниже щетокъ, кость и щетки вмѣстѣ, щетки у копытъ лошади; ZACHAROV 471.) és volgai-tatár *bekel* (بَكَل) «köthaare beim pferde» (щетка у лошади. ноги; BUDAĞ. I : 263.).

E szerint a tájnyelvi *baka* eredeti értelme: «lábszár (illetőleg ennek alsó része) a marhánál» s midőn a bőrre alkalmazzák, «baka-bőr»-féle összetételből való elvonás. A végzetek viszonylása olyan a magyar és török alakokban, mint a *búza* = tör. *bozdaj*, *budaj* esetében. Tekintve előfordulásának helyét e tájszót kún eredetűnek gondolhatjuk.

bákány (Somogy-m., Göcsej) «kákabot, kákának buzogányos feje; binsesstock; der gerade aufrecht stehende kolbige stengel einer binsenart» (MTsz.).

< Kirg. *bakan* «stange, mit welcher man die filzdecke an der oberen lichtöffnung der jurte aufhebt u. richtet; шесть, которымъ поднимается и поправляется самая верхняя кошма въ кибиткѣ, закрывающая отверстие вверху; КАТАРИНСКИ 222.), baskir *bakan* id. (u. a.) = abakan-tat. *pakan*, kumandut. *pagan* «säule, pfahl, stütze» (столбъ, стойка, подставка), *kakan-bakan* «pfahl (zum einrammen; свая), teleut *pakana*, *pagana* id. (ВЕРБИЦКИ), tobolszki-tat. *bagan* id. (GIGANOV : 580.), volgai *bagana* «säule, pfahl, pfosten» (BUDAĞOV I : 233; BÁLINT), jakut *baġana* «pfahl» (BÖNTLINGK 126.) = mongol *baġana* «piou ou barre de bois sur laquelle on attache les tentes, pilier, colonne» (KOVÁLEVSZKI 1056.), «säule, Pfeiler» (SCHMIDT 98.), mandsu *baġana* id. (баканъ: шесть поддерживающій кругъ, сводъ въ юртѣ; упорка, подставка; ZACHAROV 473.).

E szoros alaki egyezés szerint a «bákány» tulajdonképp. «káka-bákány» = «káka-bot», «botja, rúdja a kákának», a mely nevezet jól is illik a peczkesen kimagasló, nyúlánk és vastag növényszárra. Olyan nevezet tehát ez, mint a Dunántúl divó *bozogány* «bunkós tetejű sásféle; a nádnek bunkós teteje» (MTsz.) = *buzogány* «keule, streitkolbe».

bakó «carnifex, tortor; henker» (Calep., Moln. Alb.); «kínzó, csigázó, hóhér» (Székelység; Tsz.); egyéb helyeken ily szólásokban: «a bakó vágja le a fejed!» «a bakó vigyen el!» «gom-

bozzon le a bakó! » *bakó ojtsa el a gyertyádat!*» (Fehér-m.; Nyr. 17 : 135—6.).

< Csagat. *bokaul* (بوقاول, بوقاول; BUDAGOV átírása szerint: *bokoül*.) »polizeibeamter (so wurden in Grusien jene gerichtsteuente genannt, deren aufgabe die untersuchung und die vollführung der gerichtlichen urteile war); так назывались въ Грузіи лица, состоявшія при судебныхъ мѣстахъ и обязанности изслѣдовать дѣла на мѣсты и приводить въ исполненіе судейскія рѣшенія; BUDAG. II : 396.), kún *bogaul* »placarius» (mely szó DU CANGE-nál: »scriba, publicus, tabellio»; francia »gressier»; I. KUUN: Cod. Cum. 105. és RADL. Cod. Cum. 73.) = uigur *bögäül* (بوقاول): *bögäül tutkaullarga* »den geheimen wachen und polizeianten» (VÁMB. Ujg. Sprachmon. 173.).

E szerint a *bakó* eredetileg általánosabb értelemben a »porozslót» helyettesíthette. Alakilag végzete (*bakó* < **bakól*) a *hangya*, *körte*, *este*, dial. *bagó*, *bögö* (< *hangyál*, *körtvély*, *estvel*, *bagoly*, *bögöly*) hangváltozását mutatja, míg az első szótag magy. *a* = tör. *o* hang-megfelelése a *kancsó*, *apró*, *apol*-, *arat*-szavak ugyanily esetével egynemű. Megjegyzendő különben az utóbbi szempontjából, hogy VÁMBÉRY (Stud. 243.) *bakaul* (بوقاول) alakot is közöl »ein hofbeamter der tatarischen fürsten; der mundschenk, speisenaufseher» értelemben, mely jelentéssel ŠEJKH SULEJMAN (83.) بوقاول (= *bögeül*, RADL. olvasása szerint: Cod. Cum. 73;

KÚNOS átírásában: *bukaul* = وکیل خرج, کھیا, آش خانہ ناظری »hausmeister, hausverwalter, aufseher der küche») szót ír, jeléül annak, hogy ez a fentebbiekkel összefüggő. ZENKERNÉL (204.) is: *bakawul*, *bukawul* (بوقاول, بوقاول) »vorkoster an der fürstlichen tafel, oberkoch, koch». — SIMONYI szerint a magy. *bakó* »hóhér» = olasz *baco* »ein wort die kinder zu erschrecken, wie mit dem Ruprecht», úgy hogy »a ,hóhér» jelentés a ,mumus'-éből fejlődött» (NyK. 23 : 128.).

barom (accus. *barmo-t* VirgC., plur. *barmo-k* BécsiC.)
1. »pecus, jumentum; vied» (*eke-b*, *iga-b*. »jumentum; zugvied»; *vonó-b*. id.; *gulya-b*. »armentum; zuchtvied»; *apró-b*. »pecudes minores; kleinvied»; *ünő-b*. »vitula; kuhkalb»; *disznó-b*. »sus; schwein»; *juh-b*. »ovis; lamm»). — 2. (Kiskún-Halas) »baromcsorda; viedheerde». — 3. (Székelység) »baromvásár; viedmarkt». —

4. «ingens, rudis; ungeheuer, grob» (pl. «nagy barom álgyu» Hel-tai; «nagy barom üveg borok» Pázmány; NySz., MTsz.).

< Ujgur *barim* «habe» (*jilkisîn, barimîn anda altim* «ihre heerden und ihre habe habe ich dort genommen»; *altunîn, kümüšîn, arišîn, barimîn* «sein gold, silber, seinen reichthum und seine habe»; RADLOFF: Alttürk. Inschr. 136.), «bien» (*äbin, barimîn kop kälürti* «ils livrèrent leurs maisons et leur biens en grand nombre» THOMSEN: Inscript. de l'Orkhon 111, 120, 123, 129.); csagat. *barim* «das vermögen, reichthum» (VÁMB. Stud.), tkp. «das vorhandene» a *bar* «ist, existirt» igéből.

VÁMBÉRYNAK ez egybevetését (NyK. 8 : 130; Magy. Ered. 283.) támogatja az egész keleten «barom, marha» értelemben használt, de eredetileg «vagyon» jelentésű arab-török *mal* szón kívül különösen a magy. *marha* szó is, mely a régiségben általán «possessio, bona, opes» jelentésű. Hasonló példa a *jószág*, mely szintén főkép a baromra használatos.

(I.) **bëgy**, *bögy* (accus. *bëgyë-t, bögyö-t*) «ventriculus volatiliium; kropf»; (Csallóköz) «csecs; mutterbrust, zitze» (*vërës-bëgy* «rotkelchen»; *galamb-bëgy* «scrophularia minor; feldsalat»; *tyúk-bëgy* «anagallis; gauchheil»), *bëgyës, bögyös* «kropfig»; (Baranya-m.) «melles, nagyecsesű; grosse zitzen habend»; (Csallóköz, Somogy-m., Székelység) «kevély; akaratos; aufgeblasen, hochmütig; trotzig», *bëgyëszt-* «inflo; aufblasen» (*szüuet begyëztette* Illyefalvi), *bëgyëz-* «biggyeszt» (NySz., MTsz.).

(II.) **bëgyëk**, *bögyök* «bizonyos edények öblös része, mely a nyak alatt, mint tömött madárbegy kidudorodik s hasat képez (korsó, kancsó, palaczk, fazék, bögre, begyeke; tágas kidudorodott begyek); bauchiger teil eines gefässes» (CzF.); *bögyöke* (Vas-m.), *bögyöge* (Zala-m.) «kőkorsó, köcsög; steinkrug, langhalsiger milchtopf», *bëgyëkës* «öblös, hasas (edény); bauchiges gefäss»; *bëgyëgez* (Szatmár-m.) «öblösít, hasasít (edényt); bauchig machen (ein gefäss); MTsz.).

< Mongol *betege, betegi* «gésier des oiseaux» (птичий зобъ; KOWAL. 1113.), *betege* «kropf der vögel», *betegi* «geschwulst, blutgeschwür» (SCHMIDT 106.) = jakut *bötöğö* «vogelmagen» (*atax bötöğötö* «wade»; BÖHTLINGK 135.) = csagat. *pötege* (پوتگا) «magen, kropf der vögel» (VÁMB. Stud. 245.), *bötke, bötege* «magen,

bauch, kropf (der vögel); eine art futter (für das vieh); بر نوع علف اسیدر, معدة, قورساق, بوتکه و بوتکه; СЕЖКН SZULEJMAN 76.) = volgai-tatár *bütäkä* «kropf» (птичий желудокъ; OSZTROUMOV) = kirgiz *böteke* «niere» (почки у животныхъ), *betege* «niedriges gras, welches dem pferde als gutes futter dient (ни-зенькая трава, хоропій кормъ для лошадей; КАТАРИНСКИЕ) = baskir *bütägä* «federartiges pfriemengras (in den steppen); КОВЫЛЬ, степная трава; u. a.) = tunguz *bätägi* «vogelkropf» (CASTRÉN) = csuvas *þözegä* «vogelkropf».

A magy. *bëgy* és *bëgyëk* egyazon török-mongol szónak két nyelvterületről való átvétele. Az utóbbinak teljesebb végzettü mása, a *bögyöge*, *bögyöke* (e h. *bögyöge-korsó* = «begyes, bögyökös korsó», mint: *butykos* = «butykos korsó») pontos megfelelője a török *bötege*, *böteke* ejtésnek, számbavéve a magy. *gödény* = jakut *kütän* (csagat. *kotan*, mongol *çutan*) s ezenkívül a magy. *gügyü* («a le-
kaszált rend egy kis csomója») = tatár *küdü* hangviszonylását (v. ö. még: *gagya* < *gatyä*, *gyergya* < *gyertyä*). Az *imëly* szónál (l. alább) fölhozott esetek megértetik különösen a mongol *beteři* (*betegi*) végzetének alapján a rövidebb *bögyök* alakot is, mint egyszerű változatot; de egész más úton keletkezettnek kell vélnünk a *bëgy* alakot. Ennek hang-megfelelése ugyanis a *bër* = altaji-tat. *perü*, csuvas *parü* = csagat. *birgü* szóéval egynemü, t. i. közvetlen előképül **bedři* (= **bedeři* = mong. *beteři*) ejtést föltételez a középső hangsúlytalan szótag magánhangzójának olynemü elisiójával, a minőt ugyanitt a csagat. *bötke* (= *bötege*) s hasonlókép a magy. *borjú*-nak megfelelő csagat. *bozru* (= *bozaru*, tat. *bëzan*) esetében is tapasztalunk. Jelentés tekintetében figyelemreméltó, hogy a *bëgy*-nek növénynév gyanánt való alkalmazása (*galamb-bëgy*, *tyúk-bëgy*) a keleti törökségben szintén mutatkozik. Megjegyzendő mindezekhez, hogy BUDENZnek szószármaztatása, mely a magy. *bëgy*-et a finn *päkiä*, *päkkä* «caro crassior (sub pede)», mord. *pekä* «bauch», osztB. *puka* «kropf» szókhöz csatolja (MUGSz. 453.), hangtani nehézségeknél fogva (magy. *gy* ~ finn *kk*, mord. *k?*) fönn nem tartható.

bekecs (*bekes* Székelység) «szőrös bőrbéléssel és prémezzel ellátott, saját szabású téli felöltő» (CzF.); «bekesche, art pelzrock aus lammfell».

< Volgai-tatár *bekäc* «junges, weibliches schaf» (молоденькая овца самка; ASMARIN közlése), «ünbörjü; kuhkalb» (ВАЛИНТ); *bekäc-bärän* (бикич бярян) «lamm» (ягненокъ; КАЗА-

RINOV: Jizvjest. Obsč. Archeol., Jist. ji Etnogr. Kazans. Univers. V : 9.), *bégäč-bzau* (بيکاج يزاول, бигячъ бзая) «kalb» (теленокъ; MALOV u. o. 74.) e mellett: volgai-tatár *bégäč* «braut» (BÁLINT), «verlobtes mädchen, braut» (сговоренная дѣвица, невѣста; BUDAGOV I : 303.) = kirgiz *bijkäs* «schwägerin (des mannes schwester, wenn sie noch mädchen ist; золовка, дѣвица; КАТАРИНСКИ) = csagataj *bigäč* (بيکاج) «die tochter eines vornehmen, fräulein» (VÁMB. Stud. 252.), «mädchen» (дѣвица, дѣвушка; BUDAGOV u. o.), «ehrwürdiges weib, frau» (مكترمه خاتون, خانم; SEJKH SZULEJMAN 93.), mely nyilván származéki viszonyban van ehhez: csagataj *bike, bige, bije* (بيکا) «frau, dame» (VÁMB. Stud. 252; بيگه госпожа; хозяйка; BUDAGOV I : 303.), «ehrwürdiges mädchen, vornehmes fräulein, gattin eines vornehmen, unverheiratetes mädchen» (اصلى بك خاتون, هنرز تاهل ايتيان قيز) «كوجك خانم; SEJKH SZULEJMAN 93.).

NAGY GÉZA a «Magyar viseletek történeté»-ben (201. l.) így ír a szóban forgó ruhadarabról: «A *bekecs* lényegileg nem új ruha-fajta, de nagyobb jelentőséget csak a múlt század vége felé nyert. Eredetileg *bőrruha*, mégpedig hosszú gyapjújú *birkabőrből* varrták s a ködmöntől abban különbözött, hogy míg amaz rövid, a *bekecs* hosszabb, derékba szabott felső része testhez áll, alja pedig bő s gallérja, eleje, alja s ujjai prémmel vannak szegélyezve. Egész a múlt század végeig megmaradt népies ruházatnak s úgy látszik főkép a palócoknál volt használatban, a kiktől a tót, cseh és lengyel, sőt a felvidéki német-szász parasztok is átvették». Van t. i. tót-cseh *bekeš* «báránybőrből készült férfikozsók» (melyet MELICH J. a magyarból eredetnek magyaráz: NyK. 25 : 290.), lengyel *bekiesza* (melyet végzeténél fogva sem lehet a magy. *bekecs* mintájának gondolnunk; v. ö. LEHR A. ellenkező nézetét: Nyör 3 : 524.) s német *bekesche, pekesche* (mely KLUGE szerint: «erst nhd. aus poln. *bekiesza*» EtWb.⁶ 293.). Ez idegen nyelvi egyezésekkel szemben a magyar szó kétségtelenül eredeti s a szláv másoknak közvetlen előképe; bizvást réginek is vehetjük, noha a NySz., mint szókincsünk sok más régi elemét nem ismeri. Ez esetben a *bekecs* amaz állat nevének alkalmazása, melynek bőréből készül, vagyis annyi mint: «*bekecs(-ködmön)*» = «*báránybőr(-ködmön)*».

beleget- (Székelység, *belléget-* Gömör-m., *belget-* Szeged) «bölcset ringat, kis gyermeket *bel-bel* v. *beli-beli* szóval rin-

gatva altat; eine wiege schaukeln, ein kleines kind schaukelnd einschläfern» («gonosz bölcsőben belegetett bélyeges próféta» Pázmány); *bell'ö* (Gömör-m.) «bölcso; wiege», *bell'öke* (Palóczság) «föl-függeszthető vászonhinta, a melybe a kis gyermeket fektetik; eine hängwiege aus leinwand» (NySz., MTsz.).

< Jakut *biliü-* (præs. 1. *bilübin*) «schaukeln» (BÖHTLINGK 140.) = ozm. **bel-* *belin-* (reflex.) «frissonner, trembler» (BARBIER DE MEYNARD I: 313.). — V. ö. ozm. *beliyten-* «être dans les transes, éprouver une vive anxiété» (u. o. 312.) és ujjur *balinkla-* «sich schaukeln, sich umherwälzen, sich umherwerfen» (VÁMB. Ujjur. Sprachmon. 210.); kirgiz *bulayda-*, *bulaynda-* «schaukeln, sich bewegen (von einem hängenden gegenstande»; качаться, висячая вещь), *bulaydat-* (*kuiruk*) «den schweif schwingen (wie der hund; вилять хвостомъ, собака; КАТАРИНСКИJ).

Az élő s a fogalom természetéhez jól illő frequ. -get képzővel alkotott *bele-get-*, *bel-get-* «schaukeln» jelentésű alapszava, mely világosan mutatkozik a *bellö* (= «ringató») igenévben is, híven egyezik mind alakra, mind jelentésre az idézett török igével. A *bel-leget-* és *bellö* alakok hosszú mássalhangzója könnyen magyarázható magyar nyelvtörténeti fejleménynek is a *hálló* = *háló*, *fullánk* = *fulánk*, *allig* = *alig*, *cz'dolla*, *zállog*, *riolla* féle nyelvjárási változatok esetével, de lehet, hogy az eredeti török mintakép **belgejtésén* alapúl. Talán azonegy a *beleget-*, *belleget-* igével a török *bel-* és *bil-* alakok hangviszonya szerint a magy. *billéget-* «moto, vibrisso, modulamen motito, cio» (*barázda-billégető* «cinclus, motacilla; ackermännchen»; NySz.), sőt ez esetben a *billen-* (melynek causativuma: *billen-t-*) az ozm. *belin-* képzéssel volna egybevethető (ill. ennek föltehető **biljän-* változatával). Ellene szól e föltevésnek, hogy bár ritkán s későbbi írónál *billég-* «moveor, nuto, oscillo. propendo in utramque partem» («az tenger billeg», «kézijja billege» NySz.) képzés is igazolható, mely a *billege-t-* képzés intransitivum alapszava gyanánt emezt nem frequ., hanem causat. képzésnek mutatja s olyan képzővel (-g) jelentkezik, mely egyébként török eredetű igén nem található. Lehetséges azonban, hogy ez a *billeg-* csak a *billeget-* népetymologiai elemzésével alakult, t. i. a *csavarog-*: *csavargat-*, *tekereg-*: *tekerget-*, *kevereg-*: *keverget-*, *mozog-*: *mozgat-*, *rezeg-*: *rezget-* stb. páros alakok nyomán induló analogikus elvonás folytán.

bërke (*birke* Moln. Alb., *börke* Páriz-P., *bürke* Ádámi; *berke* Szatmár-m., Palóczság, *birke* Zemplén-m.) «julus, virgultum»;

knospe; kätzlein an den bäumen»; (Szatmár-, Zemplén-m.) «kukoricza virágja, kalásza; maisblume»; *bërkëz-ik* «gemmo; knospen» (NySz., MTsz.).

< Kún *bür* «knospe» (RADL. Cod. Cum. 76; *bur*: en knospe» KUUN Cod. Cum. 222.), tobolszki-, krimi-tat. *bür* id. (почка на деревъ; BUDAGOV I: 250.) = altaji-tat. *pür* «baumblatt, zweig»; (teleut) «knospe» (листъ древесный; вѣточка; почка; VERBICZKI) = volgai-tat. *börö* «knospe, auge an bäumen (почка, сережка на деревъ; OSZTROUMOV), baskir *büre* «knospe» (почка; *bürzän-* «knospen treiben»; KATARINSZKI) = kalmuk *bür* id. (Učebn. 52.).

A magyarban állandósult kicsinyítő képzés igen jól illik a fogalom természetéhez, a mint van a kirgizben *bürsik* «knospe» (листовая почка на деревъ; KATARINSZKI) s a teleut-tatárban is *pürčük*, valamint a šorban *pürüčik* «knospe» (почка древесная; VERBICZKI) a kicsinyítő *-čik* képzővel. A magy. *ë* (*ö*) hangzó megfelelése török *ü*-vel szemben olyan, mint a *sëpër-*, *söpör-* = tör. *süpür-*, *söpür-* «khezen, fegen» szó esetében. A régiségben csupán Pázmánynál igazolt (NySz.), de ma közhasználatú *barka* «palma; palmzweig» szó, úgy látszik, a *bárány* becéző *bari*, *barika* alakjának hatása alatt keletkezett változat, lévén t. i. a fűzfa barkája hasonló a *bárány* gyapjához (v. ö. erre nézve: orosz барашекъ «lamm» és баранки «krause haare, kätzchen an den bäumen»). — A vogulban is van: TV. *për* «knospe» a tobolszki tatárból.

birke (Somogy-m.) «tetű; laus» (MTsz.).

< Csagat. *bürke*, *bürge*, *bürgü* «floh» (блоха; BUDAGOV I: 252, 276.), *bürge* id. (ВАМБ. Stud. 246.) = ozm. *büre*, *püre* (BUDAGOV I: 252.), *püre*, *püre* (ZENKER 234.) id., azerbajdsán *birä* (Učebn. 60.) id. = kalmuk *bürge* id. (Učebn. 69.) = mongol *bürege* «zecke, hundszecke, schaflaus» (клець; tique; KOVAL. 1255.). — V. ö. volgai-tatár *börëä* (OSZTROUMOV), kirgiz *bürsö*, baskir *bürsä* (KATARINSZKI), tobolszki-tatár *bürëä* (бюрпа; GIGANOV 18.), kún *büreä* (írva: *burëä* Cod. Cum. KUUN 129, RADL. 76.) «floh» az előbbivel egyazon alapszótól *-ëä* kicsinyítő képzővel.

Természetrajzi nevek, különösen apró állatok s növények jelzései körében gyakran tapasztalható a különböző fajtákra való átvitel nemcsak egymással érintkező idegen nyelvterületek közös

eleménél, hanem egyazon nyelvben is, így a mongol *bügesün* «laus» ebben: *nočaj-bügesün* «floh» (tkp. «hund-laus»; SCHMIDT 120, 91; KOVAL. 1243.) s a magy. *tetű* ezekben: *ló-tetű* «erdgrille», *vak-tetű* «krätzmilbe». Maga a török *bürge* «floh» szó is, mely még a kalmukban ugyanily jelentésű, a khalkha-nyelvben a «schaf-laus; kullancs» jelzése. Bizvást egynek vehetjük tehát az alakilag megfelelő tájnyelvi magy. *birke* «laus» szót a csagat. *bürke, bürge* «floh» szóval, sőt tekintettel a magy. *vak-tetű* = «krätzmilbe» kifejezésre, azt hihetjük, hogy a török *bürge* «floh» mása a palócz *bürge, birge* «rüh; krätze» (*bürgês* «rühes; krätzig»; MTsz.) szó is.

(I.) **bócsing** (Soprony-m.) «marhának lábaszára; unter-schenkel des viehes». — **mócsing** (Bihar-m., Tokaj, Szeged, Csallóköz, Zala-m.), *morcsing* (Gyöngyös) «szijas, nyúlós ín; flechse; die dicken muskeln des viehes» (MTsz.).

(II.) **bucz** (Székelység, Hétfalu, Moldva, *bucz* Hétfalu) «czomb; schenkel, dickbein» (MTsz.); «femur, ingven, femen; hüfte, scham» (PÁRIZP.-BOD), *bucz* (Háromszék) «vastag czombú» (MTsz.).

< Mongol *bulčing* «mollet, gras de la jambe, cuisse; muscle» (икра, бедро, лядвѣя; мускуль, мышца; *bulčing-miža* «muscle, les filaments de chair sèche des mains et des pieds»; KOVAL. 1199.) «wade, muskel des oberarms» (SCHMIDT 115.), burjét *bulčing, bulšing (-n), bulšey* «wade» (CASTRÉN), kalmuk *bulčing* «wade» (икра; Učebn. 6.) = mandsu *bulcañ-jali, bulca-jali* «die fleischigen teile an händen u. füssen; wade» (мясистыя части рукъ и ногъ, икры у ногъ: *jali* «fleisch» ZACHAROV 536.) = kirgiz *bulšuk-et* (КАТАРИНСКИЈ), *bolušuk* (بولشق; BUDAGOV I: 289.) «die muskel der waden» (толстая мышца на икрахъ).

Alakilag pontosan megfelel a tájnyelvi *bócsing* (e h. **bolcsing*, úgy mint a török eredetű *boda, búcsú* szavak a régi *bolda, bulcsu* helyett) a mongol *bulčing* szónak, melynek szorosabban meghatározott értelme egyszersmind azt mutatja, hogy a szélesebb területen ismeretes *mócsing* csak változata a *bócsing*-nak (emezt talán helyesebben így értelmezve: «wade» = «fussmuskul») ama török jellegű szókezdő *b ~ m* váltakozással, mely pl. a kirgiz *masak* «ähre» = csagat. *bašak*, kirg. *mej* «muttermal» = ozm. *bej, ben*, kirg. *min-* «zu pferde steigen, reiten» = ozm. *bin-*, kirg. *mojun* «hals» = ozm. *bojun*, kirg. *monšak* «perle» = ozm. *bunčuk*, kirg. *muz* «eis» = ozm. *buz*, kirg. *murt* «schnurbart» = csag. *burut*,

kirg. *murun* «nase» = csagat. *burun* s a kirgiz *marka* «erwachsenes u. fettes lamm» = magy. *birka* hangmegfelelésében is mutatkozik. De a kirgiz *bulsuk* (< *bulcuk*) alapján ugyane szó harmadik nyelvterületről eredt változatának tetszik még a székely *bucz* is a szóvégnak ama csonkulásával, a melyet a *bodócs* szónál tapasztalunk (l. itt e hangjelenség magyarázatát) s a mutatózó *é* > *c* változást illetőleg figyelembe véve, hogy ez kún hangszajátság (RADLOFF általában *c*-nek írja a Cod. Cum. kún szavaiban a török *c*-t), melyet még a tobolszki- és misär-tatárból ismerünk (l. az utóbbira nézve PAASONEN «Türkische lehnwörter im mordvinischen» értekezésének bevezetését: 9—10. l.). S itt fölmerülhet a kérdés, hogy más-e a dunántúl s felvidéken elterjedt s már a Weszprémi-codexből igazolt *boncz* «femur; schenkel» (NySz., MTsz.) szó, mint eme *bucz* föltett eredetibb **bolcz*, **bulcz* alakjának olyan módosulata, a minő a *bilincs*-ben mutatkozik s nem nyer-e ily módon megfejtést az eddigelé merőben homályos eredetű magy. *czomb* «schenkel» szó is mint az utóbbinak *metathesise*?

bodócs, *bodocs* (Székelység, Hétfalu) «rügy, bimbó; éretlen apró gyümölcs; keim, knospe; kleine unreife frucht»; *bodócsosz-ik* «bimbózik; treibt knospen» (MTsz.).

< Ozm. *budažik* «bourgeon, petit branche» (BARBIER DE MEYNARD I: 319.), mely kicsinyítő képzése a köztörök *budak*, *budag* «ast, zweig» meg «spross, schössling, keim» («rejeton, pousse» BARBIER DE M., سزرگون SEJKH SZULEJMAN) = magy. *buda* «játékkaró» szónak.

A magy. *bodócs*, *bodocs* és török *budažik* hangviszonylása egészben olyan, mint (járulék-mássalhangzóját nem tekintve) a magy. *beléncs*, *bilincs* és mongol *bilicük* = ozm. *bilegčik* közt. Valamint a tör. *burčak* alaknak a magyarban *borsó* a megfelelése, úgy érthető a *bodócs* előrésze is, mint a török *budak* mása, s a szóvégző *-cs* mint a török *-čik* képző kopott maradványa. A szóvégnak illetően alakulata, melyet a *bögöly* és *imély* szavak esetében is van módunk tapasztalni, úgy látszik olyan hangsúly-rendszerben, illetőleg hangváltoztató hajlandóságban birja okát, a minőt a mai csuvasban látunk. Itt a török *-čik*, *-čik* kicsinyítő képző csak gyér nyomokban maradt fenn, a minők ASMARIN kimutatása szerint (Материалы для изслѣд. чуваш. языка 111—2. l.): *pěrdäk* «eine kleine quantität» (небольшое количество): *pěrdäkšė* «ein wenig, wenigchen» (немножко), *pěž'ik* (virjal *pěžegė*) «klein»: *pěž'ikšė*, *pěž'ikš* «kleinchen»; egyébként csak a birtokragozásban, pl. *ut* «pferd»: *ut-sė-m* «mein pferdchen» (лошадунка моя) = tör. *at-čik-im* (v. ö.

ut-sü «dein pferdchen»), *türü* «gott»: *türü-žé-m* «mein lieber gott» (боже мой), *atté* «vater»: *atté-žé-m* «mein lieber vater, mein väterchen» (бабушка мой), *piğé* «frau, herrin»: *piğé-žé-m* «meine liebe herrin» (сударыня моя), *tülé* «weizen»: *tülé-žé-m* «mein wenig weizen» (пшеничка моя). Kitetszik e példákából, hogy a *-čik*, *-čik* kicsinyítő képző csuvas *-sé*, *-sé* megfelelője nem hangsúlyos s alakilag egybeesett a szintén nem hangsúlyos csuvas *-sé*, *-sé* = török *-či*, *-či* képzővel, mely valamivel való foglalkozást jelent (pl. *püle* «fisch» = tör. *balik*: *püle-žé* «fischer» = *balikči*; *širü* «schrift» = tör. *jazik*, tat. *žazü*: *širü žé* «schreiber» = tat. *žazüčü*; *tímér* «eisen»: *tímér-žé* «schmied») s a magyar *dcs*, *szatócs*, *szücs* szavakban elvesztette véghangzóját nyilván azért, mivel e hangzó a hangsúlyos szótag után következett, a hogy a csuvasban is vannak ilyen rövidebb alakok: *pülész* «fischer», *tímérés* «schmied» stb. (I. ASMARIN 105.). Tanulságos ez esetekkel szemben, hogy a magy. *borsó*, *szöllő*, *gyűrű* és *seprő* («hefe») = tör. *burčak*, *jizlak*, *jüzük*, *šeprek* szónak csuvas megfelelői megőrzik végtagjukon a hangsúlyt, így: *poržà*, *širlà*, *šörö*, *šöprà* (v. ö. magy. *tinó*, *dísznó*, *túró* = csuv. *tinà*, *šisnà*, *turà*) jeléül annak, hogy a török *-k* (*-ak*, *-ik*, *-uk*, *-äk*, *-ik*, *-ük*) szóvég különböző alakulatait a magyarban megelőző hangzójának hangsúlyos, vagy hangsúlytalan volta is befolyásolja.

Különválasztandó a «rügy, bimbó» jelentésű *bodócs* szótól az ugyancsak székely *bodacs*, melynek értelme: «csiribiri apró szarvasmarha, tinó; kleines hornvieh, kalb, junger ochs» (MTsz.) bár a két hasonló szó összezavarása folytán helyenként (Udvarhely-megyében) ezt is mondják *bodócs*-nak s CzF. szótára azt véli, hogy «alkalmasint az apró éretlen gyümölcsöt jelentő *bodocs* szónak átvitt értelmű változata, t. i. a tinók, borjúk is a magok nemében még apró éretlen, fejletlen állapotban vannak». Ezt a *bodacs* szót ugyanis MIKLOSICH szláv eredetűnek tartja; mert a szerbben is van *bodač* «bos petulcus» a *bod-* (*bodem*, inf. *bosti*) «stechen, mit den hörnern stossen» tőtől (Nyör 11 : 116; EtWb. 16.). Ámde föltűnő ez egyezésben, hogy a székely *bodacs* éppenséggel nem a «döfős ökröt», hanem ellenkezőleg a szelid «apró szarvasmarhát, tinót» jelenti, mely értelemhez jobban illik a fentebbiek szerint alakilag is pontosan megfelelő: **buta-žik* (dimin.) ettől: csagat. *buta* «schössling, sprossling; das junge eines tieres, kind, knabe» (ZENKER 214.), «kind, das junge od. kleine eines tieres» (بچا، بالا، بچور); SEJKH SZULEJMAN 76.), kirgiz *buta* «kind; junges kameel» (VAMB. Stud. 245; BUDAGOV I : 272.), *bota* «junges kameel» (веп-блуженокъ; КАТАРИНСКИЯ); v. ö. a *t* ~ *d* hang-megfelelésre: *gödény* = jakut *kütän*, tör. *kotan*.

(I.) **boglya** (*baglya* Nomencl., 1629; *bagla* Soprony-m., *baglya* Balaton-vid., *baggya* Fehér-m., *buglya* Hont-m., *bugja* Szatmár-m., Székelység) «acervus, cumulus feni; schober» (*szénab.* «heuschlage»), *boglyácska* «metula»; *boglyáz-* (*bagláz-* Göcsej, *bugjáz-* Háromszék) «boglyába rak; in schober setzen» (NySz., MTsz.).

(II.) **boglyas** (*baglyos* Pázmány; *baglas* Göcsej, Tolna-, Somogy-m., Csallóköz, *bagjas* Halas, *boglyos* Rimaszombat, *bugjas* N.-Kúnság, *bugjos* Debreczen, *buglyos* Zemplén-m.) «hirsutus; struppig» *boglyas fő* v. *haj*, *boglyas gyerek*; v. ö. «úgy áll a haja, mint a boglya, mint a petrencze», Nyör 29 : 134.), *boglyocska*, *boglyaska* «kis boglyas, kóczos, fésületlen hajú» (Zemplén-m.; NySz., MTsz.).

< (I.) Mongol *baklaya* «ein getreidehaufen von aufeinander geschichteten garben» (куча сложенных вмести сноповъ; SCHMIDT 99.), «faisceau, fagot, paquet, tas, gerbe, monceau, botte, morceau de drap ou de tissu» (пукъ, пучокъ, связка, куча, суслонъ, снопъ, кусокъ сукна, ткани; *baklaya-ebesun* «botte de foin; беремя сѣна», *cecekün baklaya* «bouquet de fleurs»; *baklayala-* «mettre en tas, entasser, mettre en paquet, en fagot; placer des troupes par détachements», KOVAL. 1091; «getreidegarben aufschichten»; екладывать снопы кучами, SCHMIDT 99.) a mongol *bakla-* «ein pack od. ein bündel machen» igetöböl.

(II.) Volgai-tatár *bozol* «heuschober» (стогъ сѣна; OSZTROU-MOV) = jakut *bugul* «heuschober» (BÖNTLINGK 143.) = teleüt *puul*, *puzul* «haufen heu» (копна сѣна; *puulam* снопъ; VERVICZKI) = tobolszki-tatár *тозол* копна (*тозолла-* «haufen oder schober setzen; копнить, ставить копны; GIGANOV 242; BUDAGOV I : 284, II : 264.) = mongol *buzul* «ein haufen heu, ein heuschober» (стогъ сѣна, копна; SCHMIDT 110.), «un meule de foin» (KOVAL. 1160.), *burjét bukul*, *buzul*, *bozol* «heuschober, heuhaufen» (*bukulle-*, *bozolle-* «häufen» = mong. *buzulala-* id. CASTRÉN); v. ö. mongol *bozu-* «umwickeln, verbinden» (SCHMIDT 111.).

Ha a magy. *boglyá-t* csupán a tör. *bugul*, *bozol* szóval vetjük egybe (l. Árja és kauk. elem. 169. és Gombocz : Nyr. 29 : 54.), ért-
hetetlen marad előttünk a magyar alak magánhangzói végzete,

valamint az is, hogy miért váltakozik az első szótag *o*, *u* hangzója *a*-val, holott ez török *o*, *u* megfelelés esetében egyébként nem fordul elő (van t. i. tör. *o* = magy. *a*, de nincs tör. *o*, *u* = magy. *o*, *u* és *a*). Szerencsére előkerül a *baglyá*-nak jelentés és alak szerint pontosan egyező párja a mongol *baklaŕa* ban, melynek végzete a mongolban szokásos *bakla'a*, *baklā*-féle összevonással jól megmagyarázhatja a magyar megfelelő magánhangzói végzetét. Azonban ha pusztán egy első szótagjában *a* hangzós alakból indulunk ki, ebből nem találjuk meg értelmezését az *u*, *o* hangzós (*buglya*, *boglya*) változatoknak; e mellett föltűnő a *boglyos*, *boglyas* melléknévi képzés alakulata is (*boglyás* helyett), melyet legalább a nyelvérzék az előbbi szóhoz csatlakozó származéknak vesz («boglyas haj» = «boglyaszerű, olyan kuszált mint egy boglya»). A török *bugul*, *boŕol* számbavételével olyképp fejthetjük meg e különösségeket, ha föltesszük, hogy a *baglya* (talán nem is közvetlenül a mongolból került) szó mellett más nyelvterületről átjött a *boglyos*, *buglyos* alapját tevő **bogoly*, **bugoly* szó is, mely egészen egyértelmű levén az előbbivel, evvel egybekeveredett: amabból lett az eredeti *baglya* hangzás módosításával *boglya* és *buglya*, a *boglyos*-ból pedig a *baglya* befolyása alatt *baglyas*, *baglyos*. — A rokon nyelvek terén a toboolszki-tatár *moŕol* szónak ismerhetjük föl mását a tavdai-vogul, kondai-vog. *moŕol*, pelimi-vog. *maŕhwél* «schober (копна)» szóban, mely tehát különválasztandó az éjszaki vog. *moŕel*, szigvai *muŕkali*, éjszaki osztj. *muŕgali*, *muŕgél*, déli osztj. *muŕol* «band, bund, knoten» szótól. A magyarból vett jövevényszók a szerb *bagla* «büschel heu u. stroh» (*baglati* «heubüschel machen»), horvát *bagla* id. (*baglic* «ein kleiner heuschober»; NyK. 17 : 77.), tót *bagla* «acervus» (Nyr. 17 : 252.), oláh *bogjü* «heuschober» (Nyr. 16 : 399.). — Vajjon más-e a csallóközi *buglya*, *bugla*, székely *bugoja*, *buguja* «madárkonty, tolltaréj, hóbíta», mint: «(feder-)büschel, strauss»? V. ö. itt: mongol *üdün baklaŕa* «paquet des plumes пучокъ перьевъ»; KOVAL. 1091.).

bojtorján (*baytoryan* Schlägli Szój. 901. sz., de: *aprobaytorian* 907. sz.; *bojtorvány* Pósa-házi; *bójtergyán* Zala-m., *bojtorjáng*, *bojtorváng* Zemplén-m., *bojtoráng* Kálló, *bujtorján* Balaton-vid., *bujtergyán* Soprony-, Vas-m.) «acanthus, carduus; aparinae; klette» (*apró-bojtorján* «agrimonia, eupatorium; odermennig»), *bojtorjánkod-ik* «adhæresco; sich anklammern» (NySz., MTsz.).

< Volgai-tatár *baltërjan* «bärenklau (heracleum spondylium), ein dem sauerampfer ähnliches gewächs, welches auf den wiesen wächst» (борщовикъ, трава въ родѣ щавеля, ра-

стуцая на лугахъ и въ лѣсу на полянахъ; OSZTROUMOV), baskir, kirgiz *baldirgan* id. (КАТАРИНСКИЈ), csagataj *baldirgan* «name einer pflanze» (بر نوع نبات اسيدر; SEJKH SZULEJMAN 72.), ozm. *baldiran* «schierling», *baldirgan* «laserkraut» (laserpitium); ZENKER 171.), *baldiran* «ciguë» (küçük b. «petite ciguë, ou ciguë des jardins», *su-baldiranı* «fenouil»), *baldirgan* «assa foetida, nommée aussi *baldirgan samgi* gomme du silphion ou serpitium et *šejtan tersi* ou *šejtan boki* ,excrément du diable'» (BARBIER DE MEYNARD I : 276.), *baldiran* «schierling (conium; БОЛИГОЛОВЬ)», *baldirgan* «laserkraut (laserpitium trilobum; ГЛАДЫШЬ; BUDAGOV I : 237.) = altaji-tatár *paltirgan* «bärenklau (heracleum; БОРЦОВНИКЬ)»; teleut *juktu-p.*, *elik-p.* «angelica, engelwurz, angelica sylvestris; дягиль»; šor. *apšak-p.*, *mokai-p.* русянка; VERBICZKIЈ) = csuvas: anatri *puldërän* (Učebn. 24.), virjal *poldërän*, a malokaračkinszki nyelvjárásban *poträn* (ASMARIN : МАТЕРИАЛЫ, 367.) «bärenklau».

Magánhangzóit tekintve a magy. *bojtorján* úgy viszonylik a török *baltirjan* alakhoz, mint *oroszlán* és *boszorkány* az *arislán* és *basirkan* ejtésekhez. A harmadik szótagnak *v*-vel váltakozó *j*-je a *borju*, *gyapjú*, *burvány* s *orv* szavak *γ*-ből vált *j*, illetőleg *v* hangjával igazolható, míg az első szótag *j*-je assimilatio eredményének (*bojtorján* < **bolytorján*, **boltorján*) vehető. Különböző gyomnövénynek (a büroknek, bordamagnak s a medvetalpnak) neve a *baltirjan* a törökség terén is s így a szoros alaki egyezés mellett nem képezhet nehézséget az egyeztetésben, hogy a magyarban ismét egy másik gyomfajtára vonatkozik a megfelelő szó. — A rokon nyelvek terén egyazon szó a cseremis *poldtran*, cserM. *boldoran*, *baltran* (ZOLOTN.), *poldërän* (ASMARIN : МАТЕРИАЛЫ, IX.) *борцовикъ* a csuvasból.

(I.) **borogat-** (*borongat-* Geleji-Katona, *boringat-* Gyöngös-vid.) «valamit bizonyos takaróval, ruhával stb. körültekerget, befödöz (különösen sebet, testnek fájós részét gyógy- v. enyhítő szerekkel»; CzF.); «etw. mit einer decke od. einem kleide umhüllen, zudecken (bes. umschläge setzen auf eine wunde od. ein krankes glied)»; pl. *kendőbe borogatni vlmít, jeges ruhával borogatni a beteg fejét*). — **borít-** (*burít-* Comen., Bornemisza; *burító* Soprony-m., *burító* Göcsej) «contego; decken» (*be-borít* «zudecken», *el-borít-* «verdecken, verhüllen»; *boríték* «velamen, tegmentum»;

hülle, überzug, decke», *borítóz-ik* «beborúl, felhöz-ik; der himmel umwölkt sich» Székelység). — *borúl-* (*burul-* DomC., ÉrdyC.; Göcsej, *buról* Palóczság) «tegor, mergor; bedeckt, überzogen werden» (*borulás* «obnubilatio; umwölkung»; NySz., MTsz.).

(II.) **borong-** «involvor, tegor; überzogen werden (bes. von wolken)»; pl. «*ködben borong*», «*kedvetlen üdők boronganak*», «*borongós idő*» NySz.).

(III.) **boru** «gewölk, trübes wetter» (pl. «*borura derü*», «*derüre-borura*»), *borus* (*burhos* Geleji-Katona, *borhús* Balatonvid.) «nubilus, tristis; bewölkt, trüb»; *burús*, *burus* (Székelység) «lombos, sűrű lombú, terebélyes; laubig, mit dichtem laube» (NySz., MTsz.).

(IV.) **burok** (accus. *burko-t*; *burko* Comen.; *burik* Szatmár-m.) «velum, velamen; hystera; putamen; frons; hülle, decke; nachgeburt; schale; laubast»; *burkós* (Veszprém-m.) «borús, borongós; trübt, bewölkt», *burkos* (Székelység, *burgus* Háromszék) «lombos, sűrű lombú, terebélyes; laubig, mit üppigem laube»; *burkol-* «umhüllen, einwickeln in etw.», *burkóz-ik* «sich einhüllen in etw., sich umhüllen». — **bürök** (Szeged), *bürög* (Bihar-m.) «nachgeburt» (pl. «*bürökbe született, bürögben termett*» = «burokban»; NySz., MTsz.).

< (I.) Ozm. *bur-*, *buru-* = *bür-*, *büri-* «einhüllen, ganz bedecken (z. b. vom wasser, welches das land überschwemmt), ganz u. gar einnehmen (z. b. hitze od. kälte den körper), verdunkeln» (pl. '*akli burur* «es umhüllt, verdunkelt, stört den geist» ZENKER 217.), «покрывать, накрывать; охватить, омрачить» (BUDAGOV I : 277.), *bürü-* («forme prime» *bürgü-*) «envelopper, entourer, couvrir» (pl. *havaji pus bürür* «le brouillard couvre le ciel» BARBIER DE MEYNARD I : 327.); csagataj *buru-* = *bürü-* «verhüllen, verdecken» (VÁMB. Stud. 247.), *bur-* = *bür-* (بورماق = بورمك; SEJKH SZULEJMAN 89.) e mellett: بورکاماق (KUNOS közlése szerint: *borka-mak*) «den kopf mit etw. bedecken; ein tuch od. eine schürze anlegen, damit umhüllen; etw. einhüllen» (پشتمالی تلفیف ایتمک, باشنه بر شی اورتمک) *بورمک*, *چورمک*; u. o.) = *börke-* «verschleiern, umhüllen» (VÁMB. Stud. 246.), volgai-tatár *börkä-* «bedecken, zudecken, umhüllen» (закрывать, закутывать, покрыть; *börkäl-* «zugedeckt sein, umhüllt werden»; «быть покрыту, закутану»; OSZTROUMOV),

tobolszki-tatár *bürkä-* (präes. 1. *بُرْكَايِمِن* = бурькаймен) «umhüllen» (закутывать; GIGANOV 163.), kirgiz *bürkö-* «den kopf bedecken» (закрывать голову; KATARINSZKI), altaji-tatár *pürke-* «bedecken, in etw. einhüllen» (накрыть, покрыть, завернуть **в** что-нибудь; VERVICZKI), jakut *bürü-* (präes. 1. *bürüjabin*) «verdecken, von oben zudecken» (BÖNTLINGK 145.) = mongol *büri-* «überziehen, mit einem überzuge versehen» (SCHMIDT 122.), «couvrir, mettre un couverture (mettre une peau à un tambour), voiler; transformer» (покрыть, закрыть; претворить; KOVAL. 1258; *bürkü-* «bedeckt sein: bedecken; bezogen od. wolkig sein» SCHMIDT 123; «être couvert; couvrir; envelopper; obscurcir; быть покрыту, подернута облаками: покрыть, накрыть, закрыть; затмить» KOVAL. 1263.), kalmuk *bürkü-* «zudecken» (покрывать; Učebn. 91.) = mandsu *huri-* «mit etw. zudecken, bedecken, überziehen» (покрываю чѣмъ: чахмомъ, пеленою, парчею; покрываю шубу, дѣлаю покрышку на шубу etc. ZACHAROV 539.).

(II.) **burun-* = ozm. *bürin-* «sich einhüllen (z. b. in ein kleid), einwickeln, sich bedecken» (ZENKER 217.), *bürün-* «s'envelopper» (BARBIER DE MEYNARD 327.); csagataj **burun-*: *burunžak* (*بورونخاق*) = *börünžek* (*بورونخك*) «schleier; dünne, durchsichtige leinwand» (SEJKH SZULEJMAN 80; VÁMB. Stud. 247; v. ö. ezekhez: azerbajdsán *burunduk* «das tuch, mit welchem der leere sattel zugedeckt wird» VÁMB. u. o.); volgai-tatár *börkän-* «zugedeckt, umhüllt werden» (закрывается, закутаться; *börkänček* «brautschleier»; OSZTROUMOV), kirgiz *bürkön-* «sich zudecken, umhüllen (wie die tatarinen vor einem mannsbilde; закрываться, какъ татарки отъ мужчинъ»; *bürkösük* «brautschleier», KATARINSZKI), jakut *bürün-* (präes. 1. *bürünabin*) «sich mit etw. umwickeln, sich in etw. hüllen» (BÖNTLINGK 145.).

(III., IV.) Mandsu *buru*: *buru-bara* (adv.) «dunkel, unklar, schimmernd, kaum sichtbar» (темно, въ затмѣнии; мрачно, во мракѣ, мелькомъ, едва замѣтно, неясно, тускло, слѣпо), *buruči* (adj.) «dunkel, finster, sich in dunkel befindend, kaum sichtbar» (темный, мрачный, во мракѣ, въ затмѣние находящийся, мелькающій, чуть видный издали мелькомъ; ZACHAROV 539.) = mongol *bürük* «dunkel, undeutlich, schwer zu erkennen» (темно, неявственно, трудно узнать; SCHMIDT 123.),

«obscurément, d'une manière terne, peu claire» (Koval. 1260.), *bürük-baruk* (= mandsu *buru-bara*) «kaum sichtbar» (SCHMIDT u. o.), «obscurément, d'une manière terne, peu claire» (Koval. u. o.), *bürgük* «dunkel, bezogen (vom wetter)»; SCHMIDT u. o.), *bürgek, bürgük* «obscur, sombre; obscurité, ténèbres» (темный, сумрачный, насмурный; тма, темнота) (Koval. 1261.); v. ö. még: *bürüj* «dunkel, dämmerig, gegen abend» (SCHMIDT u. o.), «obscurément, crépuscule, sur la brune, entre chien et loup, vers le soir» (Koval. 1259.), *bürükej* «dunkel, trübe, ohne sonnen- od. mond-schein, kaum sichtbar» (SCHMIDT u. o.), «obscurément, peu claire, d'un air sombre» (Koval. 1260.) = burjét *burjek* «bewölkt, trübe» (CASTRÉN) = volgai-tatár *börküü* «schatten, schirm, schutz» (ТҢЬНЬ, ПОКРОВИТЕЛЬСТВО; OSZTROUMOV) = jakut *bürüö* «verdeck» (*bürüöläx sirga* «ein verdeckter schlitten»; BÖHTLINGK 145.) = teleut *pürkü* «decke, hülle, decktuch» (одѣяло, покровъ; VERVICZKIJ). — V. ö. csagataj *börke* «schleier, hülle» (VAMB. Stud. 246.), továbbá: csagataj *börk* «pelzmütze, hut» (VAMB. u. o.), *bürg* id. (ZENKER 216.) = ozm. *bürk, bürg* «bonnet de peau de mouton» (BARBIER DE MEYNARD I : 325.) = kirgiz *börük, baskir bürek* «mütze» (шапка; KATARINSZKIJ, kojbal *bürük* (CASTRÉN), *pürük* (KATANOV) id., abakan-tatár *pürük* id. (VERVICZKIJ) = mongol *bürgü* «hut, sommerhut» (SCHMIDT 123.), «bonnet d'été» (соломенная шляпа; Koval. 1262.) = mandsu *boro* id. (ЛѢТНЯЯ шапка, шляпа изъ соломы и ковыля-травы; ZACHAROV 520.), tkr. «decke, kopfdecke, kopfhülle».

Bár a NySz. egy cikkbe foglalja, kétféle egymástól értelmileg lényegesen különböző és ennélfogva különválasztandó *borúl-* (ill. *borít-*) ige van a magyarban, az egyiknek jelentése: «procidere; niederfallen», a másiké «tegor; bedeckt werden». Az előbbinek BUDENZ (MUGSz. 465.) a rokon nyelvek terén mutatja ki kapcsolatait, az utóbbinak ellenben itt eddigelé nem találtuk nyomát. Bizvást azonosítható tehát ennek a *borúl-* (régis dial. *burul-*), illetve a hozzátartozó *borít-* s az élő gyakorító *-gat* képzővel alkotott *borogat-* igének transitív alapszava az ozmanli-csagataj *bur-, buru-* «bedecken» igével, mely egyébként a keleti altaji nyelvekben csak magashangú változatában igazolható, kivéve még a mandsuban, hol ismét mélyhangú *buri-* másával találkozunk. Minthogy ennek a török *buru-* igének passivuma (illetve reflexivuma) **burul-* (= volgai-tat. *börkäl-*), igen érthető az egészen magyaros *borúl-* képzés keletkezése, mely mellett már csak a másik, t. i. a «niederfallen»

jelentésű *borúl-* transitivum párjának a *borít-* «niederfällen» igének analogiai hatása folytán is keletkezhetett a *borít-* «decken, bedecken», evvel pedig a *borogat-*ban még világosan mutatkozó, magában is transitivum **bor-*, **boro-* ige fölöslegessé válván, ez ép úgy elavulhatott, mint a török eredetű *arat-*, *apol-* s *öröl-* igének alapszava. A másik, jelesen ozm. *bürü-* (= volgai-tat. *börkän-*) fele reflexivum hatása adhatott létet a *hajlong-*, *dülöng-*, *bolyong-*, *forrong-* módjára szerkesztett *borong-* igének, mihez tekintettel e szónak sajátos jelentésére hozzájárulhatott a kojbal *bürünkü* (CASTRÉN), *pürüinké* (KATANOV) «dämmerung» = teleut *pürünkij* id. (p. *boldi* «es dämmerte; *чмеркюць*» VERBICZKIJ) = mongol *bürükküj* «dämmernd; die dämmerung» (SCHMIDT 123.), «obscur, sombre, offusqué, obscurci, éclipse» (KOVAL. 1259.) föltehető magashangú változata is (v. ö. jakut *boruor* «dämmerung», *boroy* «schwarzgrau, von pferden», *borolyoi* «grau, dunkel, trübe» = mongol *bürükküi* id. KOVAL. 1259.). A *boru*, különösen a régi *burhos* (dial. *borhús*) képzésben mutatkozó alakja szerint pontosan egybevág a mongol *bürük*, *bürgük*, *bürgek*, burjét *burjek* = mandsu *buru* (*buru-bara*, *buru-zuü*) = volgai-tat. *börkäü* szókkal s találkozik velük az eredeti «decke, hülle» (jakut *bürüö* «verdeck», teleut *pürkü* «decke, hülle») jelentésből fejlődött «dunkel, finsterniss; bewölkt, trüb» értelemben is. A *boru*-val eredeti mintaképe szerint egyazon szó, csupán más török nyelvjárásból került alak a *burok*-nak fölteendő **burku*, **burk* előzménye (v. ö. *burko-t*, *burko-l*; *burko* Comen. s a török *pürkü*, *bürk*, *bürük* változatokat), melynek ismeretes «decke, hülle» jelentésén kívül figyelembe veendő a «dunkel, gewölkt» értelem a dial. *burkós* = «borus, borongós», ill. *burkos* «laubig» (tkp. «schattig»; v. ö. volgai-tatár *börkäü* «schatten») képzésben. V. ö. az utóbbi mellett a székely *burus* «laubig» szót, továbbá SEJKH SZULEJMAN csagataj szótárának következő adatát: *بورق* (KUNOS közlése szerint: *buruk*) «wald» (*اورمان*; 79. l.). Harmadik alakkal jelentkezik a magy. *boru* és *burok*-nak megfelelő török eredeti a tiszántúli *bürök* «nachgeburt» szóban, mely azt mutatja, hogy a magyarság egy része oly törökséggel is érintkezett, hol — úgy mint ma általában a török nyelvjárásokban — ama szó ü hangzós változatában élt.

(I.) **bosszonkod-ik**, *bosszankod-ik* (*bozywnkodnak* KulcsC., *bosszonkod-ik* Székelység) «indignor; conqueror; sich ärgern, grollen». — **bosszont-**, *bosszant-* (*bosszont-* Gömör-, Hont-, Nógrád-m., *bosszint-* Veszprém-, Tolna-m., *bosszint-* Baranya-m.) «irrito, incesso, insulto, laccessio, exacerbo, iniurio; ärgern, reifen» (*bosszontás* «irritatio, insultatio; ärgernis, kränkung»).

(II.) **bosszú**. *boszu* (*bujszu* Hargita-vid., *busszu*, *buszu*).

Székelység, Moldva) 1. «contumelia, indignatio; ärger, verdruss» (= «bosszúság», pl. *szeress rózsám a kit tetszik, nekem bosszúra nem esik* Székelység); 2. «ultio; rache» (*bosszut áll, bosszuját tölti* «ulciscor, vindisco; rächen, mit rache vergelten»); 3. «maledicus, acerbus; lästerlich» (pl. *zayabol soha senky nem hallott valamy bozzv bezedet* MargL.), *bosszús* «indignabundus, iratus; infestus, inimicus; unwillig, ärgerlich; feind, feindselig», *bosszúság* «injuria, contumelia; ärgernis, verdruss», *bosszúl-* «indignor, ægre fero; unwillig sein» (*mëg-b.* «vindico, ulciscor; rächen»; NySz., MTsz.).

< (I.) Volgai-tatár *busan-* «megbosszankodni, elkeseredni; erzürnt werden, sich erbittern» (BÁLINT), «sich erzürnen, aufgebracht werden, erbittert werden; zürnen, böse sein, grollen» (раздражаться, сердиться, ОЗТРОУМОВ; прогнѣваться, придти въ азартъ, въ злобу, БУДАГОВ I : 282.), *busandur-* (caus.) «überdrüssig sein» (прискуचितъ, принести скуку; БУДАГОВ u. o.), mely szónak rokonsága a mongol *boḡsa-* «schmollen, grollen, üble laune zeigen» (ворчать, брюзжать; SCHMIDT 112.) s a török-ség terén: *csagataj boš-*, *bošur-an-* «sich sehr erzürnen, aufgebracht werden, in zorn geraten; sich beunruhigen, sich erbittern; traurig sein» (сильно разгнѣваться, беспокоиться, тревожиться, огорчаться, печалиться; *bošuk-*, *bošur-an-* id.; БУДАГОВ I : 282, ZENKER 220.), ujjur *boš-* «zornig werden, zürnen, böse sein, hassen» (pl. *ökünclük bolur tutçi öpke işi, jazukluk bolur işde bošsa kişi* «reuevoll ist immer des zornes werk, schade kommt ins werk, wenn man zornig wird»; VÁMB. Ujjur. Sprachmon. 215.).

(II.) Ujjur *bošu* «zorn, hass, groll, kampf, krieg» (*bošilik* «zorn, heftigkeit, hass, groll») e mellett: *bosu* «krieg» (= per. جنك «krieg, streit»; VÁMB. u. o. 215, 214.).

A KulcsC. *bozywnkodnak* írása kapcsolatban a székely *bujszu* ejtéssel arra vall, hogy a hosszú *ssz* a *bosszonkod-ik* és *bosszú* szavakban ugyanúgy keletkezett, mint a *hosszú* = székely *hojszu*, *hoszju* szóban (v. ö. votj. *kuž*, vog. *χasü* «lang»), vagy a *kússzon*, *vadásszon* (< **kúsz-jon*, *vadász-jon*) felszólító igealakokban. Egynek ismerszik föl ez alapon a *bosszon-t* és *bosszon-kod-ik* alapszava a volgai-tat. *busan-* igével számbavéve, hogy a csagat. *bošur-an* tanúsága szerint **bus(u)an-* előzménye vehető föl s hogy török *γ*-nek magyar *j* mása mutatkozik a *borju*, *bojtorján*, *gyapjú* és *sajt*

szavakban is. A második szótag régi *o*-ját a *bosszont-* és *bosszon-* *kod-ik* alakokban szemben a török megfelelő *a*-jával e mellett akár az *ildom* = mandsu *ildamu*, *túzok* = tör. *toydak*, *homok* = tör. *kumak*, *kalokány*, *karakány* = altaji-tat. *karayan*, *érdem*, *érdöm* = tör. *ärtäm* adataival, akár a *-yan* (*-an*) reflexivumképző gyakori *-yon*, *-yun* (*-un*, *-in*) változatával (pl. csagat. *oijan-*, ozm. *ujan-* «erwachen» = altaji-tat. *oijron-*, ujgur *odun-* id.; ozm. *umsan-* «hoffen» = csagat. *umsun-* id.; *ur-* «schlagen»: *urun-* «sich zu etw. hinschlagen, an etw. stossen»; *jüw-* «waschen»: *jüwin-* «sich waschen»), vagyis a volgai-tat. *busan-* mellett föltehető **busun-* < **busyun-* alakulattal magyarázhatjuk. A *bosszon-t-* képzés olyan mint ugyancsak török eredetű alapszón a *gyűjt-* (v. ö. *gyűl-* = tör. *jüril-*) s a *busandur-* causativumot magyarítja, míg a *bosszonkodik* nyilván analogiai alakulat a *reménykedik*, *dühösködik*, *búslakodik* stb. lelki állapotokat kifejező igék mintájára. Külön török szónak átvétele s ennelfogva a *bosszont-* igével nem magyar alapon összefüggő a *bosszú*, melynek pontos mása az ujgur *bosu*, *bošu* számbavéve, hogy emitt a végzet a csagat. *alju* «vevés» (*al-* «venni»), *ujru* «álom» (*uju-* «aludni») szókban jelentkező rendes nomen verbale képzés mása (ujgur *bosu*, *bošu* < **bosyu*, **bošyu*) s így a *bosszú* hosszú mássalhangzóját, illetőleg e szó **boszju* = székely *bujszu* előzményét megérteti. Máskép magyarázza az itt tárgyalt szavakat BUDENZ (MUGSz. 466.), ki a lapp *puošē*, *puošak* «böse, grimmig, bissig» (ebből: *puošō-* «ira aut alio affectu incitari ad aliquid») = finn *paha* «schlecht» szóra hivatkozik s e névszókat egyszersmind igetőknek véve, azután a lapp *š-*nek *d* előzményt tulajdonítva s ily alapon a magy. *bal-*al családositva *bossz-ú-t* *bol-* (igei alapszó) + *-sz* (frequ. képző) + *-ú* (nomen verb.) elemekre taglalja. Ezzel szemben a kimutatott török adatok kész szók alaki és jelentésbeli szoros egyezését láttatják. — Hasonló alakja s közelálló jelentése mellett sem származott a magyarból a szlovén *bussia* «insidiæ» (*bussiu chinim* «insidior» JAMBRESSICH), *busija* «hinterhalt», horv. *busija* «versteck, verlagerung, hinterhalt» (NyK. 17 : 78.), hanem az ozmanliból, hol *pusu*, *busu*, *busi* «hinterhalt, versteck» (ZENKER 221.) = csagat. *busku* id. (засада, секретъ казачи; BUDAQOV I : 281.).

botor (Marczal-vid.) «hebegő, akadozó nyelvű; stotterer, der im reden anstosst», *botorkál-* «stolpernd herumirren», *botorkáz-ik* «interbito; hin- u. herstraucheln», *botorász-ik* (Mátra-vid.) «botorkál». — *botol-*, *botlik* «cæspito, offenso, talipedo; stolpern, straucheln» (*csétél-botol-*, *csétlik-botlik* id.; *botlás* «cæspitatio; das straucheln»; NySz., MTsz.).

< Csagataj *bodur* «holperig, uneben, ungestaltet» (VÁMB. Stud. 246.), kirgiz *budur* «holperig, uneben, rauh» (шepexoBa-

ТЪЙ; КАТАРИНСКИЈ), özbég *budir*: *adir-budir* id. (шерековатый; LAPIN 105.) = jakut *büdir* «das stolpern» (*büdirüi*-, præ. 1. *büdirüjübin* «stolpern, in die knie sinken», *büdir*- causat., *büdirüjü* «das stolpern»; BÖHTLINGK 145.) = teleut **püdir*: *püdirlü* «uneben, ungleich, von ungleicher höhe» (неровный, негладный съ возвышениями), *püdirlü*-, *püdirle*- «gehindert werden, stolpern, im reden anstossen, straucheln» (VERBICZKI 273, 494.) = mongol *büdir*: *büdir-badur* «stolpernd, strauchelnd, nicht gerade (gehn; [идти] неровно, спотыкаясь, криво; [marcher] mal et, comme on dit, de guingois), *büdire*-, *büdiri*- «stolpern» (SCHMIDT 124.), «broncher, faire un faux pas» (KOVAL. 1233.). — V. ö. tobolszki-tatár *bitirjak* «holperig, uneben» (шереховатый; GIGANOV 664.) és ozm. *potur* «faltig, runzlich» (ZENKER 214.), «pli, ride, fronces» (*damaçiy poturu* «parois inégales et ridées de l'intérieur du palais»; BARBIER DE MEYnard I: 413.).

Ezek szerint a magy. *botor* tkp. «holperig, uneben», a beszédre alkalmazva: «stolpernd, stotterig», *botol*- pedig e h. **botorl*- (mint: *sugall*- a régi *sugarl*-, *sugarol*-, *bitol*- a *bitorl*-, *bitorol*- helyett) jóformán ama török denominativum utánzása, melyet a teleut *püdirlü*- «stolpern» igében látunk. A *botorkál*- (mint *jár-kál*- s török eredetű alapszón: *ir-kál*-) s *botorkáz*- talán igei alapúak (v. ö. mongol *büdiri*- «stolpern»), vagy a **botorl*-: *botol*- nyomán keletkezett analogikus igei alakulatok. Néhány kapcsolatos szó a *botránkoz-ik* ige belevegyítését mutatja, így: *botránkod-ik* (Veszprém-m.) «botorkál, lábatlankodik», *botrángol*- (*bé-b.* Kapnik-vid.) «(be-)botorkál» (MTsz.). A NySz. néhány régi adattal magának a *botránkoz-ik* igének is igazolja «stolpern» értelemben való használatát (pl. «*meg botránkoztanak a meg zertü kwbe*» Komjáti), de könnyen érthető ez az értelmi csere a *botorkáz-ik* és *botránkoz-ik* alaki hasonlóságából s fogalmi közelségéből (*botránkoz-ik* t. i. tkp. «lelkében megütközik, megzavarodik»); l. e szó magyarázatát alább). Még a *botor* szó alakjára nézve megjegyezzük, hogy benne a *t* szemben a török *d*-vel ép oly hang-megfelelés, mint a magy. *kút*, *kutu* = csagataj, altaji-tatár, mongol, tunguz *kuduk* s hasonló ahhoz, hogy a *bika*, *béka*, *sárhány*, *kökény*, *kököröcsin* és sok más szóban *k* hangzik a legtöbb török nyelvjárás *g* hangjával szemben. Különválasztandó az itt tárgyalt *botor* szótól a «hebes, stolidus, stupidus, bardus; albern, dumm» jelentésű *botor* (NySz.), melynek megfelelője az ozm. *butur* «sehr fröhlich, munter, ausgelassen» (ZENKER 221.), *butur*, *budur*, *podur* «effronté, impudent, braveche; très-gai, pétulant» (BARBIER DE MEYnard I: 334, 413.), melyet

بوطور-nak is írnak (meg így: *بوطور*) s az arab *butar* (*بطر*) «mutwille, übermut, ausgelassenheit» származékának tartanak. Így tehát ez a *botor* aligha régi török eleme nyelvünknek.

botránkoz-ik, botránkod-ik 1. «offendor, scandalizor; anstoss nehmen» (pl. «bóldog aki én bennem meg nem botránkozik» Pázmány), *botránkoztat-* «scandalizo; anstoss geben» (pl. «botránkoztató szórnyúság és hiúság» Pázmány, «erdegy kesertet, kyben emberth megh akar bothrankoztathny» ÉrsC.), *botránkozás* «scandalum, offenciculum; ärgernis»; — 2. «offensor, talipedo; stolpern» (pl. «meg botrankoztanak a meg zertó kwebe» Komjáti; «egyenes euswenyen botrankodasnekwl yaryak» ÉrsC.); 3. *botránkoz-ik* (Göcsej) «vétkezik: sündigen» (NySz., MTsz.).

< Csuvas *potran-* «sich empören, beunruhigt werden, sich verwirren, irre werden, in verwirrung geraten, bestürzt werden; erschüttert werden; wanken, wackeln» (возмущаться, смѣшаться, смущаться, колебаться) ezek mellett: *potrat-* «trüben, empören; mischen, schütteln; aufwiegeln, zur empörung bewegen» (мутить, смѣшать, взболтать; замѣсить, растворить; возмутить, взбунтовать), *potránzék* «trüb» (z. b. wasser; *p. šiu* мутная вода), *podormak* «aufruhr, empörung» (бунтъ, смяте-нiе; ZOLOTN., ASMARIN: Материалы XVI, 153, 293, 304.), melyekhez mint jövevényyszók csatlakoznak: cseremisiz *puđran-, puđuran-* «vermischt, verwirrt werden; sich empören», *puđurat-, puđarat-* «mischen, umrühren, verwirren; aufwiegeln» (*puđrine* «zorn; гнѣвъ» SZILASI 179—180.). — V. ö. csagataj *botra-* «zerstreut, zerrüttet, gestört, in unordnung, verwirrt, beängstigt, betrübt sein» (پریشان, پراکنده اولمق; SEJKH SZULEJMAN 76.), *botrak* «zerstreut, verwirrt, beängstigt, betrübt» (مکتل, پریشان, پراکنده; u. o.), «störend» (VÁMB. Stud. 245, hol *botra-* «zerstreuen, auseinanderwerfen, vernichten», *botraštur-* «zerstäu- ben, hin- u. herschländern»), *butra-, potra-* «sich zerstreuen, zerstieben, sich entfalten, sich auflösen», *butraš-* id., *putrat-, potrat-* «zerstreuen, auflösen, auseinander werfen, treiben, jagen» (ZENKER 214.).

CzF. szótárának meghatározása szerint *botránkoz-ik* annyi mint: «általán erkölcsi értelemben megütközik; különösen: mások gonosz, vagy gonosznak vélt tettein fönnakad, s a miatt hogy

ezek által másokban is bűnös gondolatok, gyanuk keletkeznek, vagy mások is hasonló tényekre kapnak kedvet, ösztönt, boszorkodik, utálatra gerjed». Tényleg a «lelki fölháborodás, az erkölcsi megütközés» jellemző jegye a «botránkozás» fogalmának, szemben a «botláséval», mely viszont úgy mint a «botorkázás», a «testi (különösen lábbal való) megütközés» szava. A két fogalomnak közös jegye megérteti ugyan, hogy a két szó használata átvitelesen átcsap egymás körébe, vagyis hogy beszélünk «lelki v. erkölcsi botlásról» s viszont egyes régi írók elvétve a *botránkozást* is használják a «testi botlás» kifejezésére, mégis a két szónak különválasztását javallja azon körülmény, hogy a török eredetűnek bizonyult *botor*, *botorkál*-, *botol*- török-mongol kapcsolatai közt nem találjuk meg azt a reflexivum (-n-, -an-) igei képzést, melyből a *botrán-kodik*, *botrán-kozik* alapszavát úgy magyarázhatnók, mint pl. az ugyancsak török alapú *boszan-kodik*, *bocsán-ik* igéknél; már pedig föltéve, hogy a *botorkál*-, *botol*- csakugyan török eredetű igei alapból valók (l. erre nézve fentebb), még akkor sem gondolhatnók, hogy ezen igei alaphoz a magyar nyelvtörténetben csatlakozott volna a nem élő s aránylag gyér -án képző, minthogy török eredetű igen ilyen *ujabb* (azaz nem a törökségből való) alakulat nem igazolható. Nincs is szükségünk e fölvételre, minthogy a csuvas *potran*- igében megtaláljuk alak és jelentés szerint pontosan egyező mását a *botrán-kodik*, *botrán-kozik* alaprészének, mely egyszersmind arról tanúskodik, hogy itt a közhasználatú «lelki fölháborodás» értelem az eredetibb s a «testi botlás»-féle csak a hasonló s fogalmilag is közel álló *botorkál*-, *botol*- szavak hatása, más szóval hogy itt a jelentésbeli egybekeveredés gyakori esetével van dolgunk.

bozontos «villosus, hirsutus, hispidus; struppig» (Kreszn., NySz.); «hosszú, fityegő s összekuszált szőrű, baglyas, borzas, fésületlen, kócos; zottig; mit langen, verwirrt, struppigen haaren» (pl. «*bozontos guba, kucsma, komondor, czigány-purdé*» CzF.).

< Ozm. *bozintü*, *bozuntu* «ce qui est détordu, défait, effilé; das aufgedrehte, aufgetröselt» a *boz*- «zerstören, verderben; in unordnung bringen» stb. igéből (ZENKER 219, 218.).

A *bozontos* e szerint fölös -s melléknévi képzővel megtoldva magyarítja a már magában is melléknévi értelmű török szót, melynek alak egyezése mellett különösen «aufgetröselt» jelentése illik a magyar szóhoz.

bölcs (accus. *bölcsé-t*; *bewch* Wespzprémic., ÉrdyC., KazC., *bwleh* Schlägli Szój. 24. sz., *bülcz* VirgC., *belch* RMNy. II., *belcz* JordC.) 1. «doctus, eruditus, consilius, literatus, sapiens, philosophus; weise; gelehrt, klug»; 2. «magus; zauberer» (pl. «*napkeleti bölcsék*» = «magi» a bibliában; «*a Pharahó varasló bölcséi*» 1675-ből), *bölcsés* (*böccses* Kecskemét) 1. «böles; weise»; 2. «utilis, salutaris; lehrreich», *bölcsesség, bölcsesség* «doctrina, sapientia, sophia; weisheit», *bölcsel-* (Székelység): *el-bölcsel-* «el-okoskodja, elvitatja; abstreiten, wegdisputiren», *le-bölcsel-* «okoskodva ledisputál, letanácsol, lebeszél; abdisputiren, abratén, abreden», *bölcselked-ik* «philosophor, sapio»; *bölcsköd-ik* (*böcsköd-ik* Székelység) «elbizakodva, henczegve, sértőleg beszél; übermütig, hochmütig, beleidigend sprechen» (NySz., MTsz.).

< Mongol *bügei* «chaman, enchanteur, bonze» (шаманъ, бонзъ) e mellett: *büge* «chaman, enchanteur» (шаманъ, волшебникъ, волхвъ, melyből: *bügele-* «exercer la magie, battre la caisse pour évoquer les esprits; cela se dit de ces enchanteurs, qui portent à la ceinture quantité de grelots et un tambour sur lequel ils frappent, et qu'ils accompagnent du son de leur grelots, en remuant le corps ou en marchant»; KOVAL. 1245, 1242—3.), *bögé* «zauberer, schaman» (*bögéle-* «zaubern, gaukeln» SCHMIDT 120.) = kalmuk *bö* «zauberer» (*böle-* «zaubern» ZWICK 162.), burjét *bö* «schaman» (*böle-* «zaubern» CASTRÉN) = ujur *bögü, bögi* (ezen ujur glossával magyarázva: *biliklik*) «kenner, wissender, weiser, gelehrter» (pl. *hekimlerke hikmet asik kilmadi, bügilerke bilik elik tutmadi* «den weisen hat die weisheit nicht genützt, den gelehrten hat das wissen nicht getroffen»; VÁMB. Ujur. Sprachmon. 212.), kún *bügü* «weiser, prophet»: *bv gvlar-de'ulam ol sözleptrur* = *bügülärdän ulam sözlöp turur* «durch die weisen spricht er (der heilige geist) zu uns» (Cod. Cum. KUUN 212, RADL. 76, 109.), csagataj *bögü* «zauberer» (SEJKH SZULEJMAN 84.).

A török *sat-* «verkaufen» igéből származó csagataj *satkuži* = volgai-tatár *satücé*, ozm. *satiži* «verkäufer, krämer» = magy. *szatács* egyezések tanulsága alapján helyesen véli BUDENZ, hogy a *bil-* «wissen» igéből hasonló módon képzett csagataj *bilgüži* = volgai-tatár *beleucé*, ozm. *bilizi* «ein wissender, gelehrter» (ZENKER 238—9, Оszтpоuмoв) mint jövevényező a magyarban nem *bölcs*,

hanem *bölcs*-féle alakkal jelentkeznek (MUGSz. 469—770.). Bár újabban is történt kísérlet a magy. *bölcs* = ozm. *biliži* egyeztetés támogatására*) (Nyör 29 : 353—6.), ezt a nézetet mégis végkép el kell ejtenünk; mert a magyar szó alakjának értelmezésében nem indulhatunk ki az ozmanli alakból s mert nem tudnánk rá egyéb esetet, hogy valamely törökből eredt szavunk második zárt szótagjának diphthonguspótló hosszú hangzója minden nyelvtörténeti nyom nélkül elenyészett volna. De igen valószínűtlen az a föltevés is, hogy *bölcs* szavunk a finn *miele*, lapp *miälä*, mordvin *mel. zürjén-votják mil* «sinn. verstand, gesinnung» megfelelője volna *-s* képzővel bővülve (MUGSz. u. o.); mert nincs az ily elemzéssel kifejtett alapszónak egyébként semmi nyoma a magyarban s a képző különös hangalakulata is igazolásra szorul. A *bölcs*-éhez egészen hasonló végzetű *ales*, *erkölcs*, *gyümölcs* s az ugyanily hangsoporttal szóközépen ejtett *bölcső*, *bulcsú* és a régi *bolcsát-* (= *bocsát-*) szavak ujjímutatását követve alkalmasabb megfejtése kereshető szavunknak a mongol *bügeci* szóban, melynek a *büge* alapszó *bö* változatával bizonyára **böci* melléalakja is van. Alakilag pontosan megfelel ennek a magy. *bölcs* < *böcs* az idézett adatok *l* járulékmássalhangzójával s a rövid szóvégi hangzónak ugyanolyan kopásával, mint a *gyöngy* = tör. *jinži*, *szatócs* = tör. *satıüci*, *szücs*, *kút* s más szavak esetében. A mi a jelentést illeti, erre nézve figyelembe veendő, hogy a keleti nomád magyar népnek «bölcse», nem ám az a «doctus, literatus, philosophus», a mely fogalmakra e szót a későbbi nyelv alkalmazza, hanem az ki ma is a népnek «tudósa», minden nagyobb bajában tanácsadója és «ráolvasásai-
val» segítője (v. ö. or. *знахарь* «zauberer», tkp. «kenner» a *знать* «kennen, wissen» igéből). Ezeknek a mi korunkbeli «tudósok»-nak a pogány hitéletben a samán felel meg s ennek magyar neve voltaképp a *bölcs*, mely ugyanonnan került nyelvünkbe, a honnan a *bü-báj*. Ha tehát az első keresztény tanítások kapcsán a «magus» fogalomra a «napkeleti bölcsek» kifejezést alkalmazták, ebben csak a régi nyelvszokás érvényesült, mely szerint a *bölcs* éppen a mágusi mesterséget gyakorló *bü-báj*os embereknek volt a neve. E mellett igen föltehető, hogy megvolt már akkor e szónak általánosabb

*) Helytelen itt a hivatkozás a magy. *szücs* = csuvas *séwés*, virjal *süüzé* «schneider» egyezés esetére; mert itt a csuvas szó nem igéből való képzés (nem a csuvas *sölä*-, *sélä*- = tat. *žöjlä*- «nähen» származéka), hanem a csuvas *séwé* «naht» (пoвѣ; ASMARIN: Материалы 297. l.) = tat. *žöj*, baskir *jüj* id. névszónak a valamivel foglalkozást jelentő *-ci* = esuv. *-sé*, *-s* képzővel való szerkesztése (= tat. **žöjčé*). A félreértést okozó ЗОЛОТНИЦКИТől közölt *сүльс* alak a *süüzé* mellett olyan változat, mint *aldan* az *avdan*, *adan* «hahn» szó mellett.

«tudós, okos»-féle értelme is, úgy mint ezt a mongol *bügeci*-vel azonos jelentésű képzőtlen *büge* «chaman, enchanteur» alapszónak kún *bügü* «weiser, prophet», ujgur *bögü* «kenner, wissender, weiser, gelehrter» másánál igazolva látjuk.

bövény (*buten* Schlägli Szój. 1634. sz., *belyn* Besztercei Szój. 1050. sz., *belén* Heltai, *böliny* Molnár A., *belénd* Melius, *belind* Páriz-Pápai) «bison, vison; auerochs» (NySz.), «bosellus» (Besztercei Szój.) = «basellus» (*belem* Schlägli Szój. 1631. sz.), «centaurus» (*buten* u. o. 1634. sz.). — **bölm-bika** (*belem bika* Besztercei Szój. 1053. sz.; *böm-bika* Háromszék, *bömbös-bika* Zemplén-m.) «ardea stellaris; rohrdommel» (Comen.; «*ókkór avagy bölm bika onocratulus seu taurus*» u. a., *bömbölő bölm bika* Zrinyi; NySz.).

< Baskir *bülän* «elentier» (ЛОСЬ; KATARINSZKIJ), *bulan* id. (orenburgi szót. 37.), csagataj *bulan* id. (BUDAGOV I: 289.), kojbál *bučan* (CASTRÉN), *pulan* (KATANOV) id., altaji-tatár *pulan* id. (COXATYÍ, ЛОСЬ; VERBICZKIJ) = volgai-tatár *bolan* «hirsch, rentier» (ОЛЕНЬ; OSZTROUMOV, Učebn. 38.), csuvas: anatri *pëlän, polän*, virjal *pulän* id. — V. ö. mongol *buçu* «hirsch» (ОЛЕНЬ; SCHMIDT 110.), «chevreuil, cerf» (изюбрь = «reh»; KOVAL. 1160.), burjét *bugu, bugo, bogo* «hirsch» (CASTRÉN: német-burj. szót. 198.), tunguz *bugu* «hirsch», mandsu *buço, buçu* id. (ОЛЕНЬ; ZACHAROV 528.) = csagataj *bogu* «eine gazellenart» (VÁMB. Stud. 248.), kirgiz *bugi* «elentier» (ЛОСЬ, ОЛЕНЬ; KATARINSZKIJ), *bogu* «hirsch» (ОЛЕНЬ, САМЕЦЬ; u. a.), melyek a török *bulan* szót (e h. **buçulan*) származéknak mutatják az *arşlan* «löwe», *kaplan* «tiger», *zirtlan* «hyäne», *arlan* «maulwurf» állatnevek utórészével.

A magy. *bövény*-nek pontosan megfelelő magashangú alakot csak a baskirban találunk, ép úgy mint a *gödény* esetében, melynek a köztörök *kotan* mellett csak a jakutban akad hangrendileg is hiven egyező *kütän* párja. Ez esetek tanulságosak a *böncsök* (= magy. *böncsök*), *böncső*, *tömlő*, *péczék* s más hasonló szavakra nézve, melyeknek csak mélyhangú másait igazolják forrásaink, de a magyar adatok nyomán magashangú változataik is joggal föltehetők. A jelentéseltérés a magyar és török szavak közt különösen természetrajzi neveknél s némileg hasonló fajoknál több más esetben is tapasztalható. Kétségtelen, hogy a *bölm-bika* előrészében ugyan csak a *bövény* szó van alkalmazva; mutatja ezt e madárnak régi

ökör-bika neve («a gémnék nem utolsó neme az *ökör-bika*, kinek nagy hosszú nyaka és nagy begyi vagyon» Miskolczi, NySz.), továbbá hogy a mongolban is *buça-sibaçun* «rohrdommel» (вунь, tkp. «bullochse-vogel», SCHMIDT 110.), «butor (ardea stellaris)»; KOWAL. 1159.), ép úgy mint a burjéban *ukur* «taucher, reiber» (CASTRÉN) = mongol *üker* «rindvieh» (= magy. *ökör*). Ez utóbbi adatok alapján magát a *bölöm-bika*, ill. *ökör-bika* kifejezést is török eredetűnek vehetjük annál is inkább, minthogy az összetétel elemeit alkotó szók is török eredetűek. A nyelvjárási *böm-bika*, *bömbös-bika* változatok e szerint a *bölöm-bika* előrézésének félreértése folytán keletkezett népetymologiai alakulatok. A régi forrásokban előforduló *belénd*, *belind* alakokban a vég-mássalhangzó nyilván a *belénd-fü* «hyoscyamus» (Meliusnál: *belénfü*) nevével való összezavarás folytán keletkezett járulékelem.

börtü, *börtü* «globulus aureus; goldkorn» (NySz.); «a filigrán munkában használt ezüst- vagy aranygolyócskák»; (Szentpéterynél:) «körner: *bertök*, kisebb s nagyobb golyóbis formájú darabokba öszve futott ezüstaprólék» (*börtüs mü*, *bertös gomb*; BALLAGI A. Kecskeméti ötvöskönyve 140; NySz.).

< Kún *bürtük* «sandkorn» (RADL. Cod. Cum. 76; «...rtuk: eyn santkorn» KUUN Cod. Cum. 135.), volgai-tat. *börtök* («kleine teile eines gegenstandes einzeln genommen, krümchen, körnchen» (часть чего либо отдельно взятая, крошка, зерно; *börtöklä*- «klauben; einzeln, körnerweise auflesen; брать что либо, перебирать, выбирать по одиночке, *kura-žilägen börtökläb žejalar* «die himbeere klaubt man einzeln»; OSZTROUMOV) = baskir *bürtük* id. (*ikmäk bürtüge* «ein krümchen brod», *büjzaj bürtüge* «das weizenkorn; зерно пшеницы»; *bürtüktä*- «klauben, körnerweise auflesen»; *tauék jemde bürtüktäb ašaj* «das huhn kjaubt körnerweise sein futter»; KATARINSZKI), kumik *bürtük* «korn» (зерно; МОСЧИР 57.) = jakut *burduk* «mehl; korn» (BÖHTLINGK 143.).

A magyar és török szavak pontos alaki és jelentésbeli egyezése a végzetek szabályszerű eltérése mellett ótörök átvételre vall. Valószínű, hogy a magy. *börtü*-nek nem pusztán ötvösműves, hanem szélesebb körű alkalmazásban volt «körnchen, kügelchen»-féle értelme.

bötke, *bötkö*, *bötyök*, *bütyök*, *bütykő* (accus. *bötkö-t*, *bögykö-t*, *bütyköt*; *bôtke*, *bôtkezés* Moln. Alb., *bôthkyben* ÉrsC., *bötykő*, *bütkös* PárizP.-Bod; *bötök* Balaton-vid., *bötkő* Erdővidék, *böcsök* Somogy-m.) «nodus, geniculum, bulbus, tuber; knoten, knorren» (*szőlő-fa bötkéje*; *bötkő*, *íz a fűszáron*; *kákán bötyköt keresni*), *bötök* «az öregháló mindkét húzókötelének a hossza közepén kötött bog», *böcsök* «göb a fában»; *bötkös*, *bötkés*, *bötykös*, *bütykös* «geniculatus, nodosus, bulbosus; knotig, knorrig»; *bötykös* (Baranya-m.) «hasas, domború (pl. a lámpaüveg, toronytető); bauchig (z. b. ein lampenglas); NySz., MTsz.).

< Mongol *biteye*, *biteyi* «tumeur, squirre, excroissance, glande» (желвакъ, нарость, желъза; KOVAL. 1137.).

A szoros jelentésbeli azonosság mellett alakilag a magy. *bötyök*, *bütyök* viszonyát a mongol *biteyi* (*bitegi*) szóhoz olyképp lehet fölfognunk, mint a *bögyök*, *bögyék* szót a mongol *beteji*-hez (l. fentebb a *bögy* szónál), mely két egybevetésnél tanulságos, hogy míg emitt az *ë*-vel váltakozó *ö*-nek *e*, amott az *ü*-vel váltakozó *ö*-nek *i* hangzó felel meg a mongol egyezésben (v. ö. magy. *bötü*, *bëtü*, *bütü* = tör. *bitik*). Hogy amott a *t* (*ty*) hangzás ezen minőségében megmaradt, emitt pedig *gy*-re változott, különböző nyelvjárásokból való eredetben bírja legvalószínűbb okát. A *bötke* ejtés (mely a *bötkő*, *bütykő* változatoknak is alapja), úgy látszik, a *bögyök*: *bögyöke*, *bögyöge* (= mong. *beteje*) alakok viszonya szerint föltehető ép véghangzójú mása a *bötök*, *bötyök* alaknak, vagyis végzetében a *biteye* (*bitege*) véghangzóját tükrözi; emellett benne a hangsúlytalan középső magánhangzó elisióját a *bötök*, *bötyök* ragozott és képzett alakjainak (*bötkö t*, *bötykö-s*, *bötyk-e*) analógiai hatásának tulajdoníthatjuk (v. ö. különben e ponthoz a csagat. *bötege* «kropf» mellett igazolt *bötke* változatot; l. fentebb a *bögy* szónál). Végül a *böcsök* < *bötyök* nyilván újabb magyar nyelvtörténeti alakulat, a mint talán eme tájnyelvi mélyhangú változatokat is magyarázhatjuk: *butykó*, *butyikó*, *butikó*, *buczko* «bütyök, bog, göres, csomós, kidudorodás» (MTsz.). — A «bütyök» jelentésű *buczko* szónak köznyelvi alkalmazása a «homok-buczkákra», vagyis «homokdombokra», számbavéve hogy a somogymegyei «fabütyök, göb» jelentésű *böcsök* mellett is van: *böcsök* «a talaj kis emelkedése, domborulata» (Somogy-m.), azt a sejtelmet keltik, hogy a kirgiz *betkej* «abhang eines berges; anhöhe überhaupt» (склонъ горы, косогоръ, вообще возвышенность; КАТАРИНСКИИ) szintén az itt tárgyalt szókhöz tartozik s így a törökség terén is igazolva volna másuk.

MUNKÁCSI BERNÁT.

Szláv jövevényszavaink.

(Harmadik közlemény.)

B) Egyházi szláv nyelvemlékek.

α) Cseh-tót szerkesztésű nyelvemlékek.

1. *Kijevi levelek*. Kiadta JAGIĆ V. a Denkschriften der kais. Akademie der Wissen., phil.-hist.-Classe, Wien, Bd. XXXVIII.-ban. Ebből készült egy különnyomat e címmel: «Glagolica. Würdigung neuentdeckter Fragmente mit zehn Tafeln. Wien 1890.» Ezt a különnyomatot használtam, mivel csak ehhez vannak mellékelve a kézirat hasonmásai. — Rövidítése: *Kij. lev.*

E nyelvemlék a XI. századból való latin szertartású missale-töredék; JAGIĆ Specimina-iban (30. l.) «Missarum liber glagoliticus» néven közli. A nyelvemlék latinból van fordítva, az eredetit azonban mindez ideig nem sikerült megtalálni. A nyelvemléket ANTONIN archimandrita hozta Jeruzsálemből, s 1874-ben mutatta be SREZNEVSKIJ a kijevi archæologiai kongresszuson. Sokat vitatkoztak és vitatkoznak arról, hol keletkezhetett a nyelvemlék eredetije. Ez eredeti a X. századból (JAGIĆ, Spec. 33.), vagy talán egyenesen METHOD működése korából való (JAGIĆ, Zur Entst. II. 34.). A nyelvemlék a legtisztább óbolgár nyelvemlékek közé tartoznék, ha csupán az orrhangzók és a félhangzók szabályos használata szempontjából itélnék meg. Az óbolgár nyelvemlékek legjellemzőbb hangtani sajátága, az összsláv *ti, di* = óbolg. *št, zd* nincs meg e nyelvemlékekben, helyette következetesen *c, z*-t találunk (az óbolgár *št* helyén levő *šč* szerintem nem olyan fontosságú, a milyenek eddig a kutatók tartották, Arch. XV, 362.). Ennek a hangtani sajátásnak az alapján a kézirat eredetét a legnehezebb megállapítani. Azoknak a nézetét, kik a nyelvemlékben élő bolgár (ŠČEPKIN, Arch. XXII. 39—45.) vagy macedon nyelvjárást láttak (GEITLER, KALINA, Arch. XV. 359.), egyszerűen el kell vetnünk. A nyelvemlék eredetije is, mai alakja is másutt, mint Magyarországon nem kelet-

kezhetett. Ezt bizonyítja, hogy a nyelvemlék a latin szertartás szerint készült; ezt bizonyítja az óbolg. *št*, *žd* helyén levő cseh-tót *c*, *z*, a mely világosan tanúsítja, hogy itt a X—XI. században is *c*, *z* volt a hang (Jagić, Zur Entst. II. 34.); ezt bizonyítják végül a nyelvemlék szókincséből a *mъsa* = mise és a *cirkъnaě*, *cirkъъve* szavak. Jagić szerint a mai szöveg eredetije, a missale első fordítása a Balaton melletti szlovének közt keletkezhetett (Arch. XX. 10.). Ezt a pannóniai szlovén fordítást másolta volna le egy cseh-tót ember, s ez a mai nyelvemlék. E feltevés főleg a *Bécsi levelek* szókincsbeli adataiból meríti a bizonyítékokat. A nyelvemlék *cirkъnaě*, *cirkъъve* szava szerintem erre bizonyíték volna. A «templom, egyház» nemcsak cseh-tót területen hangzik *cirkev*-nek, de a kaj-horvát területen is (régén szlovén) *cirkva* a szó alakja. A hazai szlovénben is ma *czérkev* a szó alakja (v. ö. KŰZMICS, Nouvi zákon: Ján. II. 20: vu *czérkvi*, II. 24: *zczérkvi*, II. 15: eto *czérkev*, II. 19, 21: od *czérkvi* stb.). A mai hazai szlov. nyelvben azonban az óbolg. *ъ* és *н* helyén *r* előtt hangsúlyos szótagban mindig *é* a megfelelő (v. ö. óbolg. *мнрък*: hazai szlov. *mér*, KŰZMICS, Pál I., Tim. I. 2. stb.; óbolg. *пастърък*: hazai szlov. *pastér*, óbolg. *пнроекъ*: spatiosus: hazai szlov. *sériti*: erweiteren); ez a hangsúly alatt álló *i* néhol nem *é*, hanem *ü*-nek hangzik (hazai szlov. *razsüro*, *razsürjenye* Luther 25.). Hangsúlytalan szótagban azonban az *i* megmaradt (v. ö. hazai szlov. *sirjávajo*, KŰZMICS 840.). Valószínűséggel állíthatjuk tehát, hogy a mai hazai szlov. *czérkev* (a MTsz. *cerkó* szava a kisor. *cerkov* átvétele) a X—XI. században **cirkev* lehetett. Ezt támogatja a mai kaj-horvát alak is. A tengerparti horvát-szerb nyelvben *crikva*, *crekva*, *erkva* a szó alakja. Valószínűvé tehetjük még e magyarázatot azzal is, hogy az óbolg. nyelvemlékek közt a Psalt. sin.-ban, a melynek egyes részeit hazánkban latinból fordították, az óbolg. *црккы* (v. ö. LXXXVIII. zsolt. 6: *црккккы*) mellett előkerül a *црккккы* alak is (v. ö. LXXXVIII. zsolt. 1. s ugyanitt 32, 39, 121, 141. l-on lásd a *црккккы* alakot). E nézetem fejtegetésénél engem is az az elv vezet, hogy hibás az az elmélet, a mely szerint a pannóniai szlovének a honfoglaláskor ezerszámra tönkrementek volna vagy a magyarságba felolvadtak volna (MIKLOSICH után nálunk HUNFALVY, VOLF és mások hirdették; v. ö. Jagić, Arch. XX. 7, Zur Entst. II. 84.). A *cirkъve* alak nekünk nem okoz annyi gondot, mint VONDRÁKNAK (Altgr. gr. 19.) vagy OBLAKNAK (Arch. XV. 362.), de azért a nyelvemléknek mai alakja ezzel nincs megmagyarázva. Erős meggyőződésemmel, s e tekintetben OBLAKKAL tartok, hogy a *Kíjevi levelek*-et cseh-tót ember írta a Vág mentén vagy Nyitra vidékén (Arch. XV. 359, 366.). E területen a IX. század eleje óta állandóan, megszakítás nélkül laknak keresztények. ADALRAMMUS 836 előtt szenteli fel a nyitrai templomot, talán éppen szent EMMERÁM tiszteletére; e templom szent

EMMERÁMÉ a XI. században, a mint azt a «Szent Zoerárd élete» bizonyítja, s az még ma is. S az ilyen dolgok nem a megszakítás, hanem a folytonosság mellett beszélnek. A CYRILL- és METHOD-féle munkásság ideig-óráig megzavarta e területeken a német térítést, de múlt nyom nélkül még sem maradt. Ilyen gyér nyom lehet a *Kíjevi levelek* glagolita írása és nyelvi alapja. Tagadni e gyér hatást nem lehet, mert hisz némi bizonyítékok mégis vannak reá (v. ö. VONDRÁK: Die Spuren der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung in der altböhm. Literatur és Zur Würdigung der altsloven. Wenzelslegende und der Legende vom heiligen Prokop, Sitzungsber. CXXVII, CXXIX.). A mikor azonban ezt vallom, nem hallgathatom el egy kétségemet. Feltűnő előttem, hogy egy szöveget úgy lehessen lemásolni, a hogy az a *Kíjevi levelek*-ben van. A *Kíjevi levelek* másolója egyszer az óbolg. ѡ helyett ѡ-*t* ír (*nebesъkujq*, instr. sing. nőn.), máskor azonban helyesen ѡ-*t* ír. Ez a tévedés leírásnál óbolg. nyelvemlékeknél elég gyakori (v. ö. LĚSKIEN, Altbulg. gr.³ §. 21.). Feltűnő azonban, hogy a tiszta óbolg. nyelvemlék másolója különbséget tudott tenni az összláv *tj*, *dj* = óbolg. *št*, *žd* és az összláv *sti*, *zdi* közt, a mely az óbolg.-ban szintén *št*, *žd*-ét ad. E kétféle eredetű óbolg. *št*, *žd* közti különbséget a másoló annyira tudta, hogy az első esetben következetesen *c*, *z*-t (= cseh-tót *c*, *z*) írt, a második esetben pedig következetesen *šč*-t (v. ö. *zaščiti*, *zaščitiť*, *očiščeniě*, *očiščenie*, Arch. XV. 362.). JAGIĆ erre azt mondja: «Wer weiss, ob nicht das mit Absicht geschah» (Zur Entst. I. 59.). Nagyon különös előttem e szándékos másolás; különös, mert sehogy se tudom felfogni, honnan szerezte a XI. századi másoló azt a nyelvészeti ismeretét, hogy az óbolg. *št*, *žd* két-, illetve háromféle eredetű. Ellenvetésül még csak azt kérdem, lehetséges-e pl. a négy evangelista ófelnémet vagy középfelnémet szövegét úgy lemásolni, hogy az alnémet leíró az eredeti szöveg nyug. germ. *d*: ófeln. *t* szavait következetesen *d*-vel írja (pl. aln. *dohter*, *word*, *herde*, az eredeti ófeln.-ben pedig *tohter*, *wort*, *hirte* áll), ellenben a vocalisok közti és vocalisok utáni nyug. germ. *k*-val bíró szavakat meghagyja ófelnémet *h*, *ch* fokon (pl. *ich*-et, *machen*-t, *suchen*-t ír). A másolásnak e neme szinte lehetetlen, s az orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelvemlékek a maguk *ž*-jével, vagy a horvátok a maguk *j*-jével az óbolg. *žd* helyén nem állíthatók e másolással párhuzamba. Mivel azonban a *Kíjevi levelek*-ben annyi más kétséget kizáró nyom van (helyesírás, szókincs), hitelességükben nem kételkedem, a jelenség megmagyarázását azonban méltán várja a tudomány a szlavistáktól.

2. *Prágai glagolita töredékek*. Rövidítés: *Prág. tör.* — E nyelvemléket a prágai metropolita könyvtárban HÖFLER Károly fedezte

fel, s ŠAFÁRIKKAL szövetkezve adta ki e czimmel: «Glagolitische Fragmente, herausgegeben von Dr. Carl C. HÖFLER und Dr. P. J. ŠAFÁRIK. Mit 5 Tafeln Abbildungen. (Abhandlungen der böhm. Gelehrten-Gesellschaft der Wissenschaften. Fünfter Folge X. Bd. 1—62. l., Prag 1859.)».

A kódexet egy XI. századból származó latin praxapostolus kötés-tábláiban találták. A két töredék tartalma a görög(?) ritus szerint berendezett himnus és passiói officium-töredék. Koruk: XII. század (Arch. XV. 358.). A nyelvemlék eredetije VONDRÁK szerint bolgár (VONDRÁK, Altslov. Stud. Sitzungsber. CXXII. VII. 76.), JAGIĆ szerint bolgár-orosz volt a nyugati orosz nyelvterületen (JAGIĆ, Zur Entst. I. 57.). VONDRÁK szerint a töredéket Magyarország (Pannónia vagy Morávia) írták, a minek támogatására felhossa a nyelvemlék bohemismusait. Nekem is az a meggyőződésem, hogy e nyelvemléket cseh-tót ember másolta. E nyelvemlékben két esetben az óbolg. *žd* helyén *z* fordul elő; az egyik: *rozъstvo*, a másik: *utvrъzenie* (*roždъstvo*, *utvrъzdenъe* helyett). A *rozъstvo* alak más óbolgár nyelvemlékekben is előkerül (v. ö. feljebb); az *utvrъzenie* alakra meg összevetendő a Psalt. sin. **нѣк-зѣство** (lásd a Psalt. sin. 57. l.-ot) adata **нѣк-ж-д-ство** helyett. E *z* itt is, más nyelvemlékekben is kétségtelen moravismus; ennek az alapján azonban még nem cseh-tót szerkesztésű a nyelvemlék. E *z* hangtani jelenséggel azonban párosítva a szókincs vallomását (pl. *světline*, *križ*), a töredéket cseh-tót szerkesztésűnek kell tartanunk. Kívánatos volna a nyelvemlék újból való kiadása.

Az egyházi szláv nyelvnek más cseh-tót szerkesztésű emlékei nincsenek s nem tekintendők ilyeneknek a SOBOLEVSKIJ ismertette XIII—XV. századi orosz kéziratok.

β) Orosz szerkesztésű nyelvemlékek.

1. *Ostromirovo* jevangelijsze 1056—57 goda . . . izdannoje A. VOSTOKOVYM. Szt.-Pétervár 1843. — Rövid.: *Ostrom*.

E nyelvemlék evangelistarium, az egyes lectiók sorrendjére megegyezik az ASSEMANI-féle óbolgár nyelvemlékkel. — Nevét OSTROMIR novgorodi polgármestertől vette, a kinek a számára e nyelvemléket GRIGORIJ diaconus a XI. században készítette. Régiségénél fogva rendkívül becses az óbolg. nyelv szókincse történeti tárgyalásánál.

2. Más orosz kútfőket eredetiben csak akkor használtam fel, ha erre különös szükség volt. Így nem mulaszthattam el az orosz szerkesztésű XIII. századi «Vita Sancti Methodii» (russico-slovenice et latine edidit FR. MIKLOSICH, Vindobonæ 1870) című legendát, a melynek historialilag is, szókinsileg is hasznát vettem. Rövidítése: *Vit. Meth.* — Minden egyéb orosz nyelvtörténeti adatot vagy a JAGIÓ féle Specimina-kból (Obrazcy pravopisanija russkago), vagy SREZNEVSKIJ-féle orosz nyelvtörténeti szótárból (röv.: SREZ. Mat.), AMFILOCHIJ evangélium, apostolus és apocalypsishez irt összehasonlító tanulmányaiból (röv. AMFILOCHIJ), vagy pedig MIKLOSICH Lex. pal.-ból vettem. Mivel az oroszoknak kereszténységre való térése délszláv és görög papok érdeme, nagyon világos lesz, ha azt mondom, hogy e legrégebb orosz szerkesztésű nyelvemlékek délszláv, még pedig bolgár eredetiből valók. Ilyen pl. az 1073-diki *Izbornik* vagy a XII. száz. *Zlatostruj* (v. ö. JAGIÓ, Sitzungsb. CXXXIX : 1.). Itt említem meg, hogy orosz szerkesztésű nyelvemlékek közül a *Reimsi evangéliumot* (állítólag a magyarországi ruthének közt írták volna, kiadta HANKA V. Prága 1846 és SYLVESTRE DE SACY, Arch. IX. 478.), az 1144. évi galicziai evangéliumot vagy az Apostolus Christonopolitanust azért nem használtam, mert nem fértem hozzájuk (JAGIÓ, Zur Entst. I. 56—57.).

γ) Középbolgár szerkesztésű nyelvemlékek.

1. Evangelium *Dobromiri*. Ein altmacedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des 12. Jahrhunderts von V. JAGIÓ. Rövid.: *Dobrom.*

Az óbolgár nyelvemlékekkel való összehasonlítás alapján nyelvét behatóan ismertette JAGIÓ a Sitzungsber. (Wien) CXXXVIII. (idézeteimben *Dobrom.* I.) és CXL. kötetében (idézve: *Dobrom.* II.). — Ez ismertetésből kiemelem, hogy JAGIÓ szókinszbeli bizonyításokkal érvelt a kódex macedón eredete mellett. Ilyen szó volna szerinte a *Dobrom.* ПАТЕЛЪ «kakas» szava az óbolg. КОУРЪК (Cod. Mar. КОКОТЪК) helyett (DOBROM. II. 18.). Macedóniában (Visoka) a «kakas»-t ma is *pentelut*-nak hívják. A ПАТЕЛЪ szó más középbolg. nyelvemlékekben is előfordul (v. ö. Starine XXIX. 188. és XIX. Polivka közlésében: Márk XIII. 35, XIV. 30, Luk. XXII. 34, 60, 61.). E nyelvemlékek eredetere azonban magában véve ez a szó nem döntő bizonyítású. A szerb nyelvben ismeretes a *boj*

petlova (kakasviadal) s a karint. szlovénben a «kakas»-nak szintén *petelín* a neve (v. ö. Megiser *han* alatt).

2. VALJAVEC Mat.: Trnovsko tetra-jevangelije XIII. veka. (Starine XX. és XXI. köt., Zágráb.) Rövidítése: *Trn.*

3. Srednje bugarsko jevangjelije *Srečkovičevo* Napisao GJ. POLIVKA. (Starine XXIX.) — Rövidítése: *Srečk.*

4. Bugarsko četverojevangelije u biblioteci českog muzeja u Pragu. Privbéio GJ. POLIVKA (Starine XIX.). — Rövidítése: *Pol.*

5. JAGIĆ, V.: Bericht über einen mittelbulgarischen *Zlatoust* des 13—14. Jahrhunderts (Sitzungsber. CXXXIX.). Rövidítése: *Zlato.*

A JAGIĆ-közölte szöveg egyezik az óbolg. Glag. Cloz. és Cod. Supr.-ben levő megfelelő szöveggel. Párhuzamosan közölve van a szerb szerkesztésű Homiliarium Mihanović szövege is (más része közölve a Glag. Cloz. VONDRÁKNÁL). Ezekből a különböző szerkesztésű szövegekből lehet arra következtetni, hogy valamennyi *Zlatoust* eredetije a X. századból való.

6. BRANDT Roman: *Grigorovičev* Parimejnik. Moskva 1894. Vypusk I. II. — Rövidítése: *Grig. Parim.*

E XII. századi nyelvemléket (v. ö. LAVROV, *Obzor* I, jegyzet) a Jordánszky-kódexszel és a KÁROLYI-féle bibliával párhuzamosan használtam. Megemlítem, hogy a kiadáshoz írt különböző kéziratokból vett és idézett variæ lectiones-t is figyelembe vettem.

7. Ezen fölül felhasználtam VONDRÁK V.: «O mluvě Jana exarcha bulharského, v Praze 1896 (röv. VONDR., O Jana ex. bul.)», valamint LAVROV P. A.: «*Obzor zvukovyh i formalnych osobenostej bolgarskago jazyka*, Moskva 1893. (Rövid.: LAVROV, *Obzor*) című munkáját. Mindkettőnek főleg szótárát használtam. A LAVROV-nál közölt MANASSIJ-féle «lětopis»-t párhuzamosan használtam a MIKLOSICH-kiadta *Trojanska priča*-val (Starine III.).

Más középbolgár nyelvemlékeket (v. ö. LAVROV, *Obzor*, 1—2; SZOBOLEVSZKIJ, *Dr. cerk. slav. j.* 18.) csak akkor használtam, ha ki vannak adva (pl. a SREZNEVSZKIJ-féle «*Drevnije slavjanskije pamjatniki jusovago pisjma*» cz. könyvben).

δ) Szerb szerkesztésű nyelvemlékek.

1. *Fragmentum Mihanović.* Ez egy XII. századi aprakos-apostolus, a melyet valahol szerb nyelvterületen (Arch. XV. 347.)

másoltak. Kiadta JAGIĆ e cízzel: «Gradja za glagolsku paleografiju». RAD II. 1—35. — Rövidítése: *Mih. frag.*

2. *Homiliarium Mihanović.* — Rövidítése: *Hom. Mih.*

E terjedelmes, XIII. századi kéziratból csak azokat a részeket használtam fel, a melyek párhuzamos szöveggént a JAGIĆ kiadta középbolg. *Zlatoust*-ban (Sitzungsber. CXXXIX. IV.) és a VONDRÁK kiadta *Glag. Cloz.*-ban (52—57. lp.) vannak közölve. A kéziratnak előttem ismert részeiből a következő két dolgot emelem ki: 1. Az egyező szövegeknél ott, a hol a Cod. Supr. az óbolg. ΜΟΥΔΗΤΗ igét használja (352, 353: *HE ΜΟΥΔΗΤΕ*, 352: *ΜΟΥΔΗΤΗ*), a Hom. Mih. *HE KACNHTE, KACNHTEH* (v. ö. *Zlato. KACNHTE, ΜΟΥΔΗΤΗ, ΜΟΥΔΗΤΕ* 46, 48. l.) szavakkal helyettesíti az illető helyeket éppúgy, mint az óbolg. *Cod. Mar.* — 2. A *Hom. Mih.* olyan adata, a milyen *ВСТАНЕГЪ* (VONDRÁK, *Glag. Cloz.* 55. l. 9. sor: *ѤДА ПАДНЕН HE BCTAHEГЪ*, = óbolg. *ВЪСТАHEГЪ*, Máté XVII. 23. Marian.), azt bizonyítja, hogy e kéziratot a horvát *csa*-nyelvi dalmát vidékek táján írhatták (v. ö. azonban *Hom. Mih. Sitz.* CXXXIX. IV. 54: *ВСТАНЪТЕ*).

3. *Miroslavljevo jevandjelje.* Rövidítése: *Mir.*

A nyelvemléket a szerb király költségén Bécsben adták ki. E kiadást az teszi becsessé, hogy szókincsbeli eltérései más szerb szerkesztésű evangéliumokkal vannak összehasonlítva (pl. a Pétervári-, Belgrádi evangéliumokkal).

4. *Nikoljško jevandjelje.* Na svijet izdao DJ. DANIČIĆ. Belgrád 1864. — Rövidítése: *Nik.*

Ez a nyelvemlék a XV. század elejéről való (lásd a kiadás bevezetésében a XI. l.-t), valamikor a szerbiai Szt.-Miklósról nevezett kolostor tulajdona volt. Ma Belgrádban őrzik.

5. *Apostolus e codice monasterii Šišatovac . . .* edidit FR. MIKLOSICH. Vindobonæ 1853. — Rövidítése: *Šiš.* — XIV. századi nyelvemlék. Ezzel párhuzamosan használtam «*Hvalov rukopis*» (Starine III.) cz. apostolust (rövidítése: *Hval.*)

6. A szerb szerkesztésű nyelvemlékek közül másokat nem használtam fel. E helyett segítségül hívtam a DANIČIĆ-féle «*Rječnik iz knjiz. star. srpskih*» című szerb nyelvtörténeti szótárt (I—III. köt., Belgrád 1863—64).

e) Horvát szerkesztésű nyelvemlékek.

Tanulmányomban a legfontosabb szerep a horvát nyelvemlékek szókincsének jut. Azért részletesebben kell szólanom a horvát-dalmát-tengerparti nyelvemlékekről és szláv nyelvű istentiszteletről.

A horvát-dalmát-tengerpart *csa*-nyelvű horvát lakossága mindig róm. katolikus volt. De épp ezen a területen tudjuk kimutatni, hogy a pannóniai, CYRILL és METHOD-féle irodalom hatása alatt (Arch. XV. 348.) igen korán kifejlődött a szláv nyelvű istentisztelet s meggyökerezett a glagolita írás. Magában a glagolita írásban is megtalálta a tudomány az átmeneti fokokat. Először a horvát-dalmát tengerpartra a gömbölyű, CYRILL-féle glagolita került. Ez később a horvát szögletes glagolita írássá fejlődött. A gömbölyű és a szögletes glagolita írás közt az átmenetet megtalálta a tudomány a *Bécsi levelekben*, s néhány köfeliraton, a melyeket a horvát szigeteken találtak. A szláv nyelvű istentiszteletre is elég biztos nyom van. Így 924-ben a spalatói zsinat ellenzi a METHOD-féle szláv istentiszteletet (JAGIĆ, Zur Entst. I. 16, 43.); 1059—60-ban, ugyancsak Spalatóban tartott zsinat megtiltja a szláv liturgikus nyelv használatát (JAGIĆ, Zur Entst. I. 56.). A szláv nyelvű liturgiát azonban nem tudták a zsinati határozatok a horvát-dalmát tengerpartról kiszorítani. Sok küzdés után IV. INCZE pápa 1248-ban a zenggi püspöknek, 1252-ben pedig a vegliai püspökhöz czímezve a castelmuschioi benczések kérésére megengedi, hogy «ezentúl is bántatlanul glagolita könyvekből végezhetik az istentiszteletet». «Ezek a körülmények — a mint ASBÓTH igen helyesen megjegyzi — kétségtelenné teszik, hogy a szláv istentisztelet vagy még CYRILL életében terjedt el a horvátokhoz, vagy nemsokára az ő, illetve bátyja halála után került oda» (M. Könyvszemle, új foly. IV. 122.). — E horvát-dalmát területeken róm. kath. szláv nyelvű isteni tisztelet volt a X. század elejétől; ma pedig a zenggi, vegliai és a dalmát püspökségekben községről-községre van megállapítva, hol kell szláv, hol pedig latin nyelven végezni a szent misét. A mit azonban már itt is kiemelek, e terület akkor is, most is két-, illetve háromnyelvű volt: olasz, régi dalmata (vegliai) és *csa*-nyelvű horvát. A nyelvemlékek közül a következőket használtam:

1. JAGIĆ V.: Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Frag-

mente. Wien 1890. Rövidítése: *WBl.* (= Wiener Blätter). Facsimilés kiadás.

E nyelvemlék egyike a legbecsesebbeknek a glagolita írás szempontjából a szláv palaeographiában. A nyelvemlék glagolita betűi átmenetet alkotnak a CYRILL-féle gömbölyű és a későbbi horvát szögletes glagolita betűk közt. A latin ritus szerinti nyelvemlék a XII. századból való, s a *Kíjevi levelekkel*, valamint az óbolg. nyelvemlékek pannonismusaival való szókinszbeli egyezései miatt rendkívül becses a hazánk területén (Pannónia, Morávia) lévő X. századi keresztény terminológiára.

2. RAČKI FR.: Staro hrvatski glagolski nadpis u crkvi sv. Lucije kod *Baške* na Krku, közölve *Starine* VII. 130—163. és GEITLER L.: Die albanesischen und slavischen Schriften. Wien 1883. Die grosse Inschrift von *Baška*. XI. század végéről való felirat. Rövidítése: *Baškai felir.*

3. *Grškovičev* odlomak glagolskog apostola, priobćio V. JAGIĆ. Kiadva más kéziratok párhuzamos szövegével *Starine* XXVI. köt. Rövidítése: *Gršk.*

A nyelvemlék a XII. vagy a XIII. század elejéről való, s horvát esetleg szerb szerkesztésű. JAGIĆ szerint Bosznia déli részén, vagy a régi Halom (Hum) földjén, Zeta folyómentén vagy Dioklea vidékén írhatták. E területeken kellett lenni glagolita irodalomnak; ezt nézetem szerint fényesen igazolja a bosnyák cyrill-betűs oklevelek $\nu = \dot{\epsilon} = 1000$ számértéke. A glagolita írásban ugyanis $\alpha \dot{\epsilon} = 1000$, a cyrill-betűsben azonban 90 (v. ö. ŠAF., Über den Urspr. 8.). A cyrill-betűs oklevelek $\dot{\epsilon} = 1000$ -ja tehát kölcsönvétel a glagolita írásból.

4. *Regule* sv. Benedikta od A. PAVIĆA. *Starine* VII. 57—129. Latinból fordított XIV. századi glagolita nyelvemlék naptárral. — Rövidítése: *Reg. sv. Ben.*

PAVIĆ párhuzamosan közli a latin szöveget is (1780-ban Bécsben megjelent «Regula emblematica sancti Benedicti» című könyvből). E nyelvemlék azért becses, mert a benzések a horvát-dalmát tengerparton állandóan szláv nyelven végezték az istentiszteletet. Ha ehhez már most hozzávesszük, hogy a mi első szerzeteseink is mind benzések voltak, s hogy benzések voltak a csehországiak is (v. ö. JAG., Zur Entst. I. 55, 56.), e nyelvemlék rendkívüli fontosságát keresztény terminológiánk szempontjából lehetetlen át nem látnunk.

5. BERČIĆ J.: Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu

svetih Ćirila i Metuda. U Zagrebu 1870. Rövidítése: *Berč.*: *Dvie*. E nyelvemlék a XIV. század második feléből való.

6. ČRNČIĆ I.: Rimsko-slovenska služba sv. Kurilu i Metodu. Kiadva: *Starine* XIV: 210—220. Rövé.: *Črnčić: Rimsko*.

A nyelvemlékben levő bejegyzések közül magyar szempontból érdekes az 1387. év alatti: «1387. v to vreme beše smutna v Ugrskom kraljevstvu velika po Karli kralo, koga ubiše Ugre.» — Az emlék XIV. századi horvát tengerparti nyelvemlék.

7. BERČIĆ Ivan: Ulomei svetoga pisma obojega uvjeta staroslovenskim jezikom. Prága 1864. — Rövidítése: *Berč.*: *Ulomei*.

E könyvben BERČIĆ különféle korú horvát glagolita nyelvemlékekből összeállította a teljes bibliát, s ez összeállítást öt füzetben a fenti címmel közölte. Van e szerzőnek még egy ilyen szemelvényes munkája («Čitanka staroslovenskoga jezika Praga 1864»), a mely iskolai célra való volt, ujjabb időben a ŠURMIN-BOSANAC-féle «Čitanka» szorította ki (Zagreb 1896).

8. Statuta lingua croatica conscripta. Hrvatski pisani zakoni . . . uredili Dr. FR. RAČKI, Dr. V. JAGIĆ i Dr. J. ČRNČIĆ. U Zagrebu 1890. (Monumenta historica juridica slavorum meridionalium, pars I, volum. IV.). — Rövidítése: *Mon*.

9. Hrvatski spomenici. Acta croatica ab anno 1100—1499 . . . za tisak priredio Dj. ŠURMIN. U Zagrebu 1898. (Monumenta historica-juridica slav. merid., volumen VI.). — Rövidítése: *Šurm*. — Ez oklevélbeli adatokat főleg a személynevek szempontjából használtam fel.

10. A M. N. Muzeum könyvtárában őrzött legrégebb zenggi nyomtatványt, az 1894-ből származó horvát glagolita missalét (ismertette ÁSBÓTH, M. Könyvszemle, új foly. IV.) szintén felhasználtam itt-ott; ellenben nem használhattam az 1368 Novak-féle kézirati missalét (Novak Nagy Lajos királyunk lovagja volt), se az 1463-diki vrbeniki missalét és az 1483-diki editio princepsset. — Rövidítése: *Zeng. miss*. Itt említem meg, hogy a kézirati *novi*-i XV. száz. missalé-t és XVI. száz. breviáriumot szintén használtam.

11. A latin betűs horvát-dalmát fordítások közül felhasználtam a *Zárai* (XIV. század), spalatói *Bernát*-féle (XV. száz.) és a *RAŃIN*-féle (raguzai fordítás a XVI. századból) lectionariumokat, kiadva REŠETAR Milántól, illetve MARETIĆ T.-től (Opera acad. scient. et art. slav. mer., V, XIII.).

Végül megemlítem, hogy felhasználtam a *Rad* népnyelvi közléseit, használtam a különféle szótárakat, figyelembe vettem *Nemanić*: Čakavisch-kroatische Studien-jeit (röv. *Nem.* I. vagy II., I. = Sitzugsb. 104 II. = Sitz. 108 köt.). Forrásaimat e tekintetben munkám végén közlöm, s a rövidítések megértésére oda utasítom az olvasót.

C) Egyéb régi szláv nyelvemlékek.

1. *Frisinské* památky, jich vznik a vyznam v slovanském písemnictví. Podává dr. Václav VONDRÁK. V Praze 1896. Rövidítése: *Fris. pam.*

E mai alakjában XI. századi, latin betűkkel írt nyelvemlék kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a CYRILL és METHOD-féle nyelv, mint népi beszélt nyelv, sem pannóniai, sem moráviai eredetű nem lehet. — A *Freisingeni nyelvemlék* (Freising bajor várostól, a müncheni püspökség egykori székhelyétől; a nyelvemlék ma Münchenben van) három darabból áll; az egyik egy formula confessionis, a másik egy homília, a mely megegyezést mutat orosz kéziratokban megőrzött s szent KELEMENNEK tulajdonított homiliával; a harmadik darab egy ima, a mely az ófelnémet szt. EMMERAM-féle imának a fordítása (Arch. XVI. 118.). Mivel ez az ima előfordul az *Euchol. sin.* óbolg. nyelvemlékben is, az összefüggés a két nyelv közt így is meg van. E három nyelvemlék a latin ritushoz tartozó nyelvemlékek közül való s csak annyi összefüggésben áll a CYRILL és METHOD-féle óbolgár nyelvvel, hogy egy olyan ember volt a fordító, a ki annyira-mennyire jártas volt az óbolgár egyházi szláv nyelvben, még pedig annak fiatalabb szerkesztési alakjában. Úgy látszik, hogy a pannóniai szlávok részére a salzburgi egyházmegyei papság közt volt olyan iskola, a mely CYRILL és METHOD működését ellensúlyozandó, e nép nyelvére fordított egyes liturgikus szövegeket. A három nyelvemlék nyelve azonban nem egységes. Az óbolg. *κ* helyén háromszor *un-t* (*vuerun* kétszer; *sunt*) kétszer meg *on-t* (*mogoncka*, *poronfo*) találunk, a többi esetben meg hol *u*, hol *o* helyettesíti az óbolg. *κ*-t. Az *α* helyén meg egyszer *en* áll: *vuenfich*. E példák során kiemelem, hogy a nasalis főleg *es* előtt maradt meg. VONDRÁK az ilyen eltérésekből azt következteti, hogy ez emlékek a szlovénekhez a horvát glagolita íráson keresztül jutottak. Már most csak az a kérdés, hol készülhetett a nyelvemlék első fordítása s hol a jelenlegi alakja. A második számú nyelvemlékről VONDRÁK kimutatja, hogy német ember másolta; *b-t*, *ch-t* írt a szláv *p*, *k* helyett, *u-t* az *o*, *o-t* az *a* helyén. S ez Pannóniára, KOCEL tartományára nagyon ráillik, a hol, a mint azt

a *Conversio Bag. et Car.* tanúsítja, sok volt a salzburgi egyházmegyei pap és német mesterember. A nyelvemlék eredeti fordítása és jelenlegi alakja VONDRÁK (Arch. XVI. 132.) és JAGIĆ (Arch. XX. 8.) szerint pannóniai származású. OBLAK ezzel szemben azt bizonyította, hogy Karinthia e nyelvemlékek hazája s a Gail folyó völgyére mutatott, a hol a Freisingeni emlékek nyelvéhez hasonló nyelvjárást beszélnek (Arch. XVI. 163.). Mi e nyelvemléket szintén pannóniainak tartjuk. Ide utalja a többi közt a *zpitnih* szó is, a mely összevetendő az óbolg. nyelvemlékek *spyty* pannonismusával. Ide utalja a szlov. *č* helyén levő *k* írás is. A Freisingeni nyelvemlékekben ugyanis az óbolg. *št*, szlovén *č* helyén *k* betűt találunk írva (az eseteket l. Arch. XVII. 52); ebből JAGIĆ azt következtette, hogy a X. században a pannóniai szlovénnek egy nyelvjárásában az óbolg. *št* megfelelője *č*-nek hangzott. Nekem az a meggyőződésem, hogy ilyen szlovén nyelvjárás sohasem volt. Jól tudom, hogy a mai hazai szlovénben a *k* bizonyos hangtani helyzetben *č*-nek hangzik (adataim Péterhegyről (Vasmegeye) a következők: *pisčer*: *pisker* helyett, *čüpila*: *küpila*, *cirčev*: *cirkev*, *bičev*: *bükk*, *mrčevca*: *murokrépa*, *rečev*, többes *reki*: *retok*, ugyanitt *oggen* = *ogen*, stb. v. ö. *angyal* szó tárgyalásánál), de az óbolg. *št* itt a X. században is *č* volt. Ezt bizonyítja a Freisingeni töredékek *poronjo*: *parancsol*, *vuenjich* (olv. *venčih* «több») adata is. Az óbolg. *št* helyén levő, vagy más eredetű *č*, *č*-nek *k* betűvel való írását latin helyesírási hatásnak tartom a horvát (v. ö. SURM., Hrv. sp. 231, 232.) és a szerb-bosnyák oklevelekben (v. ö. XII., XIII., XIV. századi adatok MIKL., Mon. Serb. és DAN., Rječ. *чоркѣ* alatt a *чоркѣ*, *чоркѣ*, *чоркѣ* alakokat = Freis. tör. *choku*). E bosnyák-horvát-szlovén *k* ép olyan latin helyesírási alak, mint mikor a görög átírásban *κς*-t találunk a lat. *ce* helyén (v. ö. GRÖBER I. 362. és részletesen az *angyal* szó alatt). Én tehát az óbolg. *št* helyén levő *k* írásban újabb bizonyítékát látom annak, a mit az *un* és *on*, *u* és *o* írásból VONDRÁK következtetett, hogy a Freisingeni nyelvemlékek a délszláv, szerinte horvát, szerintem szerb-horvát nyelvemlékekkel vannak összefüggésben. — A Freisingeni nyelvemlékek nyelvét *č*-szlovénnek nevezem.

2. Cseh biblia 1469-ből. — A M. N. Múzeum könyvtára egy VENCZEL iskolamestertől másolt cseh Újtestamentomot őriz. Mivel a fordítás régibb a cseh *kralici* bibliánál, kutatásomban felhasználtam.

A kézirat 259 lapján ez áll: «Dokonana gest řecz Noweho zakona leta Bozieho Tisyce(h)o | ctyři steho ssedesateho dewa teho. a to u Wigily Swate | po Jakuba Appostola Bozie | ho skrze ruce Waclawa niek | dy u Swateho Woytiecha | Přebywagicieho za mistra | Skolnieho. — Rövidítése: *Václ.*

Más cseh nyelvtörténeti adatot a GEBAUER-féle «*Historia mluvnice jazyka českého (Prága)*» műből vettem; a GEBAUER-féle cseh nyelvtörténeti szótárt, a mely most jelenik meg, itt-ott felhasználhattam.

D) Újabbkori bibliafordítások és egyéb források.

Különösen az egyházi szláv kifejezések történeti fejlődése helyes megállapításához szükségem volt az egyes szláv népek újabbkori bibliafordításaira is. Nem használtam fel e tekintetben se valamennyit, egyeseket pedig, a milyen a lauz. szorb FRANCZEL-féle fordítás (1670—1728) eleve is kizárhattam kutatásaimból. Azok a biblia-fordítások, a melyeket használtam, a következők:

1. *Orosz.* α) 1759-ben Kijevben megjelent *Erzsébet-biblia*. Rövidítése: *Erzs.*; β) Az angol biblia-társaságnál megjelent (Bécs 1878.) orosz népnyelvi újtestamentom. Rövid.: *Orosz nép.*; γ) Kis-orosz újtestamentom, ford. P. A. KULIS és dr. S. PULJUF. Bécs 1900. Rövid.: *Kul.* — Más orosz forrásaik közül kiemelem az 1581-ben megjelent *Osztrogi bibliát*, rövid. *Osztrog.*, DALJ szótárát és a kis-orosz ŽELEHOWSKI-felét.

2. *Bolgár.* α) *Novyj zavěť . . .* ot P. P. RYLCA. Smyrna 1840. Rövid.: *Ryl.* — β) Az angol biblia-társaság 1897 Bécsben megjelent Újtestamentoma. Rövid.: *Nov. zav.* — Más bolgár forrásaim a DUVERNOIS-féle szótár mellett a LAVROV-féle középbolgár szójegyzék (az *Obzor*-ban), rövid.: *Lavr.* és a bolgár oktatásügyi min. *Sbornik*-jának népnyelvi adatai. Rövid.: *Sbornik.* — Egyéb bolgár forrásaim művem végén lelhetők.

3. *Szerb-horvát.* α) *Novyj zavěť . . . po prevodu Ath. STOJKOVIČA.* Lipcse 1834. Rövidítése: *Stojk.* — β) *Sveto pismo . . . préveo stari zavjet Gj. DANIČIĆ, novi zavjet V. Št. KARADŽIĆ.* U Biogradu 1871. Rövid.: *Vuk-Dan.* Ugyane fordítás latin betűkkel is megjelent. — γ) TRUBER-DALMATIN: *Der erst halb Theil des newn Testaments, . . . zum ersten mal in die Crobatische Sprach verdolmetscht und mit Glagolischen Buchstaben getruckt.* Leipzig 1562. — Rövidítése: *Trub.* — E bibliafordítás a horvát protestáns mozgalmaknak köszöni eredetét s a *csa*-nyelvű horvát terület emléke. Itt említem meg, hogy használtam a szerzőknek Tübingában 1562-ben megjelent «*Edni kratki razumni nauči, naj-potrebniji i prudnei artikuli*» című művét is, idézem *Trub.*: *Art.* alatt. — δ) *Veteris testamenti prophetarum interpretatio istro-croatica sæculi XVI. . . . edidit JAGIĆ V., Vindobonæ 1897.* — E latin betűs protestáns horvát bibliafordítást Schlägli találta, ugyanott a hol a magyar Schlägli szójegyzéket. A nép nyelv-

vén irott emlék, s azért igen becses a mi tárgyalásunknál. Rövidítése: *Isztr. horv.* — A különféle horvát szótárakat, népnyelvi közléseket, a melyeket használtam, művem végén találja felsorolva az olvasó.

4. *Szlovén.* A szlovének egy része protestáns, másik nagyobb része róm. katolikus. A hazai szlovének kisebb része ág. ev. vallású. A katolikus hazai szlovéneket Szombathely látja el könyvekkel. α) Az ág. ev. hazai szlovének nyelvére KÜZMICS ISTVÁN fordította le az újtestamentomot (Nouvi zákon . . . po Števan KŰZMICSŰ Surdanskóm v Halli saxonskoj 1771, röv. *KŰzm.*), a zsolnárokat pedig TERPLÁN SÁNDOR (röv. *Terpl.*) — Az ág. ev. hazai szlovének legrégebb könyve egy «Györszki katekizmus Halle 1715.» (fordította magyarból TEMLIN FERENCZ) és vanecsai SZEVEŰ MIHÁLY 1747 Halléban megjelent «Réd zelicsánsztva» című könyve. E két könyvet nem láthattam; korra utánuk következik a Halléban 1754-ben megjelent KŰZMICS-FÉLE «Vöre krsztsánszke krátki návuk», melynek értekezésében *Náv.* a rövidítése. — A hazai szlovén nyelv emlékeinek adatai nincsenek meg a WOLF-PLETERSNIK-FÉLE szlovén szótárban, azért kétszeres figyelmet kellett fordítanom ez emlékek adataira. — Más hazai szlovén források közül kiemelem az 1900-ban megjelent «Luther Mártona zsítek . . . po Luthár Pavli.» Röv.: *Lut.* — β) Az osztrák szlovének biblia-fordításai közül nagy hasznát vettem a DALMATIN-FÉLE (Wittemberg 1584) krajnai szlovén protestáns fordításnak; az e műhöz csatolt Register szintén jó szolgálatomra volt. Rövidítése: DALM. és REGISTER. — γ) A katolikus szlovének újtestamentumára használtam az angol biblia-társaság 1885-ben megjelent fordítását. Röv.: *Osztr. szlov.*

Más szlovén forrásaim voltak MEGISER, HABDELICH és WOLF-PLETERSNIK szótárai, továbbá a lajbachi Slov. mat. *Letopisai.* Rövidítés: *Let.*

5. *Cseh-tót.* α) Biblj české. — Ez a Kralici bibliának 1601. évi kiadása. Röv.: *Kral.* — β) A hazai tótság a cseh bibliát használja. Tekintetbe vettem azonban a PALKOVICS GYÖRGY-FÉLE fordítást is, a melynek 1896-diki kiadását használtam. Rövidítése: *Palk.*

Más cseh-tót forrásaimat művem végén találja az olvasó.

6. *Lengyel.* Nowy zákon polský . . . w Brzegu 1725. Rövidítése: *Lengyel.* — A lengyel nyelvemlékek közül felhasználtam a sárospataki bibliát is. E kiadás címe: MAŁECKI ANT.: Biblia Królówéj Zofii żony Jagiellý z kodex Szarospatackiego. We Lwowe 1871. — E nyelvemlékek a XV. századból való s az ótestamentom néhány könyvét foglalja magában. A tárgyalásnál főleg a Bécsi és a Jordánszky-kódexszel való összehasonlításnál vettem hasznát. Rövidítése: *Lengy. sárosp.*

Más lengyel forrásaim a LINDE-FÉLE meg a KARŁOWICZ-FÉLE szótárak voltak.

Az újtestamentom szövegének helyes megértésére gyakran folyamodtam a latin-görög szöveghez is (Basileæ, 1544); ha idézem a latinnak *Vulg.*, a görögnek *gör.* a rövidítése.

Végül megjegyzem, hogy fõlsorolásommal csupán forrásaimról s nem a szláv bibliafordításokról akartam számot adni.

III.

A következõ sorok tárgyalásánál engem is az a gondolat és meggyõzõdés vezet, hogy az a nyelv, a melyre CYRILL és METHOD a IX. században Magyarországra jövelele elõtt egyes szentirási részeket s néhány liturgikus darabot fordított, *élõ nyelvjárás volt* (ŠAFARIK, Über den Urspr. 26. 1.). Ezt a nyelvjárást a IX. században valahol Maczedóniában, illetve a Szalonoki és Konstantinápoly közti területen beszélte a nép (JAGIĆ). Ebben a nyelvjárásban erõs volt a görög hatás; minden, a mi itt kultúra lehetett, görög vagy görög eredetû volt. A nép vezetõi okvetlenül kétnyelvûek voltak s e tekintetben nem sokban különbözhetett e terület a mai állapottól. Ma is pl. a Szalonokitól nem messze fekvõ Kerecki bolgár lakosságú faluban görög az iskola tanítója (vö. VUKČEVIĆ, Rad CXLV. 106.). Nagyon természetes, hogy a IX. századra még inkább illik az, hogy a ki a byzanci birodalomban valami lenni akart, csakis a görög nyelv és kultúra által lehetett azzá, a mivé lenni akart. Azzal, hogy CYRILL és METHOD e bolgár nyelvjárást irodalmi nyelvvé emelte, a dialektus osztozott az irodalmi nyelvek fejlõdése sorsában. Csak az volt a baj, hogy e dialektus nem a saját területén fejlõdött irodalmi nyelvvé. Ott, a hol megalakulása után kifejlett, más, nem bolgár nyelvjárást beszélõ szlávok lakott. Kultúra tekintetében is az a terület, a hol e nyelv irodalmivá fejlõdött, nem a görög, hanem a latin, illetve olasz és ófelnémet kultúra hatása alatt állott. E fejlõdési fokon áthaladva hang- és alaktana e nyelvnek megmaradt ugyan bolgárnak, szókészletében azonban gazdagodott az itten beszélt szlovén-horvát nyelvbõl (vö az óbolg. nyelvemlékek germán eredetû keresztény terminologikus kifejezéseit). Azt a jelenséget, hogy az óbolg. nyelvemlékek szókészletének speciális szavairól többször lehetett kimutatni, hogy az illetõ szó nem bolgár volt, hanem szlovén-horvát, esetleg cseh-tõ, csakis úgy magyarázhatjuk helyesen, ha ez irodalmi nyelvet

fejlődési fokozataiban figyeljük meg. E fejlődésnek négy fokozata van. Az első, midőn a két testvér Konstantinápolyban görögből bolgárra fordít. Ebből a szakaszból nincsen nyelvemlékünk. A fejlődésnek második szakasza, midőn e kész fordításokat hazánkba hozzák s itt latinból és németből fordított részekkel megszerzik. Ennek a korszaknak sincs egykorú nyelvemléke. Mindazonáltal a ma óbolgár néven ismert emlékek ennek a kornak őrizték meg a nyelvét, még pedig X—XI. századi másolatokban. E nyelvemlékek szókészletéből, szövegéből kell a szláv nyelvtudománynak kihüvelykeznie, milyen lehetett az első fordítás szókészlete s mennyivel gazdagodott hazánkban. A szláv nyelvtudománynak, a mint azt első sorban JAGIC hangsúlyozta, elsőrendű feladata, hogy az óbolgár nyelv szókészletében a fokozatos történeti fejlődést kimutassa. A harmadik fejlődési fokozat, mikor CYRILL és METHOD tanítványai kivonulnak hazánkából s működésüket átteszik Bulgáriába és Macedóniába. Bulgáriában úgy látszik, a nyelvemlékek szövege újabb szerkesztésen megy át, a mint az orosz nyelvterületen másolt *Savina kniga* és a *Cod. Suprasliensis* szentírási idézeteiből kitetszik (VONDRÁK, OBLAK). E szerkesztés azonban nem oly nagy, hogy a hazánkban nem bolgár szavakkal meggazdagodott keresztény terminológia valami nagy változáson menne át. Itt Bulgáriában ki-fejlődik a cyrill-betűs írás, s ezzel az írással vonul be az egyházi szláv nyelv az oroszokhoz. S ezzel az óbolgár nyelv elérte fejlődése negyedik szakaszát. Egyházi szláv nyelv néven folytatja életét az oroszoknál, bolgároknál, szerbeknél és az Adria-tengerparti róm. katolikus horvátoknál egész napjainkig. A horvátoknál az egyházi szláv nyelv több-kevesebb megszakítással 924 óta van használatban, mégpedig az eredeti glagolita írással, a mi azt bizonyítja, hogy ide közvetlen CYRILL és METHOD halála után került e nyelv. A fejlődésnek e negyedik fokozatában az egyes nyelvemlékekben fellépnek a helyi háttérű: orosz, középbolgár, szerb, horvát hang- és alaktani, valamint szókészletbeli sajátosságok. Innen kezdve beszélünk az egyházi szláv nyelv orosz, középbolgár, szerb, horvát szerkesztéséről. Eddig se állíhattuk, ha a ma meglevő óbolgár nyelvemlékekben egy-egy szót vizsgáltunk, hogy az mindig bolgár nyelvjárási szó is, ezentúl azonban még óvatosabbnak kell lennünk. Ha egy-egy szó csakis horvát szerkesztésű glagolita emlékekben fordul elő, nem állítható, hogy úgy volt a szó a CYRILL és METHOD-

féle nyelvben is, mert egy-egy ilyen szó legtöbbször helyi hátterű, jelen esetben horvát szó. Kiállítaná, hogy a horvát glagolita emlékek *križь* = (kereszt), *kaležь* (kehely) szava CYRILL és METHOD nyelvének is sajátja volt. S a mint áll ez a *križь*-ről, *kaležь*-ről, áll egyéb, egy-egy szerkesztéshez tartozó speczifikus szavakról is. Az óbolgár és az egyházi szláv nyelv történeti fejlődésben való megfigyelése azonban azt a tanulságot is rejti magában, hogy a szláv nyelvek elterjedése hazánkban s a vele határos részekben a IX—X. században, a mi az elhelyezkedést illeti, nem sokban különbözött a mai állapottól.

A magyar nyelv szláv elemeinek tárgyalása is csupán a feljebb vázolt történeti fokozatnak szemmeltartása mellett lehet helyes; igaz képet ez átvételekről csakis ebben a történeti fejlődésben való fejtegetésből kaphatunk.

Fejtegetésemet két főrésze osztom. Az egyik nyelvünk közkeletű s kétségtelenül szláv eredetű szavaival foglalkozik. E rész célja bizonyítani, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavai hosszas történeti folyamat során kerültek nyelvünkbe. S mert hosszas történeti fejlődésnek az eredménye szókincsünk e szláv eredetű része, benne több réteget különböztethetünk meg. E rétegek közt kétségtelen, hogy van bolgár is, s e bolgár eredetű szavak a CYRILL és METHOD nyelvéhez hasonló bolgár nyelvjárásból valók (А́СБО́ТН). De vannak más rétegek is. A milyen kétségtelen a bolgár, épp oly kétségtelen régi réteg a hazai szlovén-horvát is. A magyar nyelv szláv elemei hű tükre annak a történeti érintkezésnek, a melyben a különféle szláv népekkel történelmünk folyamán állottunk és ma is állunk. A hatás azonban kölcsönös. Számptalan régi szavunk van nekünk is nem csupán a bolgár nyelvemlékekben és nyelvjárásokban (v. ö. az 1350 tájáról való közép-bolgár szerkesztésű *Trojanska priča*-t, a hol *úr* = magnas, dominus, *rusag* = ország, v. ö. Starine III. 153.), hanem még inkább a horvát s főleg a hazai szlovénben (v. ö. pl. szlov. *vadlŭvati*: vallani, *vadlŭvanye*: vallás, hit, tót *vodlŭvat* és *volŭvat*). A tudomány feladata a mi szláv szavainknál éppen az, hogy gondosan elkülönítse e különféle rétegeket s kimutassa, hogy milyen e tekintetben szókincsünk történeti fejlődése. Ez első részben tehát e rétegek meglétének a bizonyítása a célom.

Fejtegetésem második része behatóan foglalkozik nyelvünk

keresztény terminológiájával. Ennek a résznek a végén fejtem ki az egész tárgyalásból levonható tanulságokat. A keresztény terminologikus kifejezések azért alkalmasak e fejtegetésre, mert az óbolgár nyelvemlékek is egyházi nyelvemlékek. Megkapjuk e szakaszban arra is a feleletet, kik térítették bennünket a keresztény hitre.

E második részhez azonban már itt is néhány kísérő és felvilágosító szót kell előre bocsátanunk.

Mindnyájunk előtt ismeretes VOLF GYÖRGYNEK az az általánosan elfogadott magyarázata, hogy a latin betűs írást, az olvasást, s ezzel együtt a keresztény hitet a velenczés olaszoktól tanultuk. VOLF Velence és vidékén, a mint ezt *Első keresztény térítőink* című művében többször hangsúlyozza, érti «Dalmáciát, Fiumét, Isztriát, Triesztet, a hajdani Friaul déli részét, a lagunák szigeteit, Velenczét és a velencei szárazföldet egész az Adige folyóig.» Ez volna az a terület, a hol kereszténységre térésünk előtt is a velencei nyelvjárást beszélték; innen kaptuk volna első térítő papjainkat is. Ez látszólag végleg eldöntött kérdés; VOLF legalább annak tekintette, s ÁSBÓTH cseh elméletéről írva ezt mondja: «talán sikerült nemcsak ezt az első kísérletet lerontanom, hanem minden jövődöbéli hasonló próbálgatásoknak is elejét vennem (Kiktől tanult stb. 33. l.)»

VOLFNak ezen alapján véve helyes fejtegetése tudvalevőleg azon elmélet ellen volt írva, melyet ÁSBÓTH OSZKÁR a *Szlávság a magyar keresztény terminológiában* című tanulmányában fejtett ki, s a hol azt bizonyította, hogy a cseheknek «kiváló részük volt a magyarok térítésében.» A VOLF-féle elméletet azonban nyelvészeti szempontból senki bírálat alá nem vette. Nem kérdezte senki, hogy pl. Dalmáciában vagy az Isztriához tartozó Veglia szigeten vagy Arbén, Isztriában csakugyan velenczés volt-e a honfoglalás idején az olasz nyelv, vagy pedig ott más nem velenczés s nem is olasz nyelvjárást divott. Magáról Isztriáról, Friaulról nem is beszélek, mert hisz az előbbiben IVE kutatásai Rovigno s a többi helység ladin nyelvéről úgy is meggyőzhették volna a kutatót, hogy a népi beszéd ott ma is csak részben velenczés. VOLF nagyon sokat adott az *š, ž* kiejtésre, sok mozzanatot mellőzött, s a mellett elfeledte, hogy e kiejtés van az összes glagolita tengerparti horvát oklevelekben, a mint a *Šurmin-féle Hrvatski spomenici*-ből kitűnik. Van azonban bolgár nyelvemlék is, a hol ez *š, ž* kiejtés meg van. Az 1350-tájáról

való *Trojanska priča* nyelvemlékben Acileš (Achilles), Ajaks, (Aiax), Brižeida (Briseis), Benuš (Venus), Dardanus (Dardanus), Ežeona (Hesione), Kalkaš (Calchas), Pariž (Paris), Polikšena (Polyxena) stb. alakok vannak. Igaz, hogy e nyelvemlék eredete homályos, az is igaz, hogy e kiejtés sohasem volt bolgárföldi az idegen nevekben, de tényleg meg van, s e ténynyel is számolni kell (v. ö. Starine III, JIREČEK, Gesch. 381. részletesebben lásd a források közt). Figyelmetlenül kívül hagyta VOLF, hogy a latin-betűs horvát *ča*-nyelvi emlékekben milyen a helyesírás. De más kérdések is felelet nélkül maradtak. Így érdemes lett volna átvizsgálni a legrégibb, velencei nyelvjárásban írt okleveleket, vizsgálni helyesírásukat, kutatni, hogy a velencei helyesírással írt latin-betűs horvát nyelvemlékek hogyan vannak írva. Hiszen velencezsen a Halotti Beszéd *scerelmeſ* szava nem olvasható *sz*-el, hanem csak *s*-sel; az *sc* a velencezsen író dalmát horvátoknál a XIV—XV. században is *š* (v. ö. Zadarski i Račinin lekcionar: *bisce* = biše, *pridosce* = pridoše, *uidifsci* = vidivši, stb.); mindaz a mit VOLF az *sc*-ről mond, nem magyarázza meg a tényeket. Maguk a legrégebbi velencez olasz oklevelek helyesírásukban nem egyeznek a magyar helyesírással (v. ö. *sc* = *š*, *gn* = *ny*, *x* = *ž* stb.). Maga az olasz eredetű keresztény terminológia sem részesült kellő figyelemben. VOLF kevés kétségtelen olasz eredetű s magyar népies keresztény terminológikus szónak tudta bebizonyítani velencez olasz eredetét. Soknak meg sem próbálta írni az átkerülése útja-módját. A nyelvészeti bizonyítás rávezette volna arra, hogy az olyan szavak, mint *kámzsa*, *ereklye*, *dézsma* épenséggel nem lehetnek velencezések, s egyáltalában nem lehetnek olasz eredetűek.

A magyar nyelv keresztény terminológiája azonban csak akkor ad fölvilágosítást kereszténységre térésünkről, ha nem egyes belőle kiszakított szavakat vagy szócsoportokat tárgyalunk. Összefoglalóan kell tárgyalnunk az összes idetartozó kifejezéseket. Ilyen összefoglaló tárgyalásból az derül ki, hogy e terminológiának nagyobb s népiesebb része szláv szavakból áll; elismeri ezt VOLF is, mondván: «Egyházi kifejezéseink legnagyobb része ugyan világosan szlávból került (Kiktől tanult 586., 86. l.)», de a mit e sorok után ír, vizsgálatlanul odavetett megjegyzés. Erről a szláv részről ÁSBÓTH OSZKÁRnak az a nézete a mi legrégibb szláv szavainkról hogy CYRILL és METHOD nyelvéhez hasonló bolgár nyelvjárásból

való. A lényegre nézve VOLF és ÁSBÓTH közt itt nincs nagy különbség. VOLF azt tartotta, hogy a magyar nyelv szláv keresztény kifejezései a Magyarországon beszélt CYRILL és METHOD-féle ószlovén (szerintem: óbolgár) nyelvből valók. Ez volt tudvalevőleg MIKLOSICHNAK is az álláspontja. ÁSBÓTH felfogása lényegében ugyanaz, csakhogy szerinte az átvétel a Duna-Tisza közén s Tiszántúl történt a CYRILL és METHOD-féle nyelvhez hasonló bolgár nyelvjárásból. Lényegében, mint említettem, e két nézet közt nincs nagy különbség. Mindkét esetben a magyar nyelv keresztény terminológiájának szláv része a *görögkeleti egyház szláv terminológiájából* való. A CYRILL és METHOD-féle nyelvemlékek a görögkeleti egyház emlékei, a bolgárok pedig, jóllehet 870 táján a római szentszék kísérletet tett arra, hogy magához édesítse őket (v. ö. JAGIĆ, Zurkuts. I. 25), mindég görögkeletiek voltak. Az a csekély számú bolgárság, a mely a XIV. század óta római katolikus, keresztény terminológiájában is más, mint a CYRILL és METHOD-féle nyelv alapján álló bolgárság (v. ö. pl. a hazai róm. kath. bolgárság nyelvével, a hol *križ* = kereszt). A ki tehát a magyar nyelv keresztény terminológiájának szláv részét a CYRILL és METHOD-féle nyelvből vagy ehhez hasonlóból származtatja, annak okvetlen azt kell vallania, hogy a magyarság előbb görög-keleti vallású volt. Ez a nézet pedig általánosságban helytelen. Alább látni fogjuk, hogy a magyar nyelv azon keresztény kifejezései, a melyeknek ismerete magában hordja a nép kereszténységét is, szláv részében csakis a *róm. katolikus szlávtság keresztény terminológiájával egyezik*, ellenben a görög-keleti egyház kifejezéseitől merőben különbözik. Mindaz a kifejezés, a mi a hitélet bensőségével függ össze, róm. katolikus szlávtságtól való (v. ö. *pokol, parázna, malaszt, pilis, eretnek, alamizsna, apát, apácza, husvét, pünkösöd, kehely* stb.). A róm. kath. szlávtság közül is azonban a magy. szláv eredetű keresztény terminológia csakis a szlovén-horváttal egyezik, míg pl. a cseh-lengyeltől merőben különbözik. A keresztény hitélet bensőségéhez tartozó kifejezések közt egyetlen egy sincs, a mely a görög-keleti egyház kifejezései közül való; s ha mégis találkoznak olyan szavak, mint *oltár*, akkor nem szabad felednünk, hogy ez olyan kifejezés, a mely mind a róm. katolikus, mind pedig a görög szertartású szlávtság tulajdona, s így a kérdés eldöntésénél nem vehető számba. Azon kifejezések közt, a melyek nem a hitélettel függnek össze, hanem

általános keresztény jelvények, mint pl. a *kereszt*, tényleg a görög szertartású egyház kifejezéseiből való. A mint azonban a magy. *mecset*, *dervis*, *hodsa* stb. finn *risti* (kereszt) szavakból nem következik, hogy valaha mohamedánok lettünk volna s a finnek görög keletiek (v. ö. VOLF, Első ker. tér. 21. l.), épp úgy az egy *kereszt* szóból nem következik kereszténységünk, főleg ha annak minden egyéb kifejezés ellentmond. De e tanítás szépen igazolja történelmi érintkezésünket; mi a keresztény bolgárokkal érintkezünk honfoglalásunk előtt; a Vita Methodii-ban szó van arról, hogy szent METHODOT egy aldunai magyar ur (v. ö. Vita Meth. cap. XVI.) rendkívül nyájasan fogadta s távozásakor kérte, hogy emlékezzék róla imáiban. Csoda-e tehát, hogy ilyen a hitelettel össze nem függő szó görög szertartású egyház kebeléből való. A magyar keresztény terminológiája szláv részében is tehát rétegek vannak, a hitelettel össze nem függő külsőségek, a milyen a *kereszt* tényleg bolgár eredetű, a keresztény hitelettel összefüggő, a keresztény magyarság népi kifejezései azonban római katolikus dél-szláv terminológikus kifejezések. A részletes bizonyítás során, a mellékelt rajzokon látni fogjuk, hogy csakis az itt kifejtett nézet áll pozitív vizsgálati alapon, minden egyéb állítás elméleti s hijával van a históriai ismeret alaposságának.

Közkeletű magyar szavak, a melyek nem lehetnek bolgár eredetűek.

Ebben a fejezetben néhány közkeletű s régi szavunkat akarom bemutatni, a melyek egyszerűen azért nem lehetnek bolgárok, mert a bolgár nyelvben soha sem voltak meg. Hogy a bolgárból ilyen rendszeresen kivesztek volna a IX. század óta, arra gondolni sem lehet, mert hisz egy-egy szó ugyan eltűnik a nyelvből, de a szavak ilyen tömege s éppen azok tűnjenek el, a melyek a magyarban meg vannak, az teljes lehetetlenség.

Ablak.

A magy. szó régiségét bizonyítja, hogy megvan az Ehr. k.-ben (NySz.) és a MargL.-ban (vasablak). Az *ablakra* megfelelő szó az

óbolgár nyelvemlékekben nem kerül elő. Sem az evangéliumi, sem pedig a többi óbolgár textusban nincsen szó *ablak*ról. A különféle szerkesztésű egyházi szláv szövegekben azonban előkerül az *ablak*-egyházi szláv neve is.

1. Apost. esel. XX. 9: Jord. k.: yl vala azért egy yffyw az felső *ablak*ban; Kár.: az *ablak*ban = Vulg.: Sedens autem quidam adolescens . . . in *fenestra* | gör.: καθήμενος δέ τις νεανίας . . . ἐπὶ τῆς θυρίδος = szerb szerk. Apost. Šiš.: сѢДЕ ЖЕ ИСТЕРЪ ЮНОША . . . ПРИ ОКЪНЬЦИ; HVAL kézírata: ОКАНЬЦУ, orosz szerkesztésű apostolusokban: ПРИ ОКОНЦИ, esetleg: КЪ ОКНѢ vagy: ОУДВѢРЦѢ (v. ö. АМФИЛОХИЈ, II: 1: 505.). A bolgár szerkesztésű Ochridai ap.-ban a hely meg van, de éppen a «fenestra, θυρίς» fordítatlan maradt s hiányzik.

2. II. Kor. XI. 33.: Kár.: Egy *ablakon* át kosárban bocsáttattam le a kőfalon = Vulg.: per *fenestram* in sporta demissus sum per murum | gör.: διὰ θυρίδος ἐν σαργάνῃ ἐχαλάσθην διὰ τοῦ τεύχους = szerb szerk. Apos. Šiš.: ОКЪНЬЦЕМЪ ВЪ КОШАНЬНИЦИ ПО СѢКЪНѢ СВѢШЕНЪ ВЪХЪ; HVAL kézírata: ОКАНЬЦЕМЪ; az orosz szerkesztésű emlékekben ОКОНЦЕМЪ-et találunk (АМФИЛОХИЈ, I: 1: 713.).

||Ez adatokból az derül ki, hogy a CYRILL és METHOD-féle óbolgár nyelv alapján fejlődött szerb-bolgár-orosz egyházi nyelvben az *ablak*-nak ОКЪНЬЦЕ = *okъnъce*, esetleg ОКНО = *okno* a neve. Az újabb bibliafordításokban az *okъnъce* és *okno* így oszlik meg:

α) ОКЪНЬЦЕ: Osztrogi biblia: pri *okonci* (Ap. XX. 9.), horvát glagolita emlékek: *okancemъ* (BERČ.: Ulomei, II. Kor. XI. 33, ŠURM., Hrv. spom. 55: *oknice*), mai kisorosz: *vikoncem* (II. Kor. XI. 33.) | β) *okno*: cseh (Kral., Václ.), lengyel, tót (PALKOVIČ), népnyelvi orosz, szerb (СТОЈКОВИЋ), osztrák szlovén, krajnai szlovén (DALMATIN), kis-orosz népi (Ap. XX. 9.), hazai szlovén (KŪZMIČS: Ap. XX. 9.).

Ez adatokból a nyelvemlékek alapján CYRILL és METHOD nyelvére nézve csak az következhetik, hogy benne az *ablak*-nak ОКНО vagy ОКЪНЬЦЕ volt a neve (MIKL., Lex. pal.).

Az *ablak*-nak a bibliafordításokban még két neve kerül elő:

α) *prozor*, *prozorec*: szerb-horvát (VUK-DANIČIĆ), bolgár (népi és a RYLEC-féle); β) *ponistra* (a horvát népnyelvre fordított TRUBER-féle fordítás, Ap. XX. 9.), *funjestra*, *ponistra* (dalmát-horvát nyelvű, latin betűs RANIN és BERNÁT-féle fordításokban, II. Kor. XI. 33.; Genes. VI. 16., VIII. 6., Ének. II. 9.).

Figyelmen kívül hagyom egyelőre a mai élőszláv nyelveket,

kiemelem azonban azt a tényt, hogy nincs az óbolgár nyelv alapján fejlődött orosz-bolgár-szerb-horvát nyelvemlék, a hol az *ablak*-nak *oblókъ* volna a neve. MIKLOSICH Lex. pal.-ban sincs meg a szó, vitatni tehát e szó meglétélet az óbolgár nyelvben tisztán elméleteken alapuló játék, a melynek semmi pozitív alapja nincs.

Van azonban két bibliafordításunk, a hol a magyar szentírásbeli *ablak*-nak tényleg *oblok* a megfelelő szláv egyértékese. Az egyik a hazai szlovén fordítás. KÜZMICS Nuovi zakon-jában ezt olvassuk (II. Kor. XI. 33.): szkousz *obloka* vu kosari szam püszcesen doli po zídi = Kár.: «egy *ablakon* át kosárban bocsáttattam le a kőfalon.» A másik a XVI. századi latin-betűs protestáns szellemű isztriai horvát fordítás (ed. JAGIĆ), a hol a következő adatokat olvassuk:

1. Dániel VI. 10: Bécsi-k.: az *ablakoc* meg nituan = isztriai horv. népnyelvi fordítás: *otvoreni oblóki*.

2. Jochel II. 9: Bécsi-k.: *ablakokon* bemenneć monnal or = isztr. horv.: (oni hote . . .) kako tat *oblokom* vnutar listi.

3. Sofon. II. 14: Bécsi-k.: Eneklőnoc zaua az *ablakon* = isztr. horv.: hote na *oblókih* peti.

4. Jerem. IX. 21: Kár.: az mi *ablakunkra* = isztr. horv.: *oblokom*.

5. Ezékiel XL. 16: Kár. szoros *ablakai* valānac az kamorák-nac = isztr. horv.: bihu vsi *oblóciću* u komorah.

6. Ezsai. LX. 8: Kár.: mint galambok *ablakok*-hoz = isztr. horv.: kako golubić k svojim *oblokom*.

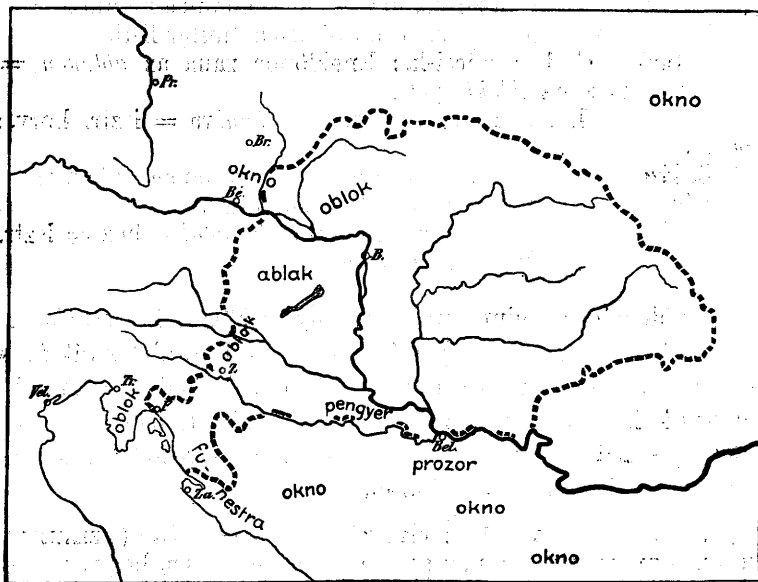
Ez idézetekkel eljutottunk olyan nyelvekhez, a hol az *ablak*-ot tényleg *oblok*-nak hívják; ilyen két nyelv az isztriai horvát és a magyarországi szlovén. Ezek után két dolgot kell tisztáznunk; kutatnunk kell, milyen a szláv *oblok* földrajzi elterjedése ma és a multban, s másodsor, mikép nevezik ma és nevezték a multban a különféle szláv népek az *ablak*-ot.

α) *Oblok*: horv.: ča-nyelvterület: *oblók*, — *òka* (VERANTIUS, MICALIA, STULLI, VOLTIGGI), a saját megfigyelésem az, hogy az egész Vinodolon le Zaráig, Raguzáig *puněstra* a népies kifejezés, RAD LXV. 158, 160, 163, 165, CXXIV. 113, 122; *kaj*-terület: *oblók* (BJELOST., JAMB., HADB.) | hazai szlovén: *oblok*, — *òka* (PLETERŠNIK, RAD 43.) | keleti és középtót: *oblok* (RANK, ZATURECKÝ: Slov. prísloví, szótár) | kisor.: *oblok* (ZELEHOWSKI; a magy. kisor. *óblačok* [LAM. Sborn. 230] a-ja miatt magyar eredetű).

A többi szláv nyelvben az *ablak*-ra a következő kifejezések járatosak: β) *okno*: lengy., cseh, nyug. tót és morva-cseh (BARTOŠ,

Dial. mor.), or., szerb, osztr. szlov., bolgár (*okno*: Sbornik XIII. 258.). El lehet mondani, hogy nincsen szláv nyelv, a hol az *okno*: ablak elő ne kerülne, s ez az *ablak* közszláv neve (v. ö. SCHRADER: Reallex., fenster) | γ) Egyéb kifejezések: szerb *prozor*, horv. *ponistra*, szlavón. horv. *pengyer* (BJELOST., RELKOVICH Gram.), dél-orszorsz. kisor. *obolonka* (PISKUNOV 77), éjszaki tót: *oblonka*.

Ha mi már most az *oblok* geográfiai elterjedését nézzük (lásd a térképet), akkor sem lehet a szó más, mint horv., szlovén vagy pedig tót eredetű. Bolgár eredetű semmi esetre sem lehet, mert az *ablak*-ot csak néhány szláv nép nevezte az *oblъ* «rotundus» szó *oblokъ* származékával (v. ö. MIKL., EtymWb.). Mivel tehát ma és a multban a szláv *oblok* a szerb-bolgár-orszozban sohasem volt meg, következik, hogy a magy. *ablak* csakis olyan nyelvből való, a hol a szó ma is, a multban is járatos volt.

Asztal.

Közkeletű szó az *asztal* is, s a szláv *stolъ*-ból való eredetében kételkedni nem lehet. Már a tájékoztató megjegyzések során megemlékeztem e szóról (NyK. XXXII. 54.), az alábbi sorokban pedig

azt igyekszem kifejteni, hogy ez a szó se lehet sem ó-, sem közép-, sem pedig újbolgár eredetű a mi nyelvünkben egyszerűen azért, mert a bolgár nyelv történetének egyetlen egy szakaszában sem fordul elő a *stolъ* «tisch» szó; a mai bolgárság sem hívja az «asztal»-t *stol*-nak, hanem egészen más szóval él e fogalomra.

Az óbolg. evangélium-, zsoldár- és egyéb fordításokban gyakran van szó «mensa»-ról. A helyek ezek:

1. Máté XV. 27: Münch.-k.: *kic esnek o vrocnac aztalokrol* = Vulg.: *quae cadunt de mensa dominorum suorum* | gör.: . . . τῶν πιπόντων ἀπὸ τῆς τραπέζας τῶν κυρίων αὐτῶν = Mar.: ΠΑΔΑ-ΚΗΝΤΗΧ' C'K ΤΡΑΠΕΖ'Υ ΓΕCΠΟΔΗΝ CΚΟΝΗΧ'K, Sav. kn.: C'K ΤΡΑΠΕΖ'Υ, Zogr.: O'TK ΤΡΕΠΕΖ'Υ. — Assem.-ban nincs meg a hely.

2. Máté XXI. 12: Münch.-k.: A' penz váltocnac . . . *ažtalocat* = Vulg.: *mensas numulariorum* | gör.: τὰς τραπέζας τῶν κολλυβιστῶν = Mar.: Δ'ΚCΚΥ ΤΡ'Κ'Κ'ΝΗΚ'K, Zogr. (későbbi, közép-bolg. részben): Δ'ΚCΚΥ ΤΡ'Κ'Κ'ΝΗΚ'K. Assem.- és Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

3. Márk VII. 28: Münch.-k.: *eznec a'derebecből germekec-nec ažtaloc alat* = Vulg.: *comedunt sub mensa de micis filiorum* | gör.: ὑποκάτω τῆς τραπέζης ἐσθίει ἀπὸ τῶν ψυχίων τῶν παιδίων = Mar.: ΠΟΔ'Κ ΤΡΑΠΕΖΟ'Κ'Κ' Δ'ΔΑ'Υ'Κ O'TK ΚΡΟΥΝΗ'Υ'Κ Δ'Κ'ΤΕC'Κ'K, Zogr.: ΠΟΔ'Κ ΤΡΕΠΕΖΟ'Κ'K. Assem.-ban és Sav. kn.-ban hiányzik a hely.

4. Márk XI. 15: Münch.-k.: a' penz váltocnac *ažtalocat* = Vulg.: *mensas argentariorum* | gör.: τὰς τραπέζας τῶν κολλυβιστῶν = Mar.: Δ'ΚCΚΥ ΤΡ'Κ'Κ'ΝΗΚ'K, Zogr.: Δ'ΚCΚΥ ΤΡ'Κ'Κ'ΝΗΚ'K. — Assem.-ban és Sav. kn.-ban hiányzik.

5. Luk. XVI. 21: Münch.-k.: a' kazdagnac *ažtalarol* = Vulg.: *de mensa divitis* | gör.: ἀπὸ τῆς τραπέζης τοῦ πλουσίου = Assem.: C'K ΤΡΑΠΕΖ'Υ bogataago, Mar.: O'TK ΤΡΑΠΕΖ'Υ, Zogr.: O'TK ΤΡΕΠΕΖ'Υ. Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

6. Luk. XIX. 23: Münch.-k.: az *ažtalra* = Vulg.: *ad mensam* | a gör. szövegben ἐπὶ τραπεζῶν áll, a szláv fordításokban *pě-něžnikomъ* (Assem., Mar., Zogr.) E helyen a legtöbb szláv fordításban «pénzváltóról, uzsorás»-ról van szó, s így feltehető, hogy a fordítás alapjául szolgáló görög eredetiben is κολλυβιστος, κερματιστής = numularius állhatott.

7. Luk. XXII. 21: Münch.-k.: az *ažtalon* = Vulg.: *in mensa* | gör.: ἐπὶ τῆς τραπέζης = Mar.: ΗΑ ΤΡΑΠΕΖ'K, Zogr.: ΗΑ ΤΡΕΠΕΖ'K. Assem.-ban és Sav. kn.-ban nincs meg e hely.

8. Luk. XXII. 30: A Münch.-k.-ben a lat. *super mensam*-nak megfelelő fordítás nem található, a Jord.-k.-ben azonban ez áll: *ygatoc en ažtalonon* en orzagomba = Vulg.: *bibatis super mensam meam in regno* | gör.: πίνετε ἐπὶ τῆς τραπέζης μου = Mar.:

ΠΗΓΕΤΕ ΝΑ ΤΡΑΠΕΖῚ ΜΟΕΝ, Zogr.: ΝΑ ΤΡΑΠΕΖῚ ΜΟΕΙ. = Assem.-ban és Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

9. Ján. II. 15: Münch.-k.: a' penzualtoenac . . . *asztalocat* = Vulg.: nummaliorum . . . *mensas* | gör.: τῶν κολλυβιστῶν . . . τὰς τράπεζας = Assem.: prodajaštímъ . . . *dъska*, Mar., Zogr.: ДѢС-КЫ. Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

10. Zsolt. XXII. 5: Döbr.-k.: *asztalt* zerzettelt en elömbbe = lat. parasti in conspectu meo *mensam* | gör.: ἠτοίμασας ἐνώπιόν μου τράπεζαν = Psalt. sin.: ОУГОТОВАЛЪ ЕСИ ПРѢДО МНОЮ ТРАПЕЗЪ.

11. Zsolt. LXXXVIII. 23: Apoc.-k.: ὁ *asztalok* = lat.: *mensa eorum* | gör.: ἡ τράπεζα αὐτῶν = Psalt. sin.: ΤΡΑΠΕΖΑ.

12. Zsolt. LXXXVII. 19: Apoc.-k.: *asztalt* = lat.: *mensam* | gör.: τράπεζαν = Psalt. sin.: ΤΡΑΠΕΖЪ.

13. Zsolt. LXXXVII. 20: Apoc.-k.: *asztalt* = lat. *mensam* | gör.: τράπεζαν = Psalt. sin.: ΤΡΑΠΕΖЪ.

14. Zsolt. CXXXVII. 3: Apoc.-k.: te *asztalodnak* körnöllő = lat.: in circuitu *mensae tuae* | gör.: κύκλῳ τῆς τραπέζης σου = Psalt. sin.: ОКОРКЪТЬ ТРАПЕЗЪМЪ ТВОЕЮ.

Ez idézetekből az derül ki, hogy a magy. *asztal* = 1. tisch, mensa, óbolg. *trapeza*, *trepeza*, *трепежа*; 2. pénzváltó-asztal, rechenbank, abacus, óbolg. *dъska* (régibb *dъska*). Ezt az állítást megerősítik azok az óbolgár nyelvemlékek is, a melyekből párhuzamos magyar szövegeink nincsenek. Az előfordulások ezek:

1. Glag. Cloz.: *trapéza*, *trapeza* (a helyeket lásd a VONDRÁK kiadásához mellékelt szótárban), 2. Euch. sin.: *trapeza*: 19, 31 (2-szer), 41, 84, 123, 144, 184. l., 3. Cod. Supr.: *trepeza*: 28, 91, 92, 136, 153, 195, 213, 265, 294, 302, 307, 312, 314, 315, 376, 377, 429. l.

A legrégebb szerkesztésű óbolg. nyelvemlékekben *stolъ* nem kerül elő, a fiatalabbak közül is csakis a Cod. Supr.-ben van *stolъ*-ról szó, de ez 'thronus' jelentésű (v. ö. 139, 173. l.) s a régibb *prѣstolъ* 'thronus'-t helyettesíti (Sitzungsber. CXXXII. 46.). Плен jelentésű *stolъ* van a szerb és orosz szerkesztésű nyelvemlékekben (v. ö. Nyk. XXXII. 55.) és az ószlovén Freising. töredékekben (v. ö. VONDRÁK, Frisin. pam. 49, 76. l.).

A magy. nyelv a maga *asztal* szavát csak olyan nyelvből vehette, a hol a *stolъ* jelentése: «tisch, mensa; rechenbank, abacus» volt. A CYRILL és METHOD-féle óbolgárban a *stolъ*-nak ez a jelentése nem volt meg, mert különben nem fordítják a gör. τράπεζα-t egyszer *trapeza*-nak (= mensa), másszor *dъska*-nak (= aba-

cus). Az újabb szerkesztésekben előforduló *stolъ* «thronus» jelentésű, ez a jelentése azonban a magyar *asztal*-nak sohasem volt meg. Nem marad más hátra, mint kutatni a multban és jelenben, hol jelentett s jelent a szláv *stolъ* annyit, mint a m. *asztal*.

Ha mi a fenti 14 pontban elősorolt ,asztal'-előfordulásokat a különféle szláv nyelvi újtestamentom- és zoltár-fordításokban végig kísérik, a következőket fogjuk találni:

a) Az orosz szerkesztésű nyelvmélekben a magy. *asztal* = 1. tisch, mensa = *trapeza* (Ostr., Ostrog., Erzsébet-biblia); 2. pénzváltó-asztal: *дѣска*: Ján. II. 15. (Ostr., Ostrog., Erzsébet-bibl.: *dsky*), *trapeza*: Máté XXI. 12, Márk XI. 15 (Ostrog., Erzsébet-bibl., Ostromirban hiányzik). A különféle szerkesztésű apostolusokban szintén *trapeza* az *asztal* neve. Van azonban egy 1525-diki apostolus, a hol az *asztal*-nak kivétel nélkül *stolъ* a neve (v. ö. Ap. csel. VI. 2, XVI. 34, Róm. XI. 90, I. Kor. X. 21, Zsid. IX. 2, a helyeket lásd AMFILOCHIJ, I. 1, 160, 425, II. 1, 204, 442, II. 2, 638, III. 2, 146.). Ez előfordulás bizonyítja, hogy az oroszban csak egyházi kifejezés a *trapeza*, népnyelvi azonban a *stolъ*. S erre bizonyíték az orosz földön másolt Cod. Supr. is, ha ugyan a 92. lapon előforduló *stolъ* adat ,asztal'-nak, és nem ,szék'-nek fordítandó (Микл. Lex. pal.-ban ez adat hiányzik, Vostokov-nál «mensa»-val fordítja helytelenül, mert szerinte *stolъ* = mensa = *préstolъ*). Az orosz egyházi nyelv-ben *trapeza* = mensa, *stolъ* = thronus, sedes (v. ö. Cod. Supr., Vita Meth. cap. VIII, XII, XIII.). A nép nyelvében azonban *stolъ* a m. ,asztal'; ezt bizonyítja az orosz népnyelvi újtestamentom fordítás, a hol 13 eset közül 9-szer *stolъ* = magy. *asztal*, s csak 4-szer *trapeza*; a népnyelvi kisorosz fordításban pedig 13 eset közül csak egyszer fordul elő *trapeza*, (Róm. XI. 9.), különben mindég *stil* (gen. *stolá*).

b) A szerb szerkesztésű nyelvmélekben a m. *asztal* = 1. tisch = *trapeza* (DANIČIĆ, Rječ., Hom. Mih., Mir., Nik., Grč. és Šiš. ap.), 2. pénzváltó-asztal = *дѣска* (Mir., *daska* Nik.: Máté XXI. 12, Márk XI. 15, Ján. II. 15.); *trpeza* (Stojk., VUK: Máté: XXI. 12, Márk XI. 15.). A szerb nyelvmélekben itt is *stolъ* = thronus (v. ö. DANIČIĆ, Rječ.). — Az újabb szerb fordításokban azonban előkerül a *stolъ* a magy. *asztal*-nak megfelelően mindkét jelentésben, v. ö. tisch = *stol* (DANIČIĆ, zoltár CXXVII. 3.), pénzváltó-asztal = *stol* (Ján. II. 15: VUK, Stojković). Ez előfordulás bizonyíték arra, hogy a *trapeza*, *trpeza* mellett a szerbben meg van a *stol* is ,asztal' jelentésben.

c) A horvát nyelvmélek közt három alosztályt kell megkülönböztetnünk: a) A róm. kath. glagolita írású bibliafordításokban a m. *asztal* = 1. tisch = *trpeza*, 2. pénzváltó-asztal =

daska (v. ö. BERČIĆ, Ulomci, Máté XXI. 12, Ján. II. 15). A népnyelvén írt s északi horvát *ča*-nyelvvű, glagolita írású Benczés-regulákban (XVI. száz.) azonban a *mensa* kivétel nélkül *stolb* [v. ö. Reg. sv. Ben. Starine VII. 100, 105 (3-szor), 122]; β) A latin-betűs horvát (dalmáciai) népi biblia-fordítások közül a Zárai és a Bernardin-féle lectionariumok kivétel nélkül *stol*-nak fordítják az *asztal*-t mindkét jelentésben, míg a RANIN-féle lectionariumban *trpeza* = tisch (Máté XV. 27, Luk. XXII. 21, 30.), *stol* = pénzváltó-asztal (Máté XXI. 12, Ján. II. 15.); — γ) A protestáns, északi *ča*-nyelven írt emlékek közül TRUBER 11 eset közül 8-szor ír *stol*-t s csak 3-szor *trpeza*-t (mindkét jelentésben); az isztriai horvát népnyelvi fordításban meg (XVI. száz.) 3-szor van *trpeza* (Ezs. XX. 5, Ezek. XXIII. 41, XLIII. 16) és 9-szer *stol* (Ezs. XXVIII. 8, LXV. 11, Ezek. XXXIX. 20, XL. 39, 40, 41, 42, 43, XLI. 22, Dan. XI. 27, Malach. I. 7, 12.).

Ebből az a tanulság, hogy a mint ma, úgy a múltban is, a horvát nyelvterületen vagy *trpeza*, vagy *stol* volt az *asztal* neve a népnél. A geográfiai elterjedésre majd később térek rá.

d) A szlovén biblia-fordítások közül a krajnai nyelven írt DALMATIN-féle (XVI. száz.) kizárólag *misa*, *mysa*-t ír a m. *asztal*-nak mindkét jelentésében. *Miza*-t találunk a mai osztrák szlovén fordításban. Abban a gondos 'register'-ben, melyet DALMATIN fordítása végehez csatolt, azt olvassuk, hogy a mi Krajnában *misa*, az a bebjákoknál, a Dráva és a Száva közti kajkavac szlovéneknél *stóll*; MEGISER szerint is, a mi Stájerországban *misa* (disch alatt), az a horvátban *stol*. Stíriában és Krajnában a *stol*-nak 'szék' a jelentése (v. ö. Sitzungs. CXIII. 389, ŠTREKELJ, MEGISER). A hazai szlovénben azonban az *asztal*-nak a magyar szó mindkét jelentésében kizárólag *szto* (<+ *stol*) a megfelelője, ezt tanúsítja KÜZMICS: Nouvi zákon-ja és TERPLÁN S. zsoltár-fordítása.

e) A cseh és lengyel emlékekben a magy. *asztal*-nak állandóan *stül*, *stoł* (v. ö. Václ., Kral., lengy., Sárosp. biblia: *stool*) a megfelelője, ugyan így van ez a PALKOVIČ-féle tót fordításban, csakhogy itt a pénzváltó-asztal egyszer *stol* (Máté XXI. 12.), kétszer pedig *stolík* (Márk XI. 15, Ján. II. 15.).

A mai szláv nyelvekben az *asztal*-nak következő nevei vannak :

a) *stolb*: orosz, kisorosz (*stil*), lengy., (*stoł*), cseh *stül*, t. *stol*, magyarorsz. szlovén (*szto* < *sztol*-ból, e jelentésben csakis magyarországi szlovén, v. ö. PLETERŠNIK), kaj-szlovén (ma horv.): *stol* (v. ö. HADB., BJELOSTIJ., JAMBR. *stol*: werkbank HEFELE, Opan č. 77.), északi horv. *ča*: *stol* (v. ö. VOLT., VER., NEMAN.: *stól*, *stolá* I. 375; e mellett előkerül itt a *trpeza* is), szerb: *sto*.

β) *miza* (lat. *mensa*-ból) az egész szlovénségben (v. ö. PLETERSNIK, MEGISER, DOBROV. Slav., Hanka-féle 119), itt a *stoll* (MEGISER: banck), *stow* (Sitzungsb. CXIII. 389, PLETERSNIK) «széket» jelent.

γ) *trpeza*: déli horv. dalmát-nyelvben (v. ö. MICALIA, BJELOST, STULLI, Raguzában *trpeza* RAD LXV. 168, Trpań-ban Raguzá mellett: RAD CIII. 80.).

δ) *astal*: szerbben magyar eredetű, VUK és MIKL. (Slav. Elem.); ugyanígy a szerbiai bolgár nyelvű Pirot-ban Sbornik VII. 230: actál. Ez *astal* megvan a szerbiai oláhban is (v. ö. WEIGAND, Die rum. Dialekte der kl. Wal., Serbiens und Bulgariens 82. lp.).

Az eddig tárgyalt nyelvek közt nem volt szó a bolgárról. Azt ugyan értettük, hogy Macedóniában CYRILL és METHOD görög szóval nevezték az *asztal*-t épp úgy, mint latin, illetve északi olaszszal a szlovénség egy része (*misa*). Nekünk azonban azt kell kimutatnunk, hogy sem ma, sem a múltban semmiféle bolgár nyelvjárásban az *asztal*-t nem hívták *stol*-nak.

A középbolg. szerkesztésű evangélium — (Dobromir, Trn., Srečk., Poliv.) és apostolus-fordításokban (v. ö. Ochridai, Ap. csel. XVI. 34.) csakis *trapeza* fordul elő. Ugyanezt találjuk egyéb emlékekben is (v. ö. JAGIĆ, Zlatoust, 55). LAVROV szótárában sincs egyetlenegy *stolъ* 'tisch' középbolgár nyelvű adat. Az újabb bibliafordítások azonban tanulságos vallomást tesznek; meg tanuljuk belőlük, hogy az *asztal*-nak *trapeza*, *тръпеца* a neve, míg ellenben a *stol* állandóan széket jelent. Ime az idézetek:

1. Márk XI. 15: Münch.-k: *ažtalocat* es zekeket = RYLEC-féle ford.: *trapézyte* i *stolovete*. Népi bolg.: *тръпеzy-té* i *stolove-té*. (Óbolg.-ban *sědalište* = szék).

2. Máté XXI. 12: Münch.-k.: *ažtalocat* es zekeket = RYLEC: *trapézyte* i *stolovete*. Népi bolg.: *тръпеzy-té* i *sědališča-ta*.

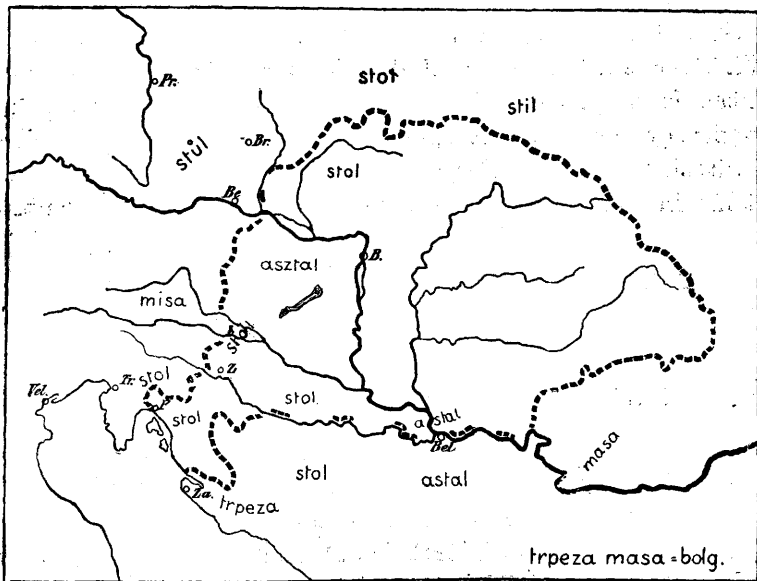
Hogy itt a bolg. *stol* szék-et és nem *asztal*-t jelent, arra összevetendő, hogy a mai bolgárban is a *stol* = 'szék, sella' jelentésű (v. ö. DUVERNOIS, CANKOFF). RYLEC-nél a *stol* 'gyertyatartó, candelabrum' jelentésű is (v. ö. Márk IV. 21, Luk. VIII. 16, XI. 33: *na stólatъ* = Münch.-k.: *a' džerta tartora*). A hazai bolgárban az *asztal* szintén *trapeza* (v. ö. UZUN, Manakii kathekizmus, 22. l.).

Ezek után kimondhatom azt, hogy a bolgár nyelvtörténetben (a Troj. priča adatait itt figyelmen kívül kell hagynunk, Star. III. 160, 164, 174.) az *asztal*-nak *trapeza*, *тръпеца* a neve, a bolg. *stol*

meg ,szék, gyertyatartó' jelentésű. A népnyelvi közlések meg arról is értesítenek, hogy a bolg. *stol* a kocsi tengelyének a vánkosa (v. ö. DUVERNOIS és Sborn. VII. 229.). A hazánkon kívüli bolgár nép nyelvében az *asztal*-nak ma *masa* a neve, a mi török eredetű szó (DUVERNOIS), ugyancsak *masa* az oláhban is az ,asztal', a hol pedig meg kellene lenni a *stol* = *tisch*-nek, ha a bolgárban meglett volna (v. ö. WEIGAND, Jahresb. VIII. 316.).

Ha e hosszú fejtegetés után megrajzolom az *asztal* = szláv *stol* geográfiai térképét, az fog kiderülni, hogy az *asztal* lehet orosz, szerb-horv., hazai-szlóven-tót-cseh-lengyel eredetű, csak éppen bolgár nem, mert itt sohasem hívtak az *asztal*-t *stol*-nak, hanem *trapeza*-nak, *masa*-nak, míg a *stol* itt ,széket' jelentett.

Végül megjegyzem, hogy az *asztalnok* méltóságnév bolgár címek közt nem fordul elő, ellenben megvan a XIV. században az oroszban, a XII-ben a csehben. De ennek a fejtegetése ezúttal nem tartozik ide.

Derék.

Mindenek előtt egy nézettel kell leszámolnunk, a mely a szó szlávtságát érinti. MUNKÁCSI a tények teljes ismerete nélkül azt írja

(Árja és kauk. el. 210. l.), hogy a cs. *dřík*, *dřičný* (és nem *dřičny*), a t. *driek*, *dričny* (és nem *dryčny*) magyar eredetű szavak, míg a magyar szó az újperzsa *dār* stb. szavaknak felelne meg, a melyeknek jelentése: 'baumstamm, holz, balken' volna. E nézetnek rendkívül sok elemi tévedésen alapuló hibája van; a szerző szerint a «szláv szó csekély elterjedtsége» és «a magyar szó bő jelentésfejléménye» (?) támogatja a szláv szavak magyar eredetűségét. E «súlyos és nyomós» okok ellenében szinte restelve írom le a következő elemi tényeket: 1. A magy. szó legrégebb alakja kétségtelenül a *drék*, a mint az a Guary-k.: *drecaba* (v. ö. Nyszót.) adatából kiténik, hogy ebből *darék* és *derék* egyként lehet, felesleges bizonyítani; *derék* azonban a magyarban, a hol a *fazék*, *fazak*, *fazok*, *hajlék*, *hajlok*, *hajlak*, *marék*: *marok* alakok vannak, igen is válhatott *darak*, *darok*-ká. Ez alakok megmagyarázásáért tehát nem szükséges Perzsiáig elvándorolnunk, de még a tör. *direk*-hez (oszlop, átment a horv., szerb, bolg.-ba *direk* alakban, VUK, DUVERNOIS, RAD LXV. 161, horv. nagyszótár) sem kell folyamodnunk; 2. A szláv szó azonban nemcsak a cseh-tótban van meg, hanem megvan, a mint azt fejtegetéseim során látni fogjuk, a kisoroszbán, szlovénben és horvátban. A litván nyelv arra is megfelel, hogy az alapnyelvi szláv *drėk* nem lehet magyar eredetű. A litvánban ugyanis megvan a szó, s *draikas* az alakja (v. ö. NESSELMANN, LitWb.: *draikas*: langgestreckt, schlank von bäumen, *iszdrykėlis*: ein grosser, schlanker mensch). Tudnunk kell, hogy a litv. *ai* (*ė*)-nek szabályos megfelelője a szlávtságban az *ě*; óbolg. *sěbъ* (hurok, tőr) a litvánban *pá-saitis* (riemen), óbolg. *sněgъ* (hó) = litv. *snaiğıti* (havazni, *snėgas*: hó, óporosz *snaiğıs*). A litván *draikas* tehát azt bizonyítja, hogy a cseh *dřík*, t. *driek* ősrökonságon alapuló szláv szó, s nem átvétel (v. ö. GEBAUER, Hist. ml. I. 40.). Mellőzve egyéb okokat, e tények MUNKÁCSINAK az adatok nem ismerésén alapuló egész okoskodását halomra döntik, s nem is taglalom tovább, hogy a magy. *derék*-beli *k* nem lehet magyar képző stb., hanem áttérek arra a kérdésre, honnan, mely szláv nyelvből való e *derék* szavunk.

Az evangelisták szövegében háromszor van szó *derék*-ről:

1. Máté III. 4: Kár.: az ő *derekának* öve bőrből (volt), Münch.-k.: valuala kōdmen ruhat ō *forčoka* kōrnōl, Jord.-k.: vala kōdmenes zoroytoya hw *eha* kōrwl = Vulg.: habebat zonam pelli-
ceam circum lumbos suos | gör.: εἶχε . . . ζώνην δερματίνην περι

τὴν ὀσφῦν αὐτοῦ = Assem.: iměaše poěsť usniěnъ o črěslěhъ svoihъ, Sav. kn.: ο γρ̄κκατ̄κκ ερο. Zogr.-ban és Mar.-ban hiányzik a hely.

2. Márk: I. 6: Kár.: Vala öltözve bőrből való övvel *dereka körül*, Münch.-k.: ködmení ruha vala ὁ *forçoka* kōrñól, Jord.-k.: kōdmen nemew ówe h̄w *eehanak* kērwle = Vulg.: erat zona pelli- cea circa lumbos suos | gör.: ἦν . . . ἐνδεδυμένος ζώνην δερματίνην περὶ τὴν ὀσφῦν αὐτοῦ = Assem.: poěsť usniěnъ imъl̄i o črěslěhъ svoihъ, Mar., Zogr., és Sav. kn.: ο γρ̄κκατ̄κκ ερο.

3. Luk. XII. 35: Kár.: Legyen a ti *derekatok* felövezve, Münch.-k.: Legenec tū *farçoktoc* megzoreituan, Jord.-k.: Legyenek az thy *chotok* fel ewedzwen = Vulg.: Sint lumbi vestri præcincti | gör.: ἕσωσαν ὀμῶν αὐτῶν ὀσφύς περιζωσμέναι = Assem.: buda črěsla vaša přepoěsana, Mar., Zogr., Sav. kn.: γρ̄κκα καιηα.

E történeti világításban már most azt láttuk, hogy a mi KÁROLYINÁL *derék* (v. ö. még Efez. VI. 14, I. Pét. I. 13; Jób XXXVIII. 3, XL. 2, 11, Prov. XXXI. 17, Ezsai. XI. 5, XX. 2, XXI. 3, Dán. X. 5, Naum II. 1.), az a Müncheneri (és Bécsi, Dan. II. 32, X. 5, Naum II. 1.) kódexben *forçok*, *farçok*, a Jord.-k.-ben meg *éh* (v. ö. még ugyanitt Ap. csel. II, 30, Zsid. VII. 10, I. Pét. I. 13.). Ilyenkor a latinban *lumbi*, a gör.-ben ὀσφύς: ὀσφύς, az óbolgár emlékekben meg *črěsla* (plur. tantum) áll. A Jord.-k. azonban ismeri a *derék* szót is, III. Móz. I. 17-ben ez áll: «az *derekath* égbe zoroyttya», a latin eredetiben csak a szöveghez írt magyarázatok közt találtam ezt: «videlicet a relinquo *trunco* separabit eas».

Az óbolg. nyelvemlékekben tehát *črěsla* (v. ö. Euch. sin. 157, 172, 180. l.) a KÁROLYI-féle *derék* megfelelője; a latin *lumbi*-ra azonban az óbolg. nyelvemlékekben más kifejezés is előkerül.

1. Zsolt. XXXVII. 8: Kules.- és Keszth.-k.: *agyekym* (Döbr.-k.: másolatbeli hibából: *aiakim*) = lat. *lumbi mei* = Psalt. sin.: ΛΙΛΑΚΙΗΑ ΜΟΙΑ. (A görögben más fogalmazással; s ez is egyik bizonyíték, hogy a Psalt.-sin.-ban vannak latinból fordított részek is.)

A különféle egyházi szláv nyelvemlékekben a lat. *lumbi*-ra a következő kifejezéseket találjuk:

1. *črěsla* (or.-ban: v. ö. AMFILOCHIJ, I. 1, 83, II. 2, 93, 611, 614, SOBOL., Grig. Церк. 56; középbolgár: Grig. Par. 8; Ezsai. XI. 5; szerb: Frag. Mih. Ephes. VI. 14, Ap. Šiš.; horvát: BERČIĆ: Ulomei és Dvie 34, az egészre v. ö. MIKL. Lex. pal.); 2. *bedra* (v. ö. or.: AMFILOCHIJ, II. 2, 611, 614, cseh: Václav, Kral.; horvát: RAŠIN: IV. Kir. IV. 29.); 3. *ledvje* (horv. istriai fordítás); 4. *boki*

(horv. : Reg. sv. Ben. Star. VII. 73, RANININ, Zárai és BERNARDIN-féle lectionarium); 5. *stegna* (v. ö. középbolg. Par. Grig. 11. l. : Dan. II. 32.).

Semmiféle egyházi szláv nyelvemlékekben sem fordul elő a *drěkъ*, MIKLOSICH, SZREZNEVSKIJ, VOSTOKOV, DANIČIĆ ide vágó szótári művei sem tudnak semmit egy óbolgár vagy egyházi szláv nyelvemlékbeli *drěkъ*-ről. Mivel a *drěkъ* semmiféle szláv fordításban elő nem kerül, kénytelenek vagyunk mai elterjedését vizsgálni, s ebből megállapítani, milyen nyelvű átvétel a *derék*. A szláv *drěkъ*-nek következő elterjedése van :

1. Kisor. : *dričnij* : anständig, ordentlich, brav; *drik* : gewisser theil des hemdes (ŽELECHOWSZKI), hazai kisor. : *dričnij* : derék, termetes, markos, jeles, *drik* : derék, törzs (CSOPEY).

2. tót. : *driek* : derék, *driečnyj* : derék, derekas (JANCOVICS); BERNOLÁKNÁL : *drék* : derék, erősség, *drěčni* : termetes, szálas, testes, izmos (itt *ě* = *ie*).

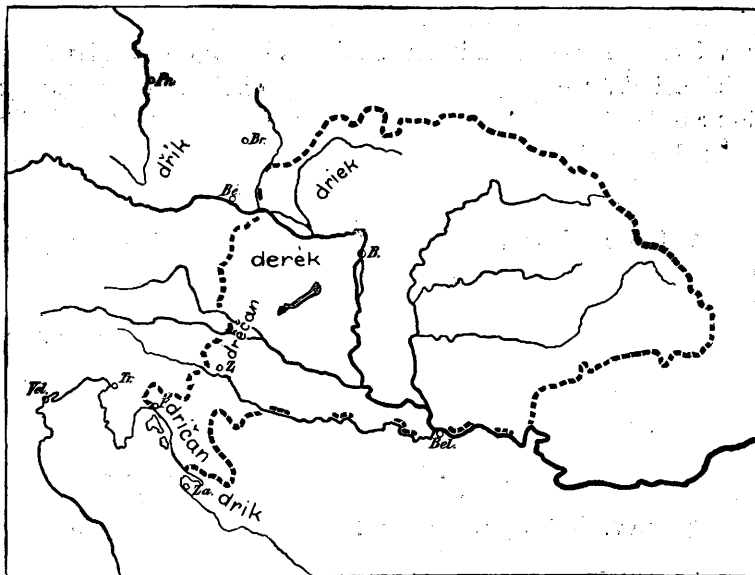
3. cseh *dřík*, *dříček* : stamm, rumpf, schnürbrust, *dříčnost* : stärke, dicke, wohlgestaltheit, *dříčnyj* : stämmig, wohlgestaltet, wacker, brav (RANK, JUNGSMANN), morv. cs. *drýčnyj* : hodný, hezký (BARTOŠ, Dial. mor. I : szótár, GEBAUER, Hist. ml. I. 40.).

4. szlov. *drěk*, *dreka* (gen.) : die corpulenz, *drěčan* : corpulent, robust, gedrunge (PLETERŠNIK, GEBAUER, Hist. ml. I. 41.).

5. horv. *drěčan*, *dričan* : testes, erős. jól megtermett (v. ö. horv. Akad. nagyszótára). A szó elterjedésére roppant fontos, hogy ma is, a multban is csakis a horv. *ča*- és *kaj*-nyelvjárásban volt és van meg. A horv. Akadémia nagyszótára külön veszi a *ča*-horvát *drik* és a *kaj*-horvát (recte szlovén) *drek* alakokat; mindkét helyen a két kocsi oldal létráinak *drik*, *drek* a neve (v. ö. STULLI : *drik* : pars currus scalæ instar), s ezt össze kell vetnünk a m. kocsi *derék* kifejezéssel (v. ö. egy kocsi *derék*-kal = horv. *kaj* : *drěk* : kola poňavama zastrta, da se pšeniča na nima nositi može, Akd. nagy szótár).

A kisor., cseh-tót, szlovén és horvát nyelven kívül nincsen szláv nyelv, a hol a *drěkъ* előkerülne. Hasztalan keresnök a szót az orosz (nagy és fehéror.), bolgár, szerb, lengyel nyelvtörténeti multjában vagy a mai nyelvjárásokban, nem találják meg. Állítani azt, hogy a szó a IX. század óta vészett ki a bolgárságból, az oroszból, szerbből, helytelen volna, mert a szó mai geográfiai elterjedése azt tanúsítja, hogy a mennyire pozitív alapra vizsgálódhatunk, a szó csak a szlávtság egy részében volt meg. Állítani tehát,

hogy a bolgárban volt a történelmi korban *drékъ* alak, elméleti játék, a melynek semmi pozitív alapja nincs. A hangtani bizonyítékok azt fogják mutatni, hogy a *derék* csakis szlovén, esetleg tót eredetű lehet a magyarban.

Dézsza.

A m. *dézsza* nyelvtörténeti adataink szerint nem régebb a XVI. századnál. CALEPINUS és MOLNÁR A. ,scaphium'-nak értelmezik. A régebb nyelvben a ,scaphium'-nak *szapu* volt a neve (v. ö. Schlägli Szj. 1020, Beszt. Szj. 486.). Legrégibb evangélium-fordításainkban azonban a *szapu* ,modius' jelentésben van meg (v. ö. Münch. k.: Máté V. 15, Márk IV. 21, Luk. XI. 33, Jord.-k.: Luk. XI. 33.), s ilyenkor az óbolg. emlékekben a m. *szapu*-nak *spadъ* a megfelelője.

Rendkívül fontos a magy. *dézsza* eredetere a szó pontos jelentésének az ismerete; a m. *dézsza*: 1. általában scaphium, schaff, scheffel: 2. mulctrum, vajköpülő faedény, túrós bődön (NySz., CzF., MTsz.). E jelentések közül a ,scaphium'-ra megjegyzem, hogy a magyarorsz. latinságban ,fejő, köpülő, fejő edény' (Besztercei szójegyzék 1024, Schlägli sz.-jék 1444, 1446)-nek is volt a neve.

Az óbolgár nyelvemlékekben, valamint az általam elolvasott egyházi emlékekben nincsen szó sem „scaphium”-ról, sem pedig „muletrum”-ról. Sok folyadékmértéknek és folyadéktartónak a neve van meg az általam használt nyelvemlékekben, de *dézsá*-ról, *sajtár*-ról sehol sincsen szó. Segítségül kell tehát hívnunk a szótári műveket. Nincs azonban óbolgár vagy az óbolgár nyelv alapján fejlődött egyházi szláv nyelvemlék, a hol a magy. *dézsá*-hoz hasonló szó előkerülne (v. ö. MIKL., Lex. pal., SREZNEVSKIJ, Materialy, DANČIĆ, Rječ., LAVROV, Obzor). Azok a nyelvek, a hol a szó ma is meg van, a következők:

1. or. *deža*, *děžu*: dagasztóedény, edény, dézsa (DALJ, MITRÁK), ó-or.: *děža* (UHLENBECK, Got. EtymWb.: deigan alatt) | kisor. *diža*: backtrog, *dižka*: fass, backtrog, ein gew. maass (ZELECHOWSKI).

2. lengy. *dzieża*, *dzieżka*, *dzieszka*, *dzieżeczka*: der backtrog, die beute, backdöse, szorb: *žežu*, *žežka*, *džežu* (LINDE, MIKL., EtymWb.).

3. ó-cseh *dieže*, cseh *děže*: döse, backdöse, backtrog, *dižka*: melkkübel, milchkübel, gelte, wassergelte, wasserbutte, wassersechter (RANK, GEBAUER, Hist. ml. I. 40) | t. *děža*: dézsa, *sajtár*, *děžka*: dézsácska (BERNOLÁK). A t. alakról meg kell jegyezni, hogy igen kis területen lehet elterjedve.

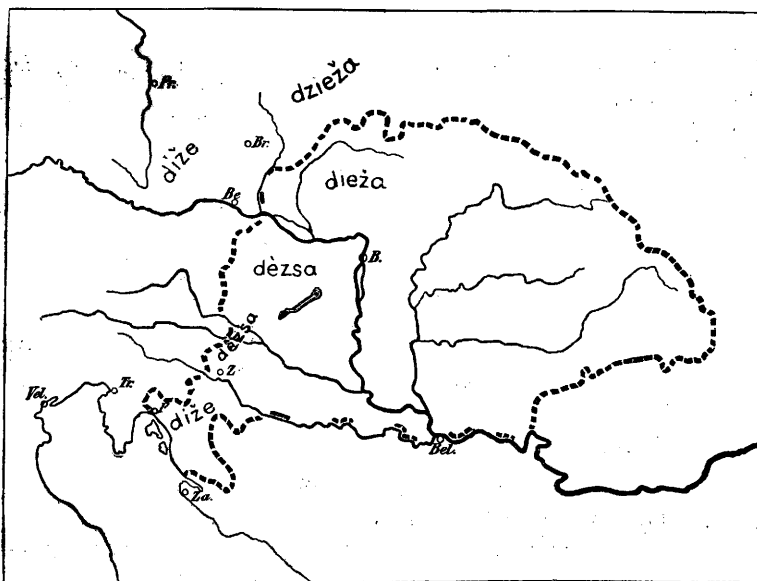
4. szlov. *děža*: vajköpülő edény, kübel, bienenkorb, mulde, maltertrube (PLETERŠNIK), stajeri szlov.: *desha*: kübel, situla (MEGISER).

5. horv. *diža*: muletrum, scaphium, *vydro* (VERANTIUS), *diša*, *disha*: muletrum (BJELOST.) A szó csakis Veglia szigeten, Zagorje (Varazsd.-m.) és Prigorje (Zágráb.-m.) területen járatos | *dižica*: juhfejő *sajtár*, járatos a čakavac Brazzá-n (Brača) és a horvátországi Fuzinén | *dižva*: muletrum, vas ligneum, fejősajtár, bor és más folyadék tartására szolgáló edény, egy füles borhordó-edény, lóitatásra való rocska. Járatos Horvátországban s a horvátországi tengerparton (v. ö. a horv. akadémiai nagyszótárt).

Ez összeállításból kitetszik, hogy csakis a bolgár és a szerb nyelvben nincs meg a szó (VUK szótárában nincs meg a szó, BRANCSICS és DERRA-szótárban közölt *deža*, valamint az arad- és biharmegyei ol. *dežä* magyar eredetű (Nyr. XVI, 442.); a szerbben, ha a szó eredeti volna *dijěžu*-nak kellene lenni. A magy. *dézsá* jelentését (scaphium, muletrum) és hangalakját véve alapul a mi szavunk csakis horv.-szlovén eredetű lehet.

Hátra van még, hogy néhány szót szóljak a szláv szavak alapalakjául szolgáló őszláv **děziā*-ról. MIKLOSICH s utána a többi

kutató (v. ö. Nyk. VI. 302, LINDE, PLETERŠNIK) a szót német átvételnek tartották. A külsőségek, a milyen pl. hogy a *bödöny*, *csöbör*, *köböl* végelemzésben germán szavak, támogatják e feltevést. A ném. nyelvjárásokban tényleg vannak ilyen alakok (v. ö. thür. *daisn*, felsől. *butterteuse*, sziléziai: *tése* ,schachtel', osztr. *tése*, *tóese* ,holzgefäss für butter, salz, käse', KLUGE, EtymWb.⁵, baj. *déstn*, *déstl* ,hölzernes gefäss zu wasser, milch, salz, mehl, schmalz, käse' SCHMELLER, BWb. I. 550); a német alakok megmagyaráznák a szláv *ž*-t, a mely eredetibb diftongusból való, megmagyarázatlanul hagyják azonban a szó *ž*-jét és az általános ,backtrog' jelentést. ZUBATÝ (Arch. XVI. 369, Got. EtymWb.: *deigan* alatt) e két körülményt véve alapúl a szláv *děziā*-t (indogerm. alapalak **dhoiǵhiā*) a gót *deigen* ,kneten', *deigs* ,teig', ó-ind *dēhati* ,anstreichen' stb. alakokkal hozza össze, s e helyes magyarázat szerint a szláv szó ősi rokonságon alapuló szó. A német szavak szláv átvételek; a litv. *deže* (eine hölzernerne büchse od. dose, butterbüchse, seifenbüchse zum rasiren, geldbüchse, hölzernes futteral, NESSELMANN, LitWb.) német, litv. *dėszka* (backtrog) lengyel jövevény. A litv. *deže* alak *ž*-ja miatt nem lehet ősrökonsági szó, mert indogerm. *ǵh*, szláv *ž* mellett a litvánban csakis *z* állhatna. Ha az ősszláv *děziā* köz-

szláv szó is lehetett valamikor, a nyelvemlékek korában azonban sem a bolgár (bolgárban *backtrog* = *нощови*), sem a szerb nyelv nem ismerte, az is lehet, hogy soha sem ismerte. Meddő dolog tehát a magy. *dézsát* a bolgárból származtatni.

Dorong.

Az óbolgár evangéliumfordításokban ötször van szó *dorong*-ról. A helyek ezek:

1. Máté XXVI. 47: Jord.-k.: *dorongokkal*, Heltai: *dorongokkal*, Márkfi-féle Codex græcus-hoz mellékelt fordításban: *dorongokkal* = Vulg.: *cum . . . fustibus* | gör.: *μετά . . . ξύλων* = Assem.: *съ дрѣколѣми*, Mar.: *съ дрѣколѣми*, Zogr.: *съ дрѣколѣми*, Sav. kn.: *съ жрѣдѣми*.

2. Máté XXVI. 55: Jord.-k.: *dorongokkal*, Heltai: *dorongokkal*, Márkfi: *dorongokkal* = Vulg.: *cum fustibus* | gör.: *μετά ξύλων* = Assem.: *съ дрѣколѣми*, Mar.: *съ дрѣколѣми*, Zogr.: *съ дрѣколѣми*, Sav. kn.: *съ жрѣдѣми*.

3. Márk XIV. 43: Jord.-k.: *dorongokkal*, Heltai: *dorongokkal*, Márkfi: *dorongokkal* = Vulg.: *cum fustibus* | gör.: *μετά ξύλων* = Zogr.: *съ дрѣколѣми*, Mar.: *съ дрѣколѣми*. — Assem.-ban és Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

4., 5. Márk XIV. 48, Luk. XXII. 52: Jord.-k.: *dorongokkal*, Heltai: *dorongokkal*, Márkfi: *dorongokkal* = Vulg.: *cum fustibus* | gör.: *μετά ξύλων* = Zogr.: *съ дрѣколѣми*, Mar.: *съ дрѣколѣми*. — Assem.-ban és Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

A magyar bibliafordításokban a *dorong*-on kívül a következő szavakat találjuk a lat. *fustis* helyén:

α) *rúd* (Münc.-k.: Bécsi-k.: Dán XIV. 25.); β) *fabot* (Erdösi Silv.); γ) *fustély* (Károlyinál az újtestamentomban, az őtestamentomban a *fustis*-t következőképp fordítja: *pálca*: IV. Móz. XXII. 27, *fadarab*: II. Makkab. IV. 41, *dorong*: Dán. XIV. 25); δ) *estáp* (Jord.-k.: IV. Móz. XXII. 27.). A magy. *dorong* eredetére fontos tudnunk, hogy nincsen régebbi adatunk a XVI. századnál.

A fenti 1—5. alatti idézetekben láttuk, hogy a magy. *dorong*-nak az óbolg. evang. fordításokban *дрѣколѣ* és *жрѣдѣ* a megfelelője. E két szó közül *дрѣколѣ* fordul elő a régebbi szerkesztésű evangéliumokban (Assem., Zogr., Mar.), *жрѣдѣ* pedig a fiatalabbaknak (Sav. kn., v. ö. JAG., Zur Entst. II. 64.). Ez időrendi egymásutánosság helyességéről meggyőző minket a Cloz. és Supr. egyező szövege is.

A régebbi Cloz.-ban *drьkoli*-t olvasunk, míg ugyanannak a szövegnek Supr.-beli részében (337. l.) *žrьdi* áll (v. ö. Sitzungsber. CXXII. VONDRÁK, 4.). A fejlődés tehát az, hogy CYRILL és METHOD fordításában *drьkolь* volt a *orong* neve (v. ö. még a Supr.-ben 59. l.: *drkolmi*).

Vizsgálnunk kell most azt a kérdést, hogy a CYRILL és METHOD-féle nyelv alapján fejlődött különféle szerkesztésű egyházi szláv és egyéb szláv nyelvemlékekben milyen kifejezések járatosak a *orongra*. Az eredmény a következő:

α) Orosz bibliafordítások: 1. *drьkolь* (Ostrom., Ostrog., Erzsébet-biblia, АМФИЛОХИЈ III. 2, 43.); 2. *žrьдь* (АМФИЛОХИЈ, III. 2, 43.); 3. *posochь* (АМФИЛОХИЈ, u. o.); 4. *žьzlь* (Ostrogi bibl.: IV. Móz. XXII. 27.); 5. *drěvo* (АМФИЛОХИЈ, III. 2, 43.); 6. *kolьja* (orosz népnyelvi fordítás); 7. *kij* (kisor. népnyelvi fordítás, v. ö. ŻELECHOWSKI: *kij* = stock, prügel); 8. *drúk* (kisorosz népnyelvi ford. Máté XXVI. 47, v. ö. *druk* = stange, stock, hebel, hebebaum).

β) Bolgár bibliafordítások: 1. *drьkolь* (középbolgár Dobrom.: Luk. XXII. 52: съ *drьgolьmi*, Trn.: Márk XIV. 43, 48, Polivka: Luk. XXII. 52.); 2. *posohь* (Dobr.: Márk XIV. 48, Trn.: Máté XXVI. 47, 55); 3. *žьzlь* (Dobr.: Márk XIV. 43.); 4. *tojága* (a RYLEC-féle bolg. népies fordításban: ТОЯГА, v. ö. тояга: палка, посохъ DUVERNOIS, *tojagù*: stock, САНКОФФ); 5. *sopa* (az angol bibliatársaság által kiadott bolg. népnyelvi bibliában, v. ö. DUVERNOIS: *sopa* = будина, палка, САНКОФФ: *sòpù* = knittel);

γ) Szerb fordítások: 1. *drьkolь* (Mir., Nik.); 2. *kolje* (СТОЈКОВИЋ, ВУК); 3. *štap* (ДАНИЋИЋ: IV. Móz. XXII. 27 = v. ö. Jord.-k.: *éstappal*);

δ) Horvát fordítások: 1. *drьkolь* (a horvát glagolita emlékekben, BERČIĆ, Ulomci s egyszer, mint a «spalicami» kifejezés magyarázatául rekeszjelben TRUBER-nél: z drkolami Luk. XXII. 52.); 2. *palica* (a dalmát-horvát latinbetűs lectionáriumokban: RANIN, Zárai és BERNARD-félében, továbbá a protestáns TRUBER-nél, v. ö. VERANTIUS: fustis = *palicza*);

ε) Szlovén fordítások: 1. *štanga* (DALMATIN); 2. *palica* (DALMATIN: IV. Móz. XXII. 27.); 3. *kol* (osztrák szlovénfordítás);

ζ) Cseh-tót-lengyel fordítások: 1. *kyj* (kralici, lengy.); 2. *kyják* (tót: PALKOVIČ-féle).

Vannak azonban bibliafordítások, a hol a magyar újtestamentomi *orong*-gal szemben a szlávban is hasonló hangtestű szó áll. Az egyik a bibliafordítások közül a hazai szlovén Kűzmics-féle fordítás. Itt a Jord.-k. és HELTAI *orongokkal* szavának állandóan *zdrogmi* a megfelelője (v. ö. Máté XXVI. 47, 55, Márk XIV. 43,

48, Luk. XXII. 52.). A hazai szlovénben a *dorong*-nak tényleg *droug* (gen. *drogá*) a neve. A másik hely a DALMATIN-féle krajnai szlovén fordításban van, itt ezt olvassuk: «brez meča in *droga* (az idézet PLETERŠNIK-ből való) = Károlyi: Dán. XIV. 25: fegyver nélkül és *dorong* nélkül; Bécsi-k.: . . . rudnal kül.

A hazai szlov. *droug*, krajn. szlov. *dróg*-nak régebbi alakja *dragъ*. Ez az alak elő is kerül az óbolg. Euch. sin.-ban, még pedig mint szentírási idézet; a hely ez (87. l.): сѣ меѣи и сѣ *dragъ* = KÜZMICS: Luk. XXII. 52: z mecsmí i z *drogmí* = Jord.-k.: kardokkal es *dorongokkal*. — Az Euch. sin.-ról azonban tudjuk, hogy egyes részeit hazánkban a IX. században fordították, *dragъ* szaváról meg JAGIĆ bizonyította (Arch. VII. 128.), hogy e kifejezése pannonizmus. Az egyházi szláv nyelvemlékek közül a *dragъ* előkerül egy orosz (SZREZNEVSKIJ, Materialy) és két szerb emléktigum jelentésben, MIKL. Lex. pal, XV. XVI. száz.). Bolgár szerkesztésű nyelvemlékekben azonban semmi nyoma a szónak, s mint látni fogjuk, a mai bolgárban sincs meg.

A szláv nyelvekben a *dragъ*-nak következő az elterjedése:

1. A Dráva és Száva közti horvát nyelvterületek (régí Szlavóniát kivéve): α) *drúg* ili sztanga: a) *pertica*, *baculus longus*, b) *pertica longa*, *longurius*, c) *contus*, d) *longurium*, e) *phalanga* (BJELOSTIJENEC, e szótár szerint Szlavóniában: *motka*, Dalmáciában: *prithka*, a Bjelost.-féle értelmezésekre v. ö. NySzót., a hol a *dorong* = *phalanga*, *fustis*, *pertica*, *palus*), β) *drúg*: *pertica*, *contus* (HABDELICH); γ) *drug* — *štanyga*, *pertica*, *drugaszt* = *perticalis* (JAMBREŠIĆ); valószínű hogy idevaló a horv. *drug* = *daljak*, *kesselhaken* (v. ö. HEFELE, Opanč. 75.) szó is.

2. Hazai szlovén *droug*: *dorong*, osztr. szlov. *dróg*: *stange*, *leiterbaum* (PLETERŠNIK).

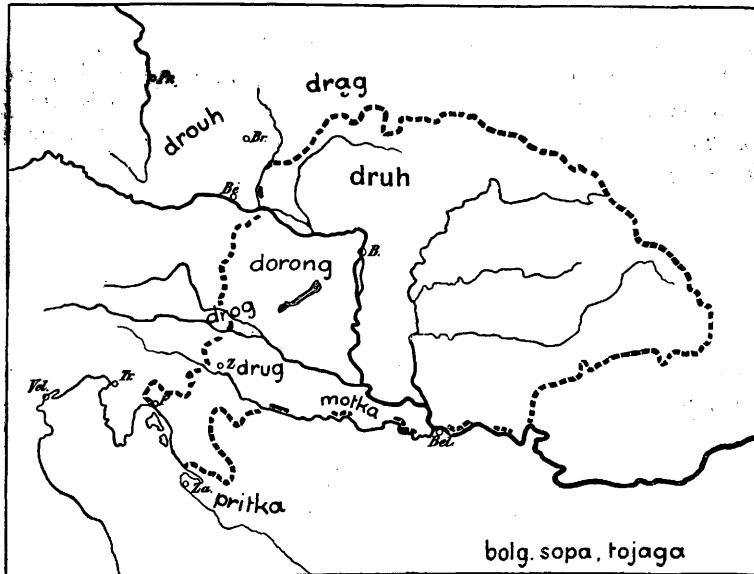
3. cseh: *drouh*: *hebebaum*, *hebestange*, *schlagbaum*, *klotz* (RANK). BERNOLÁK szerint van t. *druh* is, tudtommal csakis *druk* — van a tótban (v. ö. JANCs.), a mely 'vendégoldal', *stange*-jelentésű.

4. lengy. *drag* = *stange*, *hebebaum*, *hebestange* (LINDE; v. ö. Sárospataki bibl.: IV. Móz. XXII. 27: s *drogy*).

Van egy hasonló szó még a szlávtságban, s ez az or. *drukъ* (DALJ, MITRÁK), kisor. *druk* (ZELECHOWSKI), t. horv. *drúk* = *rúd*, *dorong*. Ennek azonban *k*-ja miatt a magyar szóhoz semmi köze.

Átkutattuk már most mind a multat, mind pedig a jelent, hogy a *dorong* eredetét megvilágítsuk. Ugy találtuk, hogy a szó ma csakis a horvát nyelv egyrészében, a szlovénben, a csehben és

a lengyelben van meg. Nincs meg azonban a horv. ča-nyelvben, a szerbben (v. ö. szerb *durunga* VUK, *doronga*: BRANCITS-DERRA szótár, magyar eredetű szó MIKL. Hav. El. 25. l.), az oroszban. Hasztalan kerestük a bolgárban is. MIKLOSICH EtymWb.-ja szerint ugyan volna bolg. *drag* szó, de ezt semmiféle bolgár szótár, vagy tájszógyűjtemény nem ismeri. A bolgárban ma *sopa* vagy *tojaga* a 'dorong' neve. Az összes bizonyítékok tehát a mellett szóltak, hogy a *dorong* nem lehet bolgár nyelvi vagy nyelvjárási átvétel. A szó geográfiai elterjedése alapján is csakis horvát-szlovén eredetű lehet.

MELICH JÁNOS.

A határozókról.

(Harmadik közlemény.)

IV.

Kísérő körülmények határozói.

1. *Társféle határozók.* (Máskép módhatározók.)

A módhatározókat BECKER az általánosabb objectív viszonyok, vagyis a kiegészítő viszonyok mellé sorolja külön szakaszban, az okot pedig az egyénítő objectív viszonyok, vagyis a hely- és időviszony után teszi harmadik határozóul. Azt mondja, hogy a mód fogalmilag nem különbözik a jelzőtől, csak alakjában: *er redet laut, die laute Rede* (322. l.), ennél fogva a mód a cselekvésnek jelzője s a módhatározó adverbium a módviszonyban levő object-nek alap-alakja (381.). A német nyelvtanok azonban most már nem a kiegészítő mellé sorolják a módot, hanem külön, negyedik határozóvá teszik: hely-, idő-, mód-, okhatározó. KUMMER-nél a módhatározó kifejezi: a módot, fokot, mértéket, következményt és korlátot (= tekintethatározó) ily kérdésekre: *wie, wie sehr, inwiefern?* (96. 142. ll.). LYON-nál a módhatározó kifejezi: a módot: *wie?* (95. l.), kíséretet vagy kísérő körülményt: *mit wem? wie? in welcher Weise?* (193.), a módhatározó mellékmondatához tartoznak: a tulajdonképeni módhatározó mondatok, a hasonlító mondatok, a következményes mondatok (225.). — BRACHET-DUSSOUCHET francia nyelvтана nem foglalozik külön a módhatározóval, az adverbiumok közt említ mód-, fok-, mennyiség-, igenlő-, tagadó- és kétkedő határozószókat (255. kk.), a hol a bővítéseket felsorolja, mindig első helyt említi a módot: «*manière, lieu, temps etc.*» (187—278. l.). — Az angol TANCOCK a hely-, idő- és számhatározószókon kívül (kétszer, ötször) «leíró» határozószókat ismer, ezek kifejeznek mennyiséget, minőséget, módot; külön állanak még az igenlő és tagadó határozószók (83. l.); a mondatban ez is csak említi a módot: hely, idő, ok, mód, mérték, kiterjedés, feltétel (93. l.). MAXWELL szerint is időt, helyet, módot, vagy egyéb jellemző dolgot fejez ki az adverbium; a melléknév és más adverbium mellett kifejez még fokot is (16. l.). A hétféle adv. közt van hely-, idő-, szám-, mód-, fok-, ok-, jelentő- és igenlő- vagy tagadó-adverbium (192. k.).

A módhatározót a mi nyelvtanaink is mindig kellőkép tanították. SZVORÉNYI az akkori német nyelvtanok módja szerint ismer mód-, hely- és időhatározót, illetőleg: eszköz-, mód- és érintkezési (= társ) határozót (47. 278. l.). — SIMONYI jobban kifejtette a módhatározó rendszerét s hármass csoportba állította az okkal és czéllal. A mód lett a szorosabb értelemben vett módhatározó, ezt «azért nevezük így, mert meghatározza, hogyan, miképen, mi módon történik a cselekvés. Kifejezhet *a*) általában módot, *b*) összehasonlítást, *c*) eszközt, *d*) a cselekvésnek vagy pedig az állítás bizonyosságának fokát. A módhatározónak többnyire olyan alakja van, mint egyik vagy másik állapothatározónak.» (1883^s. 151. kk. általában így 1897^s. «Rövid magy. mondattan 31. kk.). Hasonló a SZINNYEI felfogása is: a módhatározó azt fejezi ki, hogy mi módon történik a cselekvés s ezen kérdésekre felel: hogyan, mint, miképen, miként, mi módon; a módhatározóhoz tartozik a fokhatározó: nagyon sok, a mértékhatározó: egy arasszal rövidebb, az eszközhathározó (1885. 128.). Ugyanigy tanít az átdolgozott ötödik kiadásban, csak hogy itt rendszert is nyújtván, összefoglaló névül a «módozathatározók» szót használja s hármass csoportosítása ez: 1. mód-, fok-, mérték-, eszköz-, 2. ok-, 3. célhatározó (86. l.). HALÁSZ a módhatározót egészen összeolvastotta az állapothatározóval, úgy hogy nehéz eldönteni, vajjon egyes részeket a módhatározóhoz számít-e, vagy inkább az állapothatározóhoz. A SIMONYINÁL ÉS SZINNYEINÉL elsorolt részeket nála is megvannak: a módhatározóval megjelölhetjük, hogy mi módon történik valami, pl. a ki könnyen ígér, nehezen ad. Van összehasonlítást kifejező rag: *-ként*, *-ül* s van összehasonlításkor *-val* ragos «mód- és állapothatározó»: sokkal szebb; eszköz- (és társ-) határozó, de előfordul nála a közbenjáró, közreműködő, mely nem egyes eszköz: *általad* nyert szép hazát; továbbá módhatározó mint bővítmény (ez már nem «mód- és állapothatározó»), t. i. az igenevek és a határozószókhöz járuló határozó: igen gazdag. Nem tudom, inkább módnak, vagy inkább állapotnak tartja-e a társhatározót, az együttletet, ennek ellentétét és a helyettesítést jelentő kifejezéseket, melyeket szintén említ. GULYÁS él ugyan a módhatározó szóval, de ezt megmagyarázni rendszerénél fogva nem volt módjában. Nála a *-vel* ragos «módhatározók» kétfélék: vagy az alanynak, esetleg tárgynak társát jelölik, vagy azt az eszközt, melynek segítségével a cselekvés végbe megy, «vagy végre» (azaz harmadszor) «egyszerűen a cselekvés mikéntjét határozzák meg» (140. l.). — En iskolai nyelvtanomban (1894.) SIMONYI nyomán a módhatározót az ok- és célhatározóval csoportosítottam, az egész hármass csoportot «állítmányi határozók»-nak neveztem, megkülönböztetésül az «alanyi» állapothatározóktól s a kiterjesztett mondattani alapot arra a magyarázatra használtam fel, hogy a módhatározó az állítmánynak közelebbi, kisebb alanya: az ember nyugodt hangon mondá: a «hang» is mondá; e magyarázat alá beillettek: a hasonlati határozók: a tó tükörként nyugodott: a tükör is nyugszik, bár máshol; az eszköz- és a mértékhatározó: kötéllel fog: a kötél is fog; tíz évvel ezelőtt: a tíz év veti messzire az eseményt. Így hagytam ezt a második kiadásban is (1897.), csak a «*csúszva* végig mászott»-félel határozóját, mely ezelőtt nálam az állapothatározók közé esett, csak ezt tettem át ide a fokhatározó mellé. Pedig utánam GULYÁS is állapothatározóknak elemezte az ilyen igeneveket (148. l.). A fokhatá-

rozóból ugyanis nem új alanyt, hanem az állítmány társát lehet képezni, mégis módhatározó: nagyon szegény: a szegénység nagy, ilyen az ige-név is: csúszva mászott: csúszott s mászott, és mint láttuk, az állapot-határozók közé a határozó ige-neveknek csak egy része, t. i. a szenvedő értelmű illik be.

A módhatározóknak SIMONYI-féle beosztása azonban, melyet mindnyájan követtünk, *nehézségeket okozott*. «Szeretném látni azt a logikus főt, mondja Dóczy (A határozók logikája, T. E. K. 19: 73. l.), a ki ezen három mondatnak: *rosszul* ír, megrendül a *csapás miatt*, *vadászatra* megy, határozó tagjai közt valami rokonságot tudna felföldözni . . . Részemről hiába keresem a közös szempontot, a mely alatt az ok-, mód- és célhatározók egyesíthetők volnának. SIMONYI azt írja a Nyr. XI. kötetében, hogy e három határozó egységét az oksági viszony állapítja meg: az ok és cél nyilván rokonok, az ok és mód közt pedig az eszköz szolgál átmenetül.» De Dóczyt ez a magyarázat nem elégitette ki, ámbar ő sem tudott jobbat állítani a helyébe, sőt nála is egyforma két határozó ez: garason vesz valamit és lassan járj (u. o. 78. l.). BALOGH PÉTER «módozat-határozóknak» nevezi a SIMONYI-féle hármas csoportot (s ezt a műszót át is vette SZINNYEI), az ok és cél szerinte «támogatói a cselekvésnek», de «a mód, a hogyan lefolyik a cselekvés, logikailag lazább összefüggésben van az okkal és céllal, mint az eszköz. Nem támogatója a cselekvésnek, mint az eszköz, hanem egyszerűen csak kísérelője: jól beszél, szépen ír» stb. «A módhatározó csak mintegy alfaja az eszközhathatározónak, nem pedig megfordítva, mint nyelvtanaink veszik. (A határozók osztályozása, Nyr. 26: 356.)

Tehát most úgy áll a módhatározó kérdése, hogy a módhatározóban magában két réteget választunk el: a módot és az eszközt; a másik két csoportot, a honnan és hová irányt, pedig az ok és cél teszi. Nézetem szerint ezt a két réteget egészen el kell választani egymástól és az ok-, eszköz- és célhatározót, mint a németországi nyelvtanok teszik, külön határozó osztályllyá kell emelni. Akkor a módhatározót is eme nyelvtanok rendszeréhez hasonló önálló határozóvá tehetjük. Csakhogy a német nyelvtanokban a hármas csoport nincs kidolgozva, pedig egy folyamat-határozó, a milyen a mód is, magában véve önálló nem lehet s nem csoda, hogy e miatt a mi nyelvtanaink az okviszonnyal kapcsolták egybe. Azonban remélem, sikerülni fog a módhatározó eredetbeli és végbeli társait is kimutatnom.

A társhatározóból indulok ki. Nem is kell magyaráznom, hogy a társ az alanyon kívül esik, tehát nem foglalja magába az alanyt: *A fiú barátjával sétál*, ők csak egymás mellett vannak; de a cselekvéssel sem közös középpontú a társ: a fiú sétál, a barátja nem ugyanazt a sétát teszi, hanem külön sétál mellette, tehát az alany cselekvését csak kíséri a társhatározó, éppen úgy tesz ugyan, de külön a maga lábán, kívül esik a mondat eseményén.

A szemlélet előtt a társhatározó egy másik személy az alany

mellett. A személy nem olyan gondolati (abstract) fogalom, mint a hely, idő és tulajdonság, hanem tárgyszerű, «concretum». Az esemény mellett lát az ember befoglaló körülményeket és tárgyszerű személyeket; az egyik személy akarja és indítja a cselekvést, vagy lelki erejével vesz részt benne, ez alany vagy szenvedő tárgy, a másik szintén részt vesz ugyan a cselekvésben, de nem tőle indult ki az akarat, nem az ő lelke működésének eredménye a cselekvés. A fiú barátjával sétál: ebben az esetben világos, hogy nem a barátja akart és kezdett sétálni, ennyiben a barátja, mivel csak kísérő és társ és lelke működését nem vesszük tekintetbe, úgyszólván lelketlené válik. És valóban, nyelvérzékünk semmi iniciatívát nem tulajdonít a hasonló mondatrészeknek és lelki működést nem vesz észre bennök.

Nem kívánok annak elemzésébe bocsátkozni, hogy vajjon a személy a legősibb társhatározó-e, vagy valamely tárgy, de tudjuk, hogy a régi felfogásban személyek is lehettek tárgyi birtokok: a rabszolga, az asszony, a gyermek a «patria potestas» idejében csak dologi vagyoni számába mentek. Az alany az úr, a ki tervez és vezet, a társhatározó az ő rabszolgája, gyermeke, alárendeltje, a ki esze nélkül engedelmeskedni tartozik. Ha nem igazi tárgydarab volt a legősibb társhatározó, akkor ilyen alárendelt kíséréget láthatott az ősember a «személy» mellett, s bátran nevezhetnők a társhatározók osztályát «tárgyhatózóknak» s állíthatnók, hogy a személynevek tárgynevek gyanánt állanak benne. A pária, helóta és rabszolga annyi ezer éven át forgott az emberiség szeméi előtt és foglalkoztatta szívét, lelkét, hogy csoda lenne, ha képe a nyelvben semmi nyomot nem hagyott volna. De hogy ne járuljon annyi nyelv- és műveltségtörténeti fejtegetés az elemzésünkhöz, páros nevet adhatnánk ennek az osztálynak: személy- és tárgyhatározók, így a mondattárggyal sem vétené össze a tanuló; vagy mivel az ily hosszúságú név nehézkes, élhetnénk a rugalmas dologhatározó névvel. A módhatározó nevet nem tarthatom meg, mert, mint látni fogjuk, nálam ez csak igen kis töredéket tesz; a módoszthatározó jobb lenne, sőt meg is felelne, ha nem leplézne el azt, a mit én nyomatékosnak tartok, hogy ez az osztály tárgyszerűségeket (concretumokat) tartalmaz; ennél fogva talán iegegyszerűbb lesz az ismert társhatározó nevént kiterjeszteni az egész osztályra, bár nálunk ez eddig nem volt a módhatározók közé beosztva.

Ugyanis SIMONYI a tágabb értelemben vett állapothatározók közé sorolta, SZINNYEI 1885-ben, midőn még nem rendszerezte a határozókat, a hetedik helyen említi, az 1897-i átdolgozásban pedig szintén az állapothatározók rendszerébe illeszti, HALÁSZNÁL «eszköz- és társhatározó» névvel találkozunk (81. l.), tehát a «mód- és állapothatározó» név analogiájára nála is állapothatározónak kell érteni az együttlétet, társaságot

jelentő határozót; GULYÁSnál hasonlóképp nem egészen világos, hogy hova kell tenni a társat, de mivel a társhatározót a «szorosabb értelemben vett módhatározótól» és az eszközhatározótól is elválasztja (140. l.), világos, hogy ő sem teszi egyszerűen a módhatározók közé, csakhogy ő az állapothatározót egyáltalában nem akarja ismerni. Én iskolai nyelvtanomban az átvitt értelmű helyhatározók közé soroltam, a tekintet-határozóval, a középfok (-nál ragos) határozójával és a felsőfok partitívusával együtt. BALOGH P. (A határozók osztályozása. Nyr. 26: 351. 385.) szintén kiveszi az állapothatározók közül és a «helyzethatározók» osztályában egyesíti, a középfok határozójával és a partitívussal, melyekkel én is egyesítettem: barátjával sétál, ismeretes mindenki előtt, fia helyett fizet, nagyobb atyjánál, okos vezér alatt, szép az egyetértés testvérek között. Ezeket «első sorban a létező (névszó), nem pedig a cselekvés (ige) közelebbi meghatározására szolgáló» határozóknak tekinti és messze elkülöníti az állandó határozóktól: gyönyörködik valamiben. Ez utóbbiakat a tárgyi mondatrészzel hozza kapcsolatba: «a -t ragos, meg a más (-n, -ben, -ről, -től, -hoz, -ra) ragos mondatrészek teljesen azonos logikai viszonyt fejeznek ki: a cselekvés passzív tényezőjét», «ezek a cselekvés tárgyát határozzák meg, azért tárgyhatározóknak kell őket helyesen neveznünk». Egyedül KIRÁLY PÁL sorolja a társhatározót a módhatározók közé (az eszközzel és állapottal együtt. Rendsz. nyelvt. 175. l.).

A társhatározónak több faja van. Legismertebbek az előre bocsátott példához hasonlók: öcsémmel érkeztem, az igazakkal tartok, valakivel együtt harezolok valahol. Ezekben a társhatározó éppen úgy teljesíti a cselekvést, mint az alany, mellette van ennek. *Öcsémmel járok* majdnem annyi, mint «öcsém mellett» járok, csakhogy ez utóbbi mondat szerint én ugyan az öcsém melletti helyen járok, hanem hogy ő mit csinál, az nincs megmondva, lehet, hogy ő csak ül, ellenben az előbbi példában egyúttal az is ki van fejezve, hogy ő is úgy cselekszik, mint én.

Vannak olyan cselekvő társak, melyek kevésbé tevékenyek, mint az előbbi példa határozója. Ha fegyverrel jövök, a fegyver egészen közömbös kísérője az alanynak és jóformán tétlen; «fegyverrel» helyébe tehetem, hogy: «bottal» jövök, ilyenek ezek is: kalappal vagy kalapban, fekete ruhával vagy ruhában járok, ezek a határozók teljesen ártatlanok a cselekvésben, csak az alanynyal egy irányban haladnak, kíséző társai. Kiséző társak a cselekvő személy, a ruha, felszerelés és külső megnevezése: ép kézzel, lábbal, barna hajjal.

A kíséző társakhoz tartoznak a helyettesítést jelentő kifejezések: öcsce helyett fizet. Az összefüggés világos: öcscével, öcsce nélkül, (öcscén kívül), öcsce helyett, a határozó egyszer tevőleges, másodszer tagadó, harmadszor nem valódi (positív, negatív, irreális) kíséző.

Ugyane társhatározók közé sorolnám az úgynevezett t e k i n t e t h a t á r o z ó t: hasonlít valakihez *valamiben*, bűnös *valamiben*,

igaza van valamiben, enni eszik, evést eszik, lábaira nézve gyors. Azt hiszem, helyes ezeket úgy fogni fel, hogy a mondat a határozó nélkül is érvényes, tehát az alany a határozó nélkül is hasonlít valakihez, bűnös, igaza van, eszik; és ámbár tulajdonkép nem az egész alany, hanem csak a határozó hasonlít, bűnös, igaz és a határozóval megszorítjuk az evés értékét, mégis nem úgy van értve, mintha ezek befolyának a cselekvésre, hanem mintha csak kísérnek az alanyt, véletlenül megvolnának mellette, mint a fegyver, a bot, a kalap.

A tekintethatározót a magyar nyelvtanok mellőzik, csak SZINNYEI régibb nyelvтанában fordul elő a határozók legutolsója gyanánt. Én az átvitt értelmű helyhatározók közt a társhatározóval soroltam össze, SIMONYI a Magyar határozókban a módhatározók közt tárgyalja (T. 95. 384. l.), mint KUMMER (142. l.). A jelen dolgozat rendszerében is íme a társ- és módhatározó osztályába kerül.

Hasonló közömbösséggel az alannyal egy irányban haladnak a középfok -nál ragos határozója és a felsőfok «közt», «közül» névutós határozói, a csoportthatározók (partitivus), mint az eddigiek is, nem ugyan az alany cselekvését, de hasonlót teljesítve: az egészséges arcz szebb a rózsánál; a rózsza nem teszi az arcz szépségét, csak osztozik benne, társul van az arcz mellé állítva, a szépségük nem közös; «a rózsza legszebb a virágok között»: a virágok a rózsza társai, a rózsza is virág és vagy köztük van hagyva, vagy ki van emelve közülök: a virágok közül legszebb a rózsza, és a cselekvést a virágok is teszik, ők is szépek. Míg a tekintethatározó kisebb az alannál, a középfok határozója egyenlő vele (csak a tulajdonsága más fokú), a csoportthatározó pedig nagyobb az alannál s ennyiben majdnem átmenetül szolgál a hely- és társ-határozók közt. Csak azért nem lesz a csoportthatározó mégsem helyhatározóvá, mert belőle új alanyt vagy tárgyat lehet a mondat alanya mellé szerkeszteni: kiválasztok egyet a virágok közül: az az egy is virág. De nem csoportthatározó a BALOGH PÉTER példája (ő sem mondja annak): szép az egyetértés testvérek közt: a testvérek nem egyetértések, hanem úgy foglal helyet közöttük az egyetértés, mint a virág a fák között. Szükséges, hogy a csoportthatározó és az alany társak legyenek.

Az alannyal egy irányban haladó társak az alapfokú hasonlatokban előforduló -ként ragos szók is: a tó tükörként nyugszik; a tükör is nyugszik, de nem az alannak, a tónak nyugvásával, hanem egy más hasonlóval, mely nincs is jelen, mert a tükör sincs jelen. «Az apostolként», «az apostol szerint»: az apostol is úgy beszél, bár nem ő indítja a beszélőt vagy az alanyt szólásra; «pórul jár»: úgy jár, mint a pór, de a pór nem foly be az ő esetére; «magyarul beszél»: mint egy magyar ember, tehát a magyar is

beszél, de nem éppen az illető beszédet mondja. Az eredményhatározó *egy* az alannyal (vagy tárggyal): Küldjünk néhány embert követül: az ember és a követ egyek, a követ magában foglalja az embert, az eredmény foglalathatározó; de a ki pórul jár. maga még nem pór, az alany és a pór két külön dolog, bár a cselekvésük hasonló.

Ezt a hasonlati határozót a nyelvtanok mellőzik, de mivel a mellékmondatok közt a hasonlító mondatok nagy szerepet játszanak, üdvös dolog az egyszerű határozók közt is felemlíteni ezeket, hadd legyen világos, hogy a nyelv egész szerkezete az egyszerű mondat szerkezetét ismétli és váltogatja.

Ha tekintetbe vesszük, hogy a *metafora* mindenik határozóban újra meg újra kezdi a játékát: nemcsak *arczban* hasonlítok valakihez, hanem *járásban, gondolkodásban* is, nemcsak a *rózsánál* van szebb, hanem a *hálánál* is, és nemcsak a *virágok közt* lehet valamelyik legszebb, hanem a *gondolatok és érzelmek közt* is, végre nemcsak *Szent Pál szerint*, hanem a *tanítás vagy sejtetem szerint* is lehet valami igaz: akkor méltán feltünhetnek, hogy az általános értelmű kíséző társak közt nem találunk a nyelvtanokban olyan példát, melyben a társhatározó gondolati név volna. Tegyük gondolati nevet ezen társhatározó helyébe: *öcsémmel* jöttem haza: van-e nyelvtan, melyben a megfelelő példa a társhatározók közé volna sorolva? Legfeljebb a német nyelvtanok nevezik ezt is «*begleitender Umstand*»-nak (Lyon 193. l.). Pedig a hogy *öcsémmel* vagy fegyverrel, éppen úgy jöhetnek bizonyos szándékkal vagy örömmel vagy aggodalommal haza.

A kíséző társak közé kell tehát számítani az úgynevezett *módhatározót* is, mert csak az a különbség, hogy mikor sereggel jövök, akkor személyek, ha doronggal, fegyverrel jövök, akkor tárgyak, ha pedig *haraggal* vagy *örömmel* jövök, akkor egy tulajdonság vagy cselekvés kísér. A harag vagy öröm nem okozza és nem segíti elő a jövetelemet, talán nem is folynak be erre. de jönnek ök is velem, mint a ruhám és botom, oda, a hova én. «*Post equitem sedet atra cura.*» «*Örömmel*» éppen olyan mellékalany, mint sereggel, fegyverrel, kalapban, tükörként, csakhogy a seregről a tö jelentésénél fogva képzeletünk csalódásában azt hisszük, hogy szintén majdnem oly akarattal vesz részt a cselekvésben, mint az alany; a fegyverről, botról és örömről pedig érezzük, hogy erre képtelenek. De ha fölveszszük, hogy fegyverrel, bottal az eredeti határozók, «*sereggel*» pedig már metaforásan van mondva. azaz a személy tárgy gyanánt van használva, akkor éppen semmi különbséget sem találunk e határozók között.

Mondhatom: jó szívvel, vérem hullásával, találgatással, találgatva. Így jutunk egy igen ismert módhatározó-alakhoz: a cselekvő határozó igenévhez. Dalolva jár: a dalolás kíséri a járást;

dicséri az urat, mondván: a mondás is csak kíséri a dicséretet, mert a dicséret benne volna már a gondolatban a mondás nélkül is. A folyamatos cselekvő értelmű határozó igenév akár *-va*, akár *-ván* a képzője, tisztán kíséző módhatározó. Ezek tulajdonkép másodlagos állítmányok, kíséző eseményei lettek egy másik eseménynek.

A gondolati neveken és gerundiumokon kívül ismert, sőt ezeknél is ismertebb módhatározók a melléknévből képzett határozók, illetőleg határozószók: *jól ír, szépen dolgozik, nagyon hanyatlík, bizonyára ismered*, «szólott haraggal s vakmerőn».

Tulajdonkép ezekről kapta a módhatározó a nevét is és BECKER ezeket tartja a módhatározók főalakjának (Grundform 381. l.). Így vélekedik még WUNDT is (II. 286. l.) s a nyelvtanok többnyire ezeken magyarázzák meg a módhatározó jelentését s bizonyára ezek miatt nem került össze eddig teljesen a módhatározó a társhatározóval.

Én iskolai nyelvtanomban azzal törekedtem módszeres eszközt nyújtani a tanuló kezébe a módhatározók felismeréséhez, hogy a módhatározóból új alanyt lehet az igéhez képezni: a férfi nyugodt hangon mondá: csak a ragot hagyjuk el s új alanyt nyerünk: a hang is mondá, csakhogy gépiesebben, mint a férfi. Ennek alapján legjobban szerettem volna az ide tartozó határozókat alanyyszerű határozóknak nevezni, és akkor a tulajdonsághatározót az állítmányi névszóról állítmányyszerű határozónak neveztem volna, de éppen a melléknévi módhatározók nem illettek be az elméletbe, ezekből lehetetlen új alanyt képezni, csak új állítmányi névszóvá lehet őket átalakítani az igéből nyerhető «belső tárgy»-hoz: *szépen dolgozik*: a dolgozata szép, nagyon hanyatlík: a hanyatlása nagy, bizonyára ismered: az ismerés bizonyos, stb. Ezek tehát az eredménytárgy tulajdonsághatározóinak, azaz állapothatározóknak látszanak, de az állapothatározók közé áttenni nem mertem őket, mert nem vonatkoznak az alanyra, mint amazok. Tehát régi helyükön hagytam s mivel ezek is csak az állítmányra vonatkoznak, mint a többi módhatározók, az «állítmányi határozók» nevét választottam összefoglaló névül. Nagyon zavart e határozók makacssága a rendszerrel szemben s ez volt a legutolsó kérdések egyike, melyek miatt teljes rendszeremet még nem bocsáthattam nyilvános megvitatás alá. Ezek a határozók más rendszerekben is nehézségeket okoztak, pl. BALOGH is kénytelen egy részüket, az erősítő szócskákat, mint: bizonyára, valószínűleg, stb. kikereszteni a módhatározók közül (Nyr. 26: 356.), de hogy akkor mik, azt még SIMONYI egyenes kérdésére sem tudta megmondani. Engem végre BECKER segített ki a nehézségből. Ő különösen hangsúlyozza, hogy ezek a módhatározók tulajdonképpen a cselekvés jelzői: *das Adverb der Weise von dem attributiven Adjektiv nur darin unterschieden ist, dass Ersteres ein Attribut des Verbs, und Letzteres ein Attribut des Substantivs ist* (391. l.). Mivel az ő nézetei mindig igen egészségesek, erősen megragadtam ezt a gondolatot, melyet addig csak oly frázisnak találtam, mely elüti a kérdést a nélkül, hogy megfejtené. BECKER ugyan megzavarhatott volna azzal a hozzátoldásával, hogy a módhatározók főalakja a melléknévi adverbium, de erre most már nem tekintettem, csak azzal a kér-

déssel akartam végezni, hogy miképen lehet az ily határozó a cselekvés jelzője. A választ megtaláltam.

Ismeretes, hogy a jelzót sokszor használjuk a jelzett szava nélkül s ilyenkor a jelző válik olyan mondatrészzsé, mint a kihagyott jelzett szó: a jó embereket becsülik: a *jókat* becsülik; jó sorsban sok barátod van, *rosszban* kevés; *jókat* tárgy, *rosszban* helyhatározó, t. i. rossz sorsban. A magyarban különösen világosak az ilyen esetek, mert a melléknév, a míg csak jelző, teljesen ragtalan, ha a jelzett szavát kihagyjuk, megkapja a kihagyott szó ragjait; a többi nyelvekben, a hol a jelző egyeztetve van, ez nem tűnik fel úgy. S íme a módhatározóban is mindig ragos a melléknév, t. i. az az igazi módhatározó, melyről könnyű volna kimutatni, hogy az alanynak társa, ki van hagyva: a férfi nyugodtan mondá, t. i. nyugodt hangon. De a hol egyeztetve van a jelző, ott is nyilvánvaló, hogy a melléknévi adverbiumok a kihagyott főnevekkel megegyeztetett esetben vannak; az adverbiumok elavúlt accusativus, ablativus vagy más esetalakok: *male, suaviter, dixitios* stb., sőt némelyiket hímnemű nominativusból, tehát egyeztetett határozóból *magyarázzák* (DELBR. I. 628.).

A melléknév az állapothatározón kívül minden más mondatrészben nem is átvitt értelemben, hanem gépies, technicali alapon szerepel, vagyis jelzőből lett hely-, vagy időhatározóvá, alanyyá, tárgygyá és társhatározóvá. Ez utóbbi esetben, ha gondolati név van kihagyva mellőle, a módhatározó nevet kapta, és ezt meg is érdemli, ha a gondolati főnévből való határozó érdemel külön nevet. De szerintem sem itt, sem a helyhatározóban nem érdemel külön nevet a gondolati főnévvel kifejezett határozó, mert az alanyban sem kapja meg. A módhatározóban többnyire azért marad ki a gondolati főnév, mert az igével úgynevezett figura etymologica-t tenne: jól ír: jó írással ír; nagyon hanyatlik: nagy hanyatlással hanyatlik stb. DELBRÜCK (I. 625. l.) a nőnemű adverbiumokat egy kihagyott nőnemű főnévből magyarázza, melyek az igével egyenlő tövűek vagy jelentésűek: *ἐπιείμηναι ἀντιβίην* (ἐρίων), *τόπον σχεδίων* (πληγῆν). Latinul: *aliquam* (*partem*) *diu, perperam* (*viam*). Érthető, hogy a takarékos beszéd minden nyelvben nagy számban képzett ilyen kihagyásos határozókat, s az is érthető, hogy a többi mondatrészekben többnyire világosan átérzünk, hogy a jelzett szó hiányzik, mert e szó többnyire előre van már egyszer bocsátva, de itt nem érezzük olyan könnyen, mert utólagosan van az igébe rejtve. Különben a főnévvé vált melléknévekben, mesterek, eszközök neveiben a sűrű használat folytán szintén elveszthetjük a kihagyás érzetét. Így vélekedik DELBRÜCK is (III. 136.): egy főnév, melynek jelentésbeli tartalma a mondat igéjével megegyezik, éppen ezen megegyezés miatt könnyen elmaradhat s

ha a főnév eredetileg accus. vagy instrumentalisban állt, az ilyen melléknév határozószóvá fejlődhetett.

Most tehát merem állítani, hogy nem a melléknévi határozók a módhatározók főalakjai, hanem a társhatározó az s a melléknévi határozók csak kihagyásos mód-, azaz társhatározók. Ezek közé tartoznak a fokhatározók: nagyon szép, nagyon hanyatlik, és az igenlő vagy tagadó határozószók, vagyis az állítás módját kifejező határozók: igazán eljött: igaz véleményem szerint eljött, igaz jövetellel jött.

Tulajdonképp csak ezektől a melléknévi módhatározóktól nehéz az állapothatározót megkülönböztetni. Három esetben fordul elő a melléknév. Az elsőben könnyű megállapítani, hogy a melléknév az alanyra vonatkozik s ekkor világos, hogy a szó állapothatározó: gazdagon jöttem, szegényen megyek el; más-kor épp oly világos, hogy a melléknév «az állítmányra vonatkozik»: a fiú szépen ír, ez módhatározó; a harmadik esetben az alanyra és az igére is vonatkozhatik a melléknév s ezek a kétes esetek: vigan ugrándozik: ő is vig, az ugrándozás is; leghelyesebb ilyenkor is módhatározót megállapítanunk, vagyis mihelyt kétes, hogy a határozó mód- vagy állapothatározó-e, mindig jobb inkább módhatározót látunk benne: vig ugrándozással ugrándozik; mozdulatlanul feküdt: mozdulatlan fekvéssel feküdt; tüzesen játszik: ő is lehet tüzes, de inkább a játék az; fegyveresen jő: fegyveres az alany is, de nem az a jövetel előtt is és azután is, hanem csak a jövetel alatt, csupán a cselekvést kísérő külsőség ez, módhatározó, mint általában a külső-nekleírása. Azt hiszem, jobban eltaláljuk így az igazat, az ily módhatározók csak a cselekvés által vannak, azt kísérik, a vigságot nem értjük az ugrándozás előtti és utáni időre, sem a mozdulatlanságot a fekvésen innen vagy túl is, hogy befoglalhatná a cselekvést, ellenben a gazdagság az előbbi tulajdonsághatározóban állandóbb, mint a cselekvés. Így legalább van egy gyakorlati szabályunk, mely a habozástól mindig megóv és legtöbbször az igazsághoz vezet elemzésünkben. A beszélő képzelete dönt, hogy az alanyhoz fűzte-e jobban a melléknévi határozót, vagy az állítmányhoz, de legalább nyelvtörténetileg jobb úton járunk, ha az oly kétes esetekben, midőn a beszélő képzeletét nem látjuk tisztán, módhatározót állapítunk meg. Pl. «fegyveresen vagy fegyverben jön» lehet, hogy most már élénkebben képzeljük az alanyt fegyverrel borítva, mint a cselekvést fegyvertől kísérve, de a fegyver közép- vagy főpontja a fejen vagy a mellen van, a jövetelét a talpunk alatt: a fegyver nem fogja körül a jövetelt; azonkívül a fegyver velünk mozog, ha hely volna, nem mozoghatna. A kétes alak a beszélő értelmét, azaz képzeletét is határozatlanná, ingadozóvá teszi, pl. a nominatívust és accusatívust nehezen tanulja meg helyesen megkülönböztetni az olyan ember, kinek anyanyelvében e két eset

sohasem különbözik. Az ilyen módhatározókat a latinban is nehéz megkülönböztetni az állapothatározóktól, mert egyeztetett alakjuk is lehet, mint az attributum prædicativumnak: *quam te libenter quamque laetus in viso* (Catullus), úgyszintén a németben is, a hol az alak egyforma, de az állapothatározó valószínűleg egy ragozhatatlan szónak nominativusa, a módhatározó pedig ennek accusativusa.

Vannak honnan és hová irányú ragokkal használt kísértársak: előzetes kíséretetek: láthatlanból, szívből, toroka szakadtából, minden erejéből: minden erejének kifejtése előzi meg a cselekvést, pl. kiabálást; de még több a hová-irányú rag, az utólagos társ: találomra, untilig, fogytig, körömszakadtáig: a találgatás, megúnás, körme szakadása kíséri utólag a cselekvést. Ide tartoznak az ilyen következők: nagy örömemre megtaláltam, honfitársai nagy bosszúságára visszatért: a cselekvést öröm, illetőleg bosszúság kísérte, de csak utólagos érintkezésben. Az ilyet nem lehet eredményhatározónak nevezni, mert ha mondhatjuk is, hogy «a találás örömmé lett», ez kissé erőltetett magyarázat, mert a találás megmarad találásnak s csak kíséri az öröm, mintha így lenne: nagy örömmel találtam meg, a hogy latinul kell mondani: *cum lætitia*. Mivel a mellékmondatok közt a következők oly fontosak, mint a hasonlító mellékmondatok, talán lehet az egyszerű határozók közt is fölemlíteni az ilyen következményes határozókat.

Az előzetes és utólagos kíséretetek távolsága a cselekvéstől nem szembeeszköz, inkább az innenső, illetőleg túlsó ponton érintkeznek vele.

A kísértársak közé gyűjtöttük tehát a föntebbiekben a kísértárs személyt (sociativus vagy comitativus), kísértárs tárgyat, ruhát, külsőt, a tekintetet (respectivus), az alap-, közép- és felsőfok határozóit (comparativus positivæ, comparativus, partitivus), az úgynevezett módot főnévvel és melléknévvvel (modus, gradus), a következményt (consecutivus). Megtaláltuk a hármas csoportot: az előzetes érintkezést, utólagos érintkezést és folytonos együttléteket. A kísértársban is szerepel minden beszéd rész: 1. személynév, 2. tárgy név: bottal, ruhával stb., 3. gyűjtőnév: virágok közt legszebb, 4. gondolati név: aggodalommal, békeséggel, 5. főnévi és határozó igenév: aggódva, enni evett, 6. névmás, 7. határozószó: így, úgy, egyrészt (franciában külön partitivus: *en*), 8. melléknév: jól, nagyon, 9. névutó: *nélkül, helyett*, valamin kívül, közt, köztül, valamire *nézve*, valamivel *együtt, módon, formán, szerint*, 10. rag: *-vel* (-ben, -re, -nek, -ből, -t: tekintet-hat.), *-nál* (középfok-h.), *-an, -en, -stul, -nként, -ért* (= helyett), *-lag, -st* (örömet), 11. kötőszó: mellérendelők: *így, úgy, eszerint, ekképen, ugyan, bár, ugyanis, csak*; alárendelők: *mint, mikép, miszerint, hogy* stb.

E sok határozóval még mindig nem merítettük ki a társhatározók számát. Ugyanis vannak olyan társhatározók is, melyek az alany cselekvését viszonzózák, vele kölcsönösen cselekszenek: a kocsis *veszekedik egy emberrel*: az ember is veszekedik, a kereskedő *verseng szomszédjával*: a szomszéd is verseng, *beszélék apámmal*: apám is beszél. Ezekben a társhatározó viszonzásúl teszen éppen úgy, mint az alany, az alany van megszemélyesítve, az ő lelki működéséből fakad az esemény, a másíknak viszont-cselekvése az eseményt nem is mozdítja elő, inkább gátolja; a ki viszont veszekedik, verseng, az az alanynak tulajdonkép megnehezíti a cselekvést. Annál világosabb, hogy a határozó cselekvése itt is más, mint az alanyé, de van olyan eset is, hogy a határozó még világosabban mást tesz, mint az alany, nem éppen azt, hanem csak valami megfelelő, viszonos, reciprok dolgot, a mit az alany cselekvése maga után von, vagy a mi az alany cselekvését kiegészíti: *kiköt az idegennel is*: az idegen már nem «kiköt», hanem csak fölveszi a harezot és folytatja, mint az, *a kivel kötekednek*. Mivel pedig e két mondat közt: *kiköt valakivel* és *beleköt valakibe*, semmi különbség nincsen, azért ez a *-be* ragos mondatrész is kétségtelenül társhatározó s így a társhatározók száma még az eddigiek után is hihetetlenül fölszaporodik. Ha *beszélék valakivel*, éppen olyan helyzetben vagyok, mint ha *hozzá* vagy *előtte* beszélnék, tehát ez utóbbiak is tisztán csak társhatározók, mert lehet, hogy az illető, a kihez vagy a ki előtt beszélek, szintén meg fog szólalni, viszonzni fogja a cselekvésemet; vagy ha nem felel is, elég, hogy hallgat rám, ez is a cselekvésemnek megfelelő cselekvés, mit e nélkül nem tehetne, nem végezhetne. Ily viszonyosság van ezek között is: tudakozódik valakinél, valakitől izen, ír valakinek: az illető felelni fog, stb.; a mint czivódom valakivel, úgy lehetek kegyes valakivel: ekkor az illető élvezi a kegyességet, — de mondhatom ezt így is: kegyes valakihez, valaki iránt. Rokon valakivel, egyenlő valakivel, hasonlít valakihez, különbözik, eltér valakitől. Már BECKER mondja, hogy a hasonlóság és egyenlőség kifejezéseiben (*ὅμοιος, similis, ähnlich, gleich*) egyenlő cselekvésviszony van az alany és a kiegészítő között, melyek egymással szemben állanak (381. l.).

Vannak távolabbi viszonzó társak is: elszakad valakitől (pedig vele volt), átpártol valakihez (a kivel nem volt együtt); az egyik volt társa, a másik leendő társa az alanynak. Ide tartozik különösen a részeshatározó, dativus is: ad valakinek: ez viszont kiegészítésképp elfogadja azt, megenged valakinek: és ez megteszi a megengedett dolgot, tilt valakinek: és ez viszonzásúl nem is teszi a tiltott cselekvést; izenek, írok valakinek (vagy valakihez): ő meghallja, elolvassa. A részes határozó a végponton, túlsó ponton áll, a kiinduló pontban megfelelő párja *-tól* ragos, melyet viszont

vesztes határozó-nak nevezhetnénk: megtud, elvesz, megvon valakitől, megfoszt valamitől vagy valakitől, tilt valamitől vagy valakitől, «tiltnak, rózsám, tiltnak töled», elzár valamitől vagy valakitől, «el voltak zárva a művelődéstől»: az ily határozók viszont híjával lesznek a társnak, mely néha már megvolt, néha csak kellene nekik.

A részeshatározó cselekvőleg viszonzó természetét mutatja az is, hogy többnyire külön szenvedő tárgy áll mellette: ad valakinek valamit, izen valakinek valami felől, hírt hoz valakiről valakinek, adós valakinek valamivel, tilt valakinek valamit. BRASSAI azt mondja róla, hogy «a *-nek* irányragos határozónak a cselekvő nevezővel szemben önállósága, személyisége van. A nominativus és dativus polgártársak.» (Akad. Ért. 1864. 282. l.). A részes- és vesztes határozó közt az ellentét szembeszökő: tilt valakitől valamit: ad valakinek valamit, őrizkedik valakitől: átengedi magát valakinek, kitér valakinek: kitér valaki elől, megfosztja őt szeméttől: elveszi tőle szemét: ad neki látó szemet. A dativus nemcsak *-nek* ragos, hanem *számára, részére* névutós is lehet.

Érdekes, hogy a dativusnak két rétege van, az egyikből, ha a *-nek* ragot elhagyjuk, *-é* ragos állítmányi névszót nyerünk: az uraságnak ajándékozom: és az uraságé lesz; a másik réteggel ezt a változtatást nem lehet megtenni: jó nekem, hasznos nekem.

A részeshatározónál kisebb, de szintén viszonzó tevékenységük van az ilyeneknek: könyörög (valakinek és) valakihez, folyamodik valakihez, férjhez ad, férjhez megy, szab, mér valamihez stb.

Viszont a vesztes határozókhoz hasonló egykori társ az úgynevezett eredethatározók némelyike: Hunortól ered, származik: ő azért nem Hunor, ez neki csak távoli társa. «Szent István Árpádtól származik»: Szent István nem Árpád, illetőleg csak részben az, jobban kielégíti elménket és nyelvérzékünket, ha úgy magyarázzuk a dolgot, hogy Árpád másik személy gyanánt van oda téve, ő Szent Istvánnak távoli társa. Már ez a másik példa: Szent István Árpád nemzetségéből ered, lehet állapothatározó, mert áll, hogy Szent István Árpád nemzetsége, s a nemzetség nincsen személy gyanánt használva.

A viszonzó társhatározóban tehát még világosabban ki lehet mutatni a hármas csoportot, mint a kísérő társban, de úgy látszik, itt is inkább csak az innenső és túlsó pont világos, mint a távolság vagy közelség. Azt hiszem, hogy ebben: tudakozódok *valakinél* vagy *valakitől*, mindkét alak közelséget fejez ki; ezek is: beszélök *valakivel*, *valakihez*, *valakinek*, *valaki előtt* mind közelséget jelenthetnek. Izenek, írok *valakinek* már inkább távolabbi társak, mert az ige jelentése úgy hozza magával, a közelséget és távolságot tehát inkább az összefüggésből állapíthatjuk meg. De még az irányokat is könnyen összecseréljük: kitér valakinek és kitér

valaki elől egészen egyenlő jelentésűek; az orvosság jó valami ellen és jó valamitől; a latinban *oro a te* : *posco te* aliquid; így a francziában és angolban is; mind e nyelvekben és a németben is nemcsak a *commodum* jár dativussal, hanem az *incommodum* is: *do tibi: adimo tibi*, ich gebe *dir*: ich *nehme* dir weg, je vous *donne*: je vous *prends*; de az elvételt jelentő igék melletti dativus a germánban nem őseredeti, mondja DELBRÜCK (I. 282.).

A viszonzó társhatározóban nem választotta külön a nyelvtan a gondolati főnevet a tárgyszerűtől, mindeniket meghagyta társhatározónak: birkózik az ellenséggel, a hideggel, széllel, nagy lelke fellázadt dühével. E határozó *ragjai* főképp a *-vel, -től, -hoz, -nek*, névutója *íránt, részére, számára, ellen*, de vannak más alakjai is: közös, egyenlő, felér, küzd valakivel; alatta áll, fölötte áll valakinek; valaki előtt van, lebeg, áll, kedves; hizelkedik, forgolódik, ólálkodik valaki körül; versengenek, egyetemenek egymás között; eltér, visszatart, titkol valakitől; tiszta, szűz valamitől; elűz valaki elől; elpártol valaki mellől; elvet, kiírt valamik közül; tesz, ad, kapcsol valamihez; törvény-, bíró elé hurczol; ad még, keres valami mellé; elegyít valami közé; használ, jut valakinek, valaki részére, valaki számára; jó valaki íránt.

A viszonzás módja, azaz foka, mint már láttuk is, különböző; néha teljesen hasonlóval viszonz a tárgy: harczol valaki ellen, ismerős valakivel; néha csak megfelelő cselekvéssel viszonz: parancsol valakinek: ez engedelmeskedik, ismeretes vagyok valaki előtt: de én talán nem ismerem őt, ilyenkor ez a viszonzóság igen csekély ellen-cselekvéssel jár, mint ezekben is: csatlakozom valakihez, elpártolok valakitől; az illetők semmit sem tesznek a dologban, csak az egyik részesedik valamiben, a másik megfosztódik valamitől.

Ezek majdnem átmenetül szolgálnak ama társakhoz, melyek csak viszonos, kiegészítő szenvedésben vannak, csak szenvedik az alany cselekvését: foglalkozom valakivel, törődöm valakivel: ő ezt túri, sem okot nem szolgáltatott rá, sem ellen nem áll, se nem engedelmeskedik benne, teljesen szenvedőleges a dologban. De ha *valakivel gondolok*, ez nyelvtanilag ugyanolyan, mint: *valakire gondolok*, csak stilisztikai különbség van a kettő között, nyelvtanilag mind a két határozó *szenvedőtárs*. Következésképen szenvedőtárs van minden hasonló kifejezésben: gondolkodik valamin, fő a feje valamin; verseng, vitatkozik valamin, valami felett; megnyugszik valamin, borzad az valamin; hisz, bízik valamiben; adós, tartozik valamivel. Kell-e ezeknek jobb magyarázat, mint hogy ezek a cselekvésen (és alanyon) kívül eső dolgok, tétlen, szenvedőtárgyak. Hogy ezek a határozók rokonságban vannak a tárgygyal, ezt minden külföldi nyelvtan bizonyítja, mely ezeket egészen egyesíti a tárgygyal, nálunk BALOGH fejtegette, de ő a társhatározói

viszonyt nem ismerte föl és azt sem, hogy az alanynak is vannak hasonló rokonai a többi társhatározókban. Azért nála az én kíséző és viszonzó társhatározóim egészen külön, mint «helyzethatározók» szerepelnek. De ez a «helyzet» szó nem sokkal többet vagy kevesebbet jelent, mint a «hely», tehát nem sokat magyaráz. Sokkal jobb helyük van e határozóknak a társak közt. Tettem ugyan én kísérletet azzal is, hogy nem lehetne-e őket a helyhatározók közé sorolni, a hogy HALÁSZ tette, de a kísérettel nem boldogultam.

Az ily kitételek: *gyönyörködöm a palotában*, nem lehetnek helyhatározók, én nem vagyok a palotában, talán csak előtte, úgy nézem, de a gyönyörködésem se történik a palotában, hanem bennem. Még a telepathia sem tudná kimutatni, hogy mint lehet a cselekvésem a palotában, ha én magam nem vagyok ott. Tehát ilyenkor sem az alany nincs, sem az esemény nem történik igazán a határozóval megnevezett helyen. Ha valamin gondolkodom vagy valamire gondolok, az illető tárgy mintegy előttem van, de kívül rajtam; ennyi világos, az is világos, hogy akár óramra, botomra, akár barátomra, hazámra, multamra gondolok, ezek mind rajtam kívül eső tárgy gyanánt szerepelnek itt, tekintet nélkül a terjedelmükre. Tehát a hely és a szenvedő társak közt is az a legfőbb különbség, hogy a szenvedő társak nem foglalatjai az alanynak, sem a cselekvésnek, csak melléjük eső kíséretei. Ugyanis, ha a városból jövök, nemcsak én voltam a városban, hanem a jövéssem is ott kezdődött, ha a városba megyek, az ellenség felé megyek, vagy vágok: a cselekvésem is épen addig jut, a meddig én, a meddig a határozó jelzi; de ha a városról gondolkozom vagy a városra gondolok: nem a gondolásom, vagyis a cselekvésem, hanem csak ennek a z eredménye, a gondolat éri el a határozóban megnevezett dolgot, ez pedig lényeges különbség. A gondolás eredménye, a gondolat, mint önálló főnév, lehet alanynyá is: gondolatim mostan mulatozva járnak csekély gazdasága körül jó anyámnak; a képzelet elfárad, mire oda ér; mint arany vetéllő, gondolata jött-ment, Toldiról meg vissza Piroskára röppent; de ne feledjük, hogy itt már nemcsak a gondolás cselekvése, hanem egy más cselekvés: a járás, röpülés is szerepel. Vagy lehet az alany a beszélés eredménye, a «beszéd», «dal»: rege szállott, régi, néminemű Tarról; nem a regélés indul el Tarról, hanem csak a beszéd; régi dal, régi dal régi dicsőségről, fényes napnak ragyogása rózsafelhős égről = úgy jön a dal a dicsőségről, mint a nap ragyogása az égről; de a kettő közt mégis van különbség: a nap maga is az égen van, nemcsak a ragyogványa, a cselekvő ragyogása is onnan kezdődik, a dal eldalolása pedig nem kezdődik a régi dicsőségben, hanem ma, csupán az eredmény indul el onnan. Tehát a szenvedő társ csakugyan nem foglalja be a cselekvést, hanem csak melléje esik. Különös, hogy a szenvedő társ nem hogy helyül szolgálna, hanem mint amolyan

tárgydarab, inkább maga foglal helyet a cselekvés eredményében, mely gondolati név, tehát terjengős határú: rege Tarról: Tar van a regében; gondolatja Toldira röppent: Toldi jött a gondolatába; dal a dicsőségről: a dicsőség van a dalban; könyvet irt a bölcseségről: a könyv nincs benne a bölcseségben, de a bölcsesség benne van a könyvben. Különböztetők is vannak ilyen megfordított ragokkal: kalapom szemembe húzom, fejembe nyomom, csizmám lábamba húzom. Egy másik különbség a helyhatározó és a szenvedő társ közt, hogy ebben: Toldira ütök: az ütés elvégződik Toldin, a hegyre megyek: a menés elvégződik a hegyen, de ebben: Toldira gondolok, a hegyre gondolok: a gondolat tovább időzhet Toldin, illetőleg a hegyen. Innen a közömbösség e határozókban a közelségi és távolsági ragok iránt, azért a szenvedő társak közt a közelségi és távolsági viszonyt még nehezebb megkülönböztetni, mint a viszonzó társak közt: gondolkodik valamin, valamiről, gondol valamire. Csak az innenső, egybeeső és túlsó pontot különböztetjük meg világosan.

A szenvedő társ teljes részvétlenségénél fogva még mo z g ó n a k s e m l á t s z i k s ebben a tekintetben már jobban emlékeztet a szintén részvétlen és passzív helyre és tulajdonságra. A szenvedő társ alakjai összefüggnek a másik két társal. Mindenütt van *-vel* rag, a kísérő társ egy fájában, a tekinthetározóban azonkívül főképp a *-ben*, *-ből*, *-be*, a viszonzó társban a *-nál*, *-től*, *-hoz*, a szenvedő társban pedig a *-n*, *-ről*, *-ra* a leghasználtabb ragok. Szenvető társak pl. a 356. lapon levők s az ilyenek: könyörül valakin; itél valaki fölött; válogat, bővelkedik valamiben; vélekedik, tud, bizonyos valamiről; ír, végez valami felől; osztozik valamiből; gondol, vetemedik valamire, gyanakodik valakire; neki ered, neki vadúl valaminek.

Ime, kimerítettem az összes ú. n. állandó határozókat, vonzatokat, képes helyhatározókat, a külföldi nyelvtanok kiegészítő objectumait. Csak a most adott felfogás szerint tűnnek föl e határozók természetes szerepben, hogy t. i. az állítmányon és alanyokon kívül eső, ezek mellett közelebb vagy távolabb társul jelen levő tárgyak, vagy alárendelt személyek. Így egyszerre hajlékot nyernek azok a kóbor határozók, melyeket eddig annyit hánytunk-vetettünk mindenféle rovatba és mindenféle értelmezés alá. Nem szükséges többé, csak hogy külön nevet nyerjünk, állandónak neveznünk azt, a mi semmivel sem állandóbb a többinél; sem képes helyhatározónak azt, a mi miben csak annyi képlegesség van, mint akármelyik másban, hely pedig még annyi sincs; sem végre tárgynak nem kell neveznünk azt, a mit az ige-ragozás és a teljesen elütő névrag egészen külön választ a mondat tárgyától.

Az összes társhatározók abban egyeznek meg, hogy

a cselekvést nem mozdítják elő, nem folynak be reá segítőleg és mégis ott vannak körülötte. Legvilágosabb ez a szenvedő társban: gondolok valamire, azután a kíséző társban: örömmel gondolok valamire, de még a viszonzó társ sem foly be segítőleg az alany cselekvésére, inkább nehezíti azt: verekedik valakivel: az alany cselekvése könnyebb volna, ha a megtámadott nem viszonzná a verést. E határozókban tehát olyan tárgyak és személyek, vagy tárgy és személy gyanánt használt dolgok vannak, melyek az alany cselekvését teszik, vagy szenvedik a nélkül, hogy azt kezdenék, előmozdítanák vagy okoznák.

Mind a három társban, kísézőben, viszonzóban és szenvedőben vannak hol-, honnan- és hová-irányú ragok és névutók, lehet tehát a hármat egymás alá rendelni s oldal irányban a honnan- és hová-irányú ragokkal szerkeszteni a hármastagozatot, de még jobban lehet egymás mellé is osztályozni őket. A derékszömet a kíséző társ határozók teszik a maguk sokféle alfajával, ezek tehát a folyamatos határozóknek felelnek meg, honnan és hová irányú tagjaik pedig az érintkező innenső és túlsó pontoknak, mint az alanyban, az idő- és az állapot-határozóban láttuk.

Ebben az esetben a szenvedő társ a vég-határozó tagozatába esik, mint a mondat tárgya az alanyok mellett. Így én csak annyit változtatok a német nyelvtanok és BALOGH rendszerén, hogy a tárgyat lejjebb tolom a személyhatározók (azaz alanyok) osztályába, érző szenvedő személynek magyarázom. Ezt a különbséget BALOGH is kereste, bár meg nem találta, mert ő is mondja, hogy a -t ragos tárgy szorosabb viszonyt fejez ki, mint a többiek (Nyr. 26: 387.). De nem fogadhatom el BALOGH-nak azt a következtetést, hogy e szenvedő határozókat egészen külön határozó-osztályvá kell tenni; megtaláltuk fentebb az alanyhoz hasonló aktív tényezőket (helyesebben csak körülményeket), ezekkel egy osztályba kell sorolni, bár külön tagozatba a passzív körülményeket. Valamint a kíséző társ gazdagabb alakokban az alanynál, hasonlóképen a szenvedő társ is gazdagabb a tárgynál, sőt hármastagortja is van: hol, honnan és hová irányú ragokkal az innenső, belső és túlsó pontoknak megfelelőleg.

Az eredetbeli határozónak, a műveltető alanynak helyére kerülnek a viszonzó társak, mert ezektől a határozóktól csakugyan árad is valami cselekvés az alany felé: a viszonzás. A viszonzó társak száma csekélyebb a szenvedő társakénál és ez a kiindulópontbeli állapot- és időhatározó, valamint a műveltető alany nagyobb szegénységével is rokonságban álló jelenség. A határozótól az alanyra visszaháramló cselekvés iránya tulajdonképen visszás, ha valakinek adok valamit, ő előttem áll az adáson túl, mint a tárgy, de a cselekvés folytatásában, midőn ő elfogadja, a mit adok, tőle száll felém a cselekvés, tehát csak megvan a hon-

nan irány. Mint láttuk, ennek a tagozatnak is megvan a hármas csoportja, de a honnan- és hová-irányuk igen könnyen cserélődik: kitér valakinek, vagy valaki elől, latinúl *dat alicui, adimut alicui*. Ez bizonyosan azért van, mert a ragok többnyire helyragok, itt pedig helyzet-, vagy társviszonyt kell kifejezniök. A cselekvés folytatásával, az elfogadással, elvesztéssel szemben a részes határozó csakugyan előidejű, a szenvedő mindig utóidejű: előbb a cselekvésnek eredménye kell, hogy képzödjék, mielőtt a határozót érintené.

A társhatározók tagozatai:

Távolság : honnan ?			Közelség : hol ?			Távolság : hová ?		
Viszonzó társak			Kísérő társak			Szenvedő társak		
inn. p.	középső p.	túlsó p.	inn. p.	középső p.	túlsó p.	inn. p.	középső p.	túlsó p.
fosztó- h.	közép- foku h.	részes- h.		tekintet, csoport, hasonlat, mód	követ- kezmény			
-tól	-vel -nál	-hoz iránt	-ből	-vel -ben	-be -ra	-ról felől	-vel -n	-ra

KALMÁR ELEK.

Kisebb közlések.

Zabola. A *zabola* szó magyarázatában ott áll a tudomány, a hol már körülbelül száz évvel ezelőtt is állt; a szót a cseh-tót *zubadlo*-ból magyarázzák, a mint azt GYARMATHY 1816-ban és LESCHKA 1825-ben tette. Így magyarázza MIKLOSICH *Slav. Elem. in Magy.*, BALASSA Tüz. M. Ny. 173. l. és magyarázta a szót az akkor igaz még nagyon fiatal MELICH is Nyr. 22 : 418, pedig hogy tót *zubadlo*-ból nem lett volna a magyarban *zabola*, az olyan nyilvánvaló, hogy kár erre csak egy szót is vesztegetni, különben sem nagyon valószínű, hogy egy közkeletű magyar szó épen tót eredetű legyen. Kiinduló pontul mégis választhatjuk ezt a cseh-tót szót, mert jelentése ugyanaz mint a *zabolá*-é és bizonyos távoli kapcsolat a két szó közt igenis fönnáll.

Eddig általánosan azt tették föl, hogy a cseh-tót *zubadlo* a *zub* «fog» szóval függ össze. Minthogy ennek a *zub*-nak az óbolgár nyelvben *zabŭ* felel meg, *d* pedig a délszláv nyelvekben — csakúgy mint az oroszban —, ha közvetlenül utána *l* következett, nyom nélkül eltűnt, a cseh-tót *zubadlo*-nak óbolgár *zabalo* felelne meg. A mai bolgár nyelv is ilyen alakra látszik vallani, mert a fogat *zab*, a zabolát pedig *zabalec*nek hívják. De a magyar *zabola* szó óbolgár **zabalo*-ból meg nem magyarázható; ennek **zombola* felelne meg. A tőszótagban álló magyar *a* a régi időben átvett szláv szókból szláv *o*-nak szokott megfelelni, a magyar *zabola* is valószínűleg egy **zobalo* alakból lett. Úgy látszik tehát, nincs más mentség, mint a szlovénhez fordulni, a hol PLETERSNIK szótára szerint valóban találunk is egy *zobalo* alakot. Ezt az alakot, igaz, csak a magyarországi szlovének ismerik, de tudva azt, hogy az óbolgár *q*-nak a szlovén nyelvben rendszeren *o* felel meg, ez a *zobalo* egy óbolgár **zabalo*-nak ép oly pontosan felelne meg, mint akár a közkeletű szlovén *zob* «fog» az óbolgár *zabŭ* szónak. Én a *zabola* szó szlovén eredetét még sem tartom valószínűnek azért, mert annak semmi biztos jelét nem tudtam eddig fölfedezni, hogy a szlovén nyelvből akár csak egyetlen egy közkeletű szót

vettünk volna föl. Bő alkalmam lesz ezt MELICHchel szemben kifejteni, ha majd nagyterjedelműnek ígérkező értekezése be lesz fejezve. Ezúttal arra szorítkozom, hogy azokat a szókat felsoroljam, a melyekben az óbolgárban *q*, a szlovénben pedig *o* hangzik, hogy kitűnjék belőle, mi szokott e két hangnak a magyarban megfelelni: ób. *obračǎ*, szlov. *obroč*: m. *abroncs*; ób. *blǎdu*, szlov. *blod*: m. *bolond*; ób. **čabrǐ*, szlov. *čober*: m. *csombor*; ób. *daga*, szlov. *doga*: m. *donga*; ób. *dragǔ*, szlov. *drog*: m. *dorong*; ób. *gaba*, szlov. *goba*: m. *gomba*; ób. *grabǔ*, -a, -o, szlov. *grob*: m. *goromba*; ób. *kašǔ*, szlov. *kos*: m. *konc*; ób. **kadrǐ*, szlov. *kodra*: m. *kondor*; ób. *kakolǔ*, szlov. *kokolj*: m. *konkoly*; ób. *kragu*, szlov. *krog*: m. *korong*; ób. *qtǔkǔ*, szlov. *otek* és *votek*: m. *ontok*; ób. *qtorǔ*, szlov. *otor*: m. *ontora*; ób. *prǎdǔ*, szlov. *prod*: m. *porond*; ób. *slǎka*, szlov. *sloka*: m. *szalonka*; ób. *sqbota*, szlov. *sobota*: m. *szombat*; ób. *sqšǔdǔ*, szlov. *sosed*: m. *szomszéd*; ób. *tapǔ*, -a, -o, szlov. *top*: m. *tompa*; ób. *trǎdǔ*, szlov. *trod*: m. *torongy* (NySz.). Tehát 19 esetben találunk ób. *q*, szlov. *o*-val szemben *on* illetőleg *om*-ot a magyarban. Magyarázatra szorul, hogy miért hangzik a *munka* (ób. *mǎka*, szlov. *moka*) szavunkban *u* az orrhang előtt. A *parancsol* és *galamb* szavak második *a*-ját a hangsúlyos szótagban álló hangzóhoz való hasonulásból lehet magyarázni, meggyőződésem szerint ezek is régibb **parancsol*, **galomb* alakokra vezetendők vissza (ób. *poračǐti*: szlov. *poročiti*, ób. *golabǐ*: szlov. *golob*). Nem régen fejtegettem, hogy mikép keletkezhetett a *szúszék* szó egy régibb **szonszék* alakból (Nyr. 31: 186.), és ép így lehetett a *gúzs* is régibb **gonzs*-ból. Ugyancsak nyújtást okozott az orrhang elveszése a *pók* szóban is, a mely helyett *páonk* alakot kellene várnunk (v. ö. ób. *paqkǔ* és a magyar *pank*, *pánk*, *ponk*, *punk* tájszókat). Bizonyosan így magyarázható a *pózna* hosszú *ó*-ja is. Szó sincs róla, hogy ez az ország-szerte ismert szó a kisorosz *pauzyna*-ból lett volna, a mint MIKL. EWh. *enz* a. tanítja; a mint *pók* szavunk egy ób. *paqkǔ*-nak felel meg, úgy megfelelhet a *pózna* is a kisorosz *pauzyna* óbolgár másának, azaz **paqzina*-nak (v. ö. ób. *qzina angustia* — a *pózna* eredetileg a szénát leszorító rudat jelentette). MELICH, a ki nagyra van a szlovén hatással, el fogja nekünk majdan mondani, vajjon mindezekben a szavakban szlovén hatást kell-e talán látnunk; én addig is mindezeket bolgár forrásból átvetteknek tekintem, de természetesen egy perczig sem tagadom, hogy valamikor régen mindezekben a szavakban a szlovén nyelvben is nem tiszta *o*, hanem orrhangú *ō* hallatszott. De már azt tagadom, hogy a főntemlített szavak, *abroncs*, *bolond*, *csombor*, *donga* stb. stb., a *zabola* szóval egy időben, egy forrásból kerülhettek, ha ugyanis a *zabola* egy eredeti szláv **zabalo* alakon alapszik. MELICH újabban határozottan azt állította, hogy a magyar *rocska* szó csakis szlovén lehet (NyK. 32: 45.);

ezt az állítást ugyan semmikép sem lehet igazolni,*) de egyre mégis jó, azt bizonyítja t. i., hogy M. sem tekintené a magyar *zabola* szót a szlovén *zobalo* (= ób. **zabalo*) másának, mert ő szerinte a magyar nyelvben *a*-ból lett szlovén *o*-nak *o* felel meg és nem *a*! Ennél fogva szabad talán kijelentennem, hogy ezúttal MELICH sem találhat szlovén hatást, a *zabola* szó nem származik régibb **zabola*-ból lett szlovén *zobálo*-ból, hanem igenis egy óbolgár **zobalo*-ra mutat vissza, tehát olyan alakra, a melyben eredetileg nem hangzott orrhangzó az első szótagban, hanem az a régi, eredeti *o*, a melynek a magyarban rendszeren *a* felel meg.

Nézzük, mit szól e feltevésünkhöz az oláh nyelv, a mely tudvalevőleg legtöbb szláv eredetű szavát épen a bolgár nyelvből merítette, még pedig olyan időben, mikor az orrhangzók még el nem tűntek a bolgár nyelvből. Az oláh a zabolát *zábálă* (azaz *zébăle*)-nak hívja. Óbolgár **zabalo*-ból ez sehogy sem magyarázható, annak csakis **zimbălă* vagy **zumbălă* felelhetne meg. Az óbolgár *krăgŭ* (magy. *korong*)-nak oláh *crîng* felel meg; az ób. *tapŭ* (m. *tompa*)-ból képezett *tapiti* igének ol. *tămpî*; ób. *săbota* (m. *szombat*)-nak ol. *sîmbătă*; ób. *trădŭ* (m. *torongy*)-nak ol. *trînd*. Ép így viszonylanak egymáshoz: ób. (*gășă* lúd, dim.): *gășika* > ol. *gînsă*,**) ób. *oblakŭ* nyeregkápa > *oblînc*, ób. *mădrŭ* bölcs > ol. *mîndru* régebben még «bölcs», ma «bűszke, szép», ób. (*pați* út:)
raspațije keresztút > ol. *răspîntie*, ób. (*dobyti* adipisci præs.:) *dobădă*
> ol. *dobîndi* és *izbyti* liberari præs.:) *izbădă* > *izbîndi*, ób. (*sădŭ* ítélet:)
osăditi elítélni > ol. *osîndi*, ób. *păditi* kergetni, *pădari* őr, csősz (tulajdonkép «kergető, hessegető») > ol. *pîndi*, *pîndar* stb. Ezekben és hasonló esetekben az óbolgár *a*-nal szemben az oláhban *in- im*-et találunk, de vannak olyan esetek is, a melyeken egy eddig ki nem derített oknál fogva az ób. *a*-nak az oláh nyelvben nem *in- im*-, hanem *un- um*-

*) Én már bővebben kifejtettem egy ízben (*A szláv szók a m. nyelvben* 20—22. l.), hogy az óbolgár *račŭka*-val szemben a magyarban **roncska* alakot kellene várnunk és hogy e nehezen ejthető alakon a magyar kétféle módon segített: vagy *rocskă*-t ejtett helyette, a mint *potykă*-t mondván *ponty* mellett, vagy az utolsó két mássalhangzó közt egy a kiejtést könnyítő hangzót fejlesztett és lett a Schlägli Szójegyzékből és a Német-ujvári Glosszákból ismert *roncsika*. Szakasztott így lett az óbolgár *krŭčŭma*-nak megfelelő *korcsma*-ból a nép ajkán hol *kocsmă* hol *korcsoma* — mindenesetre a szlovének közreműködése nélkül!

**) *Gînsă* helyett gyakoribb a *gîscă* alak, a melyben az *n* úgy tűnt el, mint a magyar **roncska*-ból lett *rocska*-ban, míg a gúnárt jelentő *gînsac*-ban, a hol nem torlódott össze három mássalhangzó, mindig ott van az *n*, akár a magyar *rocska* mellett kimutatható *roncsika* alakban.

felel meg, ób. *prǫdǫ* (m. *porond*)-nak ol. *prund* felel meg, *skǫpǫ* avarus (a mai bolgárban *skǫp*) ép úgy mint a megfelelő horv. szb. *skup* azt jelenti, hogy «drága, theuer», csak úgy mint az oláh szó) > *scump* stb. a *porǫcǫti* (*parancsolni*)-nak megfelelő *porunci* a régibb forrásokban még *porǫnci*-nek hangzik. Szóval az eddig föltett óbolgár **zǫbalo*-val szemben az oláh *zǫbǫlǫ* olyan meglepő, hogy eddig valamennyi kutató épen ezért ahhoz a következtetéshez jutott, hogy a szó nem is szláv, hanem magyar eredetű (l. MIKLOSICH, Sitzungsber. 101 : 26, ALEXICS *Magy. elemek az ol. ny.* 109. l., MÄNDRESCU *Elemente unguerești în limba română* 190. l.), én magam sem láttam régebben más lehetőséget magam előtt és szó nélkül elfogadtam ezt a magyarázatot (NyK. 27 : 341. és 485. l.). De ha megfontoljuk, hogy a *zǫbǫlǫ* általánosan elterjedt oláh szó és az általánosan ismert oláh szavak között aránylag kevés a magyar eredetű, össze-vissza valami 100-ra tehető, míg a szláv eredetű kerek számmal 1000-re; ha továbbá azt tapasztaljuk, hogy az oláh szóban a szláv képző és a szláv hangsúly híven tükrözik, kétség támadhat bennünk, vajjon az oláh *zǫbǫlǫ* szót valóban a magyar *zabolá*-ból szabad-e magyaráznunk, csak azért, mert így legkönnyebben magyarázható az első szótagban álló *ǫ*. A magyar *zabola* szó egy óbolgár **zobalo* föltevésére vezetett bennünket, már pedig ebből az oláh *zǫbǫlǫ* könnyen kimagyarázható, mert hangsúlytalan szláv *o*-nak megfelelően az oláhban tompa *ǫ* (*e*), a mire, minthogy ezt már TIKTIN több példával bizonyította (l. GRÖBER, *Zeitschrift f. rom. Phil.* 11 : 81.), csak egyetlen egy példát akarok fölhozni. A szarvasbogarat az oláh *rǫgǫciǫ*-nak nevezi, a bolgár *rogǫc*-nak; ez a szó, a mely szarvast (cervust) is jelent, nincs ugyan meg az óbolgár forrásokban, de hogy *rogǫ* szarv-ból képződött, ép oly kétségtelen, mint hogy csakis *rogǫcǫ*-nak hangozhatott. Az oláh *zǫbǫlǫ* tehát igenis keletkezhetett ép úgy mint a magyar *zabola* egy óbolgár *zobalo*-ból, a magyar meg alig is magyarázható másból.

De hát mit ér mind ez az okoskodás, szemben azzal a kétségtelen ténnyel, hogy a cseh-tót a *zabolát zǫbadlo*-nak hívja, a bolgár pedig *zǫbalec*-nek és hogy ezek az egymástól annyira távol eső nyelvcsoportokból vett adatok csak úgy egyeztethetők össze, ha fölteszszük, hogy az eredeti alak **zǫba(d)lo* volt, mert cseh-tót *u*, ha annak a bolgár nyelvben nem felel meg szintén *u*, hanem egy tompa *e* hangzó, csakis *ǫ*-ból lehetett, csakúgy a mint másrészt a bolgár tompa hangzó, mihelyt neki a cseh-tótban és hozzá tehetjük, a horvát-szerbben meg az oroszban *u* felel meg, csakis régi *ǫ*-ból keletkezhetett. Az óbolgár alak tehát erős bizonyítékok alapján csakis **zǫbalo* lehetett, a magyar *zabola* szó ezek ellen nem nyom semmit sem a latban, ennek a magyarázatát ám lássák a magyar nyelvészek, a szlavisták az oly annyira világos és kétségtelen

tényállás mellett nem hallgathatják meg a magyar szó tanúságtételét. És mégis! A szláv szók megfelelése és a szó eredeti alakja csak addig látszik olyan nagyon egyszerűnek és tisztának, míg nem kutatjuk a szláv szó képzését; mihelyt azonban azt kérjük, de hát az a föltett, olyan nagy biztossággal föltehető óbolgár **zqbalo* milyen módon képződött, halomra dől minden és a szlavistát a legnagyobb kétkedés szállja meg. Mert könnyű ám a **zqbalo*-ból a *zqbū* «fog» szót kihámozni, de ebből hogyan lehetett azután **zqbalo*, mikor az *-alo* (*-adlo*)-ra végződő szavak különbben *a*-töví igékből képződnek és az ige cselekvésének végrehajtására alkalmas eszközt jelentenek, **zqbatī* ige pedig nincs egyetlen egy szláv nyelvben sem?! Azok a szlavisták, a kik mégis ahhoz ragaszkodnának, hogy a zabola eredeti szláv neve **zqba(d)lo* volt, kénytelenek volnának kijelenteni, hogy e szó képzését nem értik, a mit MIKLOSICH így fejez ki, mikor az ide vágó cseh képzésekről szól «*secundär zabadlo frenum*» l. Vergl. Gramm. II. 2 : 100. l. Egészen másképp áll a dolog, mihelyt a magyar nyelv tanúságtételét elfogadjuk és azt állítjuk, hogy az eredeti alak nem lehetett más, mint **zoba(d)lo*, így a szó egyszerre teljesen világos előttünk és annyi meg annyi más *-alo* *-adlo* végű szóhoz csatlakozik, a melyek *a*-töví igékből képződtek. Hiszen ott van a *zobati* ige, a mely végig vonúl a szláv nyelveken, a mely átment a mi nyelvünkbe is *zabál* alakban, annak bizonyosságául, hogy megvolt minden esetre abban a szláv nyelvben is, a melyből mi a legtöbb szláv eredetű szavunkat átvettük. MIKLOSICH a *Lexicon palaeoslov.*-ban a *zobati* igének az «*сѣдѣиѡ*, edere» jelentést tulajdonítja, de az idézetekből kitetszik, hogy nem közönséges evésről van itt szó, hiszen ezt a latin *ed-ere*-nek megfelelő *ēd-* tö fejezi ki, a mely benne rejlik egyebek közt az *obēdū* «ebéd» és *medvēdī* («mézevő») «medve» szókban, míg a *zobati*-t szőlő, cseresznye, árpa, zab,*) só stb. evéséről mondják, azaz olyan nagybőrára aprószemű eledel evéséről, a melyet az ember meg madár szemenként eszik, a ló pedig rágdicsál. Ezt az élő szl v nyelvek is igazolják. A bolgár nyelvben az illető ige a DUVERNOIS szótárában közölt példák tanúsága szerint (l. *zobje*, *zobam*) csak szőlő és cseresznye evéséről használatos meg ló etetéséről. VŰK a szerb *zobati* (præs. *zobljem*) igét így értelmezi: («Körner» fressen, manduco fruges: *zoblje* konj, kokoš; ljudi *zoblju* trešnje, groždje) [azaz: *zabál* a ló, a tyúk; emberek *zabálják* a cseresznyét, szőlőt]. A lengyel *zobac* jelentése: «mit dem Schnabel pickend auffressen, aufschnabeln, verzehren; Körner fressen». — Ha már most

*) Maga a tőszó *zobī*, a melyből a *zobati* ige származott, egyes szláv nyelvekben egy általánosabb «eledel, takarmány» jelentésből a *zab* szavunkban megnyilatkozó speciális jelentéshez jutott l. NyK. 30 : 5.

ebből a *zobati*-ből képződött a *zabola* neve, akkor csakis **zoba(d)lo*-nak hangozhatott régebben (nem **zaba(d)lo*-nak!) és nevét onnan kapta, mert a ló a zabolát rágja!

Nem tagadom, hogy föltevésemet épen a cseh-tót *zubadlo* és bolgár *zébalec* egybehangzó tanúsága miatt olyan merésznek tartottam, hogy sokáig nem mertem vele előállani és még e cikk írása közben is ugyan-csak meghánytam-vetettem a kérdést, sőt nem egyszer közel voltam ahhoz az elhatározáshoz, hogy újra félretegyem az egészet. De a bizonyítékok olyan erőseknek látszottak nekem, több körülmény olyan határozottan arra vallott, hogy helyes úton járok, hogy végre is megkisértettem a nehéz, de érdekes kérdés megoldását. Mielőtt tovább megyek, hadd mondjam el, mikép történhetett az eredeti alak elhomályosodása mind a bolgár, mind a cseh-tót nyelvben. A bolgár *zébalec* a *zéb*, a cseh-tót *zubadlo* a *zub* szóval cseng össze, a *zéb-zub* pedig fogat jelentenek, csak úgy, mint az óbolgár *zabŭ* másúik. Hogy az eredetileg *zobalo-zobadlo*-nak nevezett *zabola* a *zéb-zub* «fog» szóval összekeveredett, abban természetesen nincs semmi különös; különös inkább csak az, hogy ez az összekeveredés két egymástól olyan távol eső helyen egyaránt történt meg; ez tett engem is annyira kétkedővé, hogy mindeddig kutatásaim eredményének közzétételével haboztam. De lehetetlennek azért ezt a két ponton egymástól egészen függetlenül történt összekeveredést épen nem mondhatjuk, hogy mennyire nem, arra szolgálhatok példával a horvát-szerb nyelvből. Én főtebb azt mondtam, hogy **zobati* ige, a melyből egy **zobalo* főnév képződhetett volna, egyetlenegy szláv nyelvből sem mutatható ki, míg a *zobati* ige, a melyből az a **zobalo* névszó képződött volna, a melyet a magyar *zabola* szó alapjául tekintek, végig vonúl a szláv nyelveken. Mindenek előtt hadd álljon itt az utóbbi állításom igazolásául még az orosz *zobati* «picken, aufpicken (mit dem Schnabel)», a cseh *zobati* «picken, mit dem Schnabel hacken», tót *zobat'* «csőrrel eszik, csipked, vagdal» és végre a szlovén *zobati* is «mit dem Schnabel aufpicken; Beeren, Kirschen u. dgl. essen, (Körner) fressen».* Tehát *zobati* igét igenis minden szláv nyelv ismer (talán csak az egy lauziczi szerbet kivéve), **zobati*-félét egy sem. De hát a szerb *zòbati*? Hiszen az, mint-hogy régi *q*-nak a szerbben *u* felel meg, egyenesen egy régi **zobati* igére

*) A szlovén *zobati* igaz megfelelnéne akár egy régi **zobati*-nak is, mert, a mint már említettem, e régi *q* a szlovénben és csakis ebben *o* lett; de ha azt látjuk, hogy **zobati* ige a többi szláv nyelvekben nincs, hogy továbbá a szlovén *zobati* jelentése és præsensképzése (*zobljem*) szakasztott olyan, mint a többi szláv nyelvekben, egy perczig sem kételkedhetünk abban, hogy itt az *o* valóban régi, eredeti *o*.

látszik visszamutatni! Kiírom először is az adatokat, a melyeket Vuk szótárában találunk: *zùbati* 1. (u Risnu) *kauen*, *manduco*, 2. (u Slavoniji) *eggen*, *occo*; *zubati se vide svadjati se*. Van tehát egy a Bocche di Cattaro-ban fekvő Risano-beli *zùbati* ige, a mely azt jelenti, hogy «rágni», van egy Szlavóniában jártas *zubati* «boronálni» ige és van egy *zubati se* visszaható ige, a mely a *svadjati se* «veszekedni» értelmében használatos. A két utolsó kétségkívül összefügg a *zub* (= ób. *zqbū*) «fog» szóval, de minthogy egyetlenegy szláv nyelvben sem található másuk, azok később keletkezett helyi kifejezéseknek tekintendők, a melyek nem alkalmasak azt bizonyítani, hogy volt valamikor egy közös szláv **zqbati* ige, a melyből egy **zqbalo* «zabola» elnevezés származhatott volna. Másképp áll a dolog a *zùbati* «*kauen*» igével, itt a jelentés ugyan pompásan illik, de annál több kétségünk támad az alak eredetisége iránt, annál inkább, mert a szerb mindenfelé ismer ugyan egy *zùbati* «*manduco* (fruges)»-féle igét, de nem egy *zùbati* «*manduco*»-félét; ez mindössze egyetlenegy helyről ismeretes és kétségkívül semmi egyéb, mint amannak a *zub* «fog» hatása alatt történt elferdítése. Így azután szép analógia a hasonló elváltozásra, a melyet a bolgár és cseh-tót nyelvben a mai *zëbalec-zubadlo* «zabola» elnevezésben tesztek föl.

De visszatérek e kitérés után ahhoz a ponthoz, a hol abban állapodtam meg, hogy a zabola neve a régi szlávásban *zobati* igéből származott, eredetileg **zobalo*-nak hangzott és származásánál fogva olyan eszközt jelentett, a melyet a ló rág, mintegy «zabál». Olyan tagadhatatlanul merész föltevésnél, mint a milyen az enyém, nemcsak másoknak tetszhetik, hanem tényleg nekem is mindig tetszett, semmit sem szabad szemünk előtt téveszteni, a mi a kérdésre világot vethet. Áttérek tehát annak föltüntetésére, hogy a szláv a zabolát tényleg olyan eszköznek tekinthette, a mely arra való, hogy a ló azt rágja. A lauziezi szerb nyelvben *hryzac* azt jelenti, hogy «nagen, benagen», a belőle képezett *hryzadlo* pedig a zabola neve: «Gebiss für Pferde»; ennek hű mása a szlovén *grizalo*, a melyet JANEŽIČ úgy fordít, hogy «Beisswerkzeug», míg PLETERŠNIK nagy szótára «Gebiss» (azaz zabola) szóval adja vissza. Itt tehát nemcsak az alapfölfogás, hanem a képzés módja is szakasztott olyan, mint a föltett *zobati* > **zoba(d)lo*-nál, míg a szerb *zvatati* «*kauen*» és a csak többesben használt *zrale* «der Gebiss am Zaume, oreá» szópárnál csak az nyilvánvaló, hogy itt is ugyanaz az alapfölfogás vezetett a zabola nevéhez, de hogy a képzés eredetileg szakasztott ugyanaz volt-e, ki nem mutatható, ámbár elég valószínű. De ez a fölfogás korántsem volt csak szláv, hasonló fölfogáson alapul a zabola olasz (*morso*), francia (*mors*), német (*Gebiss*), angol (*bit*) neve is és a mi ránk nézve még érdekesebb, a csikózabola régi magyar *emlő* elnevezése is,

a melyet FRECSKAY helyesen *emleni* «szopni» igéből magyarázott (Nyelvőr 30: 192). FRECSKAY rövid, de ránk annyira tanulságos cikkéből hadd álljon itt a következő hely, a mely a nem szakértő előtt egészen új világitásban fogja a kérdést bemutatni: «Ez *emlővel* s mert a ló fejébe vetett fékre van csatolva: *fékemlőnek* is nevezett eszközzel bírják rá a lovat fejének hajlítására és változtatják el a ló keményszájúságát lágyyszájúvá, mert ez a kormányozhatóságnak egyik föltétele. E végre azonban a lovat a szájvas rágására kell szoktatni. Erre nézve a honvédelovasság számára 1900-ban kiadott Gyakorlati Szabályzat a 158. lapon meg hagyja: Különös figyelem fordítandó arra, hogy a ló a csikózablít rágja. Egy idevágó német munkában pedig ezt olvasom: Man muss das Pferd zu fortwährendem Kauen und Saugen der Trense veranlassen.» A lónak tehát a fékemlőt folyton rágnia, szopnia, *emlenie* kell.»

Én nem fejezhetem be jobban cikkemet, mint FRECSKAY barátom ez érdekes fejtegetésével, a mely újra bizonyítja, hogy nyelvészet és szakismeret mennyire támogatják egymást és mennyire szorúlnak egymásra. Ha kicsit hosszúra nyult fejtegetésem még így sem győzi meg nyelvész társaim egyikét-másikát, reményelem, legalább azt a szemrehányást senki sem teheti nekem, hogy könnyelműen fogtam a bonyolult kérdés megoldásához, hogy nem iparkodtam lépésről-lépésre előre hatolni és minden állításomat pontosan igazolni is. A kit pedig meggyőzött az én fejtegetésem, a ki maga is kedvet és tudást érez ilyen rejtvények megfejtésére, annak íme szolgálhatok mindjárt egygyel, a melylyel én nem tudtam megbirkózni. A kisoroszban a zabolát egyebek közt *zubélo*-nak híjják; első tagja (*zub-*) mintha újra hangosan követelne egy eredeti **zabalo* alak föltevését, a melyet én tagadok, de a mi rá következik, az az érthetetlen *-elo* végzet ép olyan hangosan tiltakozik az ellen a föltevés ellen, hogy ebben eredeti orosz szót lássunk, hiszen *-alo* végű eszköznév van az oroszban is szép számmal, egy régi **zabalo*-nak az oroszban csak **zubalo* felelhetne meg, az *-alonak -elo*-vá való válását sem hangtani, sem semmilyen más módon megmagyarázni nem tudnám. A szó tehát érthetetlen előttem, de a teljesség kedvéért fölemlítem, hátha mások figyelmét ráterelve, a kérdés végleges tisztázását siettetem.

ÁSBÓTH OSZKÁR.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő

FOLYÓIRATOK:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti *Szily Kálmán* főtítkár. Tizenkettedik kötet. 1901. évfolyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalásokat jegyzőkönyvi alakban, az üléseken fölolvastott emlékbeszédeket, jelentéseket, birálatokat, valamint az értekezések kivonatait (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön czikkek során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait, kizemelve belőlük azokat, a melyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakférfiak tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 6 kor. Az «Akadémiai Értesítő»-t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű beltágjai, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagjai. Az I—XI. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egy-egy kötet ára 6 kor.; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 4 kor. 50 fill.

Archaeologiai Értesítő. Új folyam. XXI. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti *Hampel József*.

Czélja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatok a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi czikkeket közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ívnyi tartalommal és számos képpel, február, április, június, október és deczember hónapok 15-ik napján. Bolti ára 12 korona; egyes füzetek ára 2 kor. 40 fill.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. *Pauer Imre* osztály-titkár. Tizedik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára 10 kor.

Irodalomtörténeti Közlemények. Tizenegyedik évfolyam. Szerkeszti *Szilády Áron*, a bizottság előadója.

E negyedévenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából bocsátatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ára egész évre 10 kor., egyes füzet ára 3 kor.

Mathematikai és Természettudományi Értesítő.
XIX. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata. Szerkeszti *König Gyula* osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkálatokat teszi közzé, föltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irodalmi szempontból is kellő gonddal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 10 kor.

Nyelvtudományi Közlemények. Harminczegyedik kötet. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti *Szinyei József*.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek adatai a magyarral hason alkotású altáji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földterítésére vagyis tudományos megfejtésére szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotású nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, még pedig márczius, június, szeptember és december elsején. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s előfizetési ára 6 kor.

Történelmi Tár. Évnegyedes folyóirat. Új folyam. 1901. II. Kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottságának hozzájárulásával a Magyar Történelmi Társulat. Szerkeszti dr. *Komáromy András*.

A folyóirat ez új folyam a M. Tud. Akadémia történettudományi bizottságának nemcsak anyagi, hanem jelentékeny szellemi támogatásával is jelenik meg, a mennyiben a bizottság sok nevezetes hazai s a legnevezetesebb külföldi levéltárakból évtizedek óta gyűjtött és másolt magyar vonatkozású forrásanyagát a *Történelmi Tár* rendelkezésére bocsátotta, s ezzel valódi kincsházát nyitott meg a történetkutatók előtt, melynek kincsei eddig jóformán használatlanul heverték a bizottság kéziratárában.

Egy-egy füzet bolti ára 2 kor., az egész évfolyamé 8 kor.

Megrendelhetők

a M. Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában

Budapesten, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.